

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 6 – Sayı: 10- Haziran/2023

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 6 – No: 10- June 2023

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

CİHAN ORUÇ

Editör/ Editor

EMRE KESER- HAMİ DEMİR

KAAN AKAR- ODİL ZARİPOV

ALPEREN KÖSE

Yazım ve Dil Editörü / Spelling and Language Editor

NESRİN YILMAZ- ALİ YILDIRIM

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĞI
İNDEKSLER
THE JOURNAL IS INDEXED IN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Prof. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐađıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alparđu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu AraŐtırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Dinçer Koç

İstanbul Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Fatih Demirel

Bursa Uludağ Üniversitesi- Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi

Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz

Amasya Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Derya Coşkun

Erzurum Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu

Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Fadimana Fidan

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Şen

İstanbul Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Resul Turan

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever

Erzurum Teknik Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Zühre Nur Celep

Dr. Asiye Abdurrahmanoğlu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Numan Turan	19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran Yenileşme Hareketlerinde İki Önemli Şahsiyet: Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Two Important Figures in The Ottoman Empire and Iranian Renewal Movements in the 19 th Century: Mustafa Reşit Paşa and Mirza Taki Khan	s. 1-27
Nurullah Çetin	Filipp İ. Goloşyokin'in Kazakistan'da "Küçük Ekim" Fikrinin Uygulanması ve Kolektifleştirme Politikası (1925-1933) Implementation of Filipp I. Goloshchekin's Idea of "Small October" in Kazakhstan and the Policy of Collectivization (1925-1933)	s. 28-43
Mohammad Razzaghi	Behmen Mirza Kaçar Koleksiyonuna Ait "Riyazü'l-Cenne" Adlı Eser The Work Titled "Riazü'l-Jenna" From The Behmen Mirza Qajar Collection	s. 44-75
Mehmet Çetinkaya	Kafkasya'dan Lazistan Sancağı'na Göçler (1864-1867) Migrations From Caucasia to Lazistan Sanjak (1864-1867)	s. 76-106
Leyla Özer	Cariyelikten Hükümdarlığa: Hayzürân From Jurisdiction to Dominition: Hayzürân	s. 107-124
Sümevra Ünal	Çeviri: Ufa Vilayeti Belebeyev Uyezdi'ndeki Başkurtların ve Kreşin Tatarlarının Halk Tedavi Yöntemleri	s. 125-143

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE İKİ ÖNEMLİ ŞAHSİYET: MUSTAFA REŞİT PAŞA VE MİRZA TAKİ HAN

NUMAN TURAN*

Öz: Osmanlı Devleti ve İran yenileşme hareketleri 19. yüzyılda benzer koşullar içerisinde şekillenmiştir. İki devlet de içine düştüğü siyasi ve ekonomik güçsüzlüklerle mücadele etme amacıyla birtakım düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Tarih boyunca birbirleri ile yoğun siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde bulunmuş olan Osmanlı Devleti ve İran'ın 19. yüzyıldaki yenileşme çabaları, benzer koşullarda birbirine yakın süreçlerden geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın mimarı ve devrin en önemli devlet adamlarından Mustafa Reşit Paşa, 1846-1858 yılları arasında 6 kez yürüttüğü sadrazamlık görevinde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. İran'da ise modern anlamda önemli değişikliklerin yapıldığı dönem, Kaçar Hanedanının dördüncü hükümdarı Nasreddin Şah'ın (1848-1896) veziri Mirza Taki Han'ın vezirlik yıllarına (1848-1851) denk gelmektedir. Her iki şahsiyet de devlet yönetiminde merkezi otoritenin güçlendirilmesi, mali konularda düzenlemelerin yapılması ve kanun üstünlüğünün tesis edilmesi adına yenilikler yapmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti ve İran'ın iki önemli devlet adamının ülkelerindeki modernleşme sürecine katkıları karşılaştırmalı olarak gösterilmeye çalışılacaktır. Araştırmada, Türk ve İran tarihçileri tarafından hazırlanmış tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Yenileşme, Mustafa Reşit Paşa, Mirza Taki Han

TWO IMPORTANT FIGURES IN THE OTTOMAN EMPIRE AND IRANIAN RENEWAL MOVEMENTS IN THE 19TH CENTURY: MUSTAFA REŞİT PAŞA AND MIRZA TAKİ KHAN

Abstract: The Ottoman Empire and Iran's reform movements were shaped in similar conditions in the 19th century. Both states have made some arrangements in order to combat the political and economic weaknesses they have fallen into. The Ottoman Empire and Iran, which had intense political, cul-

---

* Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yakınçağ Tarihi Doktora Öğrencisi, numanturan20.nt@gmail.com

tural and economic relations with each other throughout history, went through similar processes in the 19th century. In the Ottoman Empire, Mustafa Reşit Paşa, who was the architect of the Tanzimat Edict and one of the most important statesmen of the period, carried out radical reforms in his duty as grand vizier, which he carried out 6 times between 1846-1858. The period in which important modern changes were made in Iran coincides with the vizier years of Mirza Taki Khan (1848-1851), the vizier of Nasreddin Şah (1848-1896), the fourth ruler of the Qajar Dynasty. Both figures made innovations in order to strengthen the central authority in the state administration, to make regulations in financial matters and to establish the rule of law. In this study, the contributions of two important statesmen of the Ottoman Empire and Iran to the modernization process in their countries will be tried to be shown comparatively. In the research, examination works prepared by Turkish and Iranian historians were used.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Renewal, Mustafa Reşit Paşa, Mirza Taki Khan

Giriş

Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik, bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik fikirleri çok uluslu devletleri ve imparatorlukları derinden etkilemiştir. Yayılan yeni fikirler, birçok ulusu bir arada tutan Osmanlı Devleti, İran ve Rusya gibi geniş topraklara sahip devletlerin siyasî yapısı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Özellikle milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle milli devletlerini kurma isteğindeki uluslarda, bağımsızlık süreci başlamıştır. Bu süreç, İngiltere ve Fransa gibi batılı ülkelerin teşvik ve destekleri ile daha da hızlanmıştır.

19. yüzyılda siyasî, askerî ve ekonomik alanlarda eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti, yaptığı yenilikler ile bir yandan ülkesini güçlendirmeye çalışmış, bir yandan da çok uluslu devlet yapısını dış faktörlerden korumayı amaçlamıştır. Fransız İhtilali'nin ilan edildiği dönemde Osmanlı tahtında bulunan padişah III. Selim, Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler üzerine Nizam-ı Cedid ordusunu kurmuş fakat bu durumdan rahatsız olan yeniçerilerin başlattığı Kabakçı Mustafa isyanı ile tahttan uzaklaştırılmıştır. III. Selim'in başlattığı ancak devamı getirilemeyen reformlar, II. Mahmut döneminde tekrar hız kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde askerî, ekonomik ve idarî alanda pek çok ıslahat yapılmıştır. Yapılan yenilikler eğitim, kültür ve bürokratik alanlarda yapılan düzenlemeleri içermesi açısından oldukça önemlidir. Islahat hareketlerinin önünde engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile başlayan süreç, devlet ve saray teşkilatında

geniş ölçüde değişiklik yapılarak bakanlıkların kurulması ile devam etmiştir. Batı tarzında yönetim esaslarının kabul edilmesiyle birlikte modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi oluşturulmasına çalışılmıştır. Bürokratik teamüllerin gelişmesi ve yaygınlaşması yönetim esaslarında birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiş ve II. Mahmut'un ölümünden 4 ay sonra Tanzimat Fermanı ilan edilerek, hukukun üstünlüğü tesis edilmeye çalışılmıştır. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda ilanı ile eğitim, hukuk, askerî ve sosyal alanda devletin modernleşmesini sağlayacak reformlara başlanmış ve 1876'da Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen süre, "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılmıştır.

İran'da Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra yönetime gelen Avşar ve Zend Hanedanlarının iktidarları boyunca ülkede duraklama dönemi yaşanmış, her iki hanedan da ülke içinde huzuru tesis etmek için çaba göstermiştir. Kaçar Hanedanının yönetimi ele geçirmesinden sonra (1795) batılı ülkelerle yeniden iletişime geçilmiş ve İran'da modernleşme hareketleri başlamıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya'daki reform hareketlerinden etkilenen İran'da Abbas Mirza (1789-1833), orduda yaptığı düzenlemelerle reform hareketleri sürecini başlatmıştır.¹ Büyük oranda batıdaki gelişmelerden yararlanılarak yapılan reformları Mirza Taki Han daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Onun malî, askerî, eğitim, sağlık ve sosyal alanda ülkenin modernleşmesi yönünde yaptığı yenilikler, oldukça önemlidir. Yaptığı yenilikler Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi reformlarının bir benzerinin İran'da uygulanmasıdır.²

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Kimdir?

Osmanlı Devleti'nde Mustafa Reşit Paşa, İran'da Mirza Taki Han batıdaki gelişmelerin ve yeniliklerin uygulayıcısı olarak ülkelerinin modern dünyaya ayak uydurmasına katkı sağlamış iki önemli devlet adamıdır. Yaşadıkları dönemde ülkelerinin içinde bulunduğu durum, aldıkları eğitim ve çeşitli sebeplerle yurt dışı görevinde bulunmaları onların yenilikçi bir düşünceye sahip olmalarına katkı sağlamıştır.

Mustafa Reşit Paşa, 13 Mart 1800'de İstanbul'da doğmuştur. Babası II. Bayezid Külliyesi Vakıfları Ruznamçesi Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi'nin ölümüyle Osmanlı devlet ricalinden dayısı Ispartalı Seyyid Ali Paşa'nın

¹ Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35, s.287.

² Gökhan Bolat, "Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Reformları (1848-1851)" *Belleten*, c. IXXVII/278, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.152.

yanında eğitim almıştır. Bir dönem Beylerbeylik, Sadrazamlık, Seraskerlik gibi önemli görevleri yerine getirmiş olan Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarlığı görevini yürütmüştür. Seyyid Ali Paşa'nın görevden alınmasıyla Beylikçi Akif Efendi'ye bağlı olarak Babîali Mektûbî Kalemine girmiştir. 1827-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordu ile hareket eden Sadrazam Sırrı Paşa'nın yanında mühürdarlık görevini yerine getirirken ordunun merkez ile yaptığı yazışmalarda kullandığı üslup II. Mahmut'un dikkatini çekmiştir. Bunun da etkisiyle 1829 Edirne Antlaşması'nda başkâtip olarak görev almıştır.³ Daha sonra âmedî⁴ odasına geçmiş, burada Reisülküttâb Pertev Efendi'nin himayesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yapılan görüşmelerde ikinci kâtip olarak onunla beraber Mısır'a gitmiştir (1830). Böylece ileride devleti çok zor durumda bırakacak olan Mısır Sorunuyla tanışmıştır. Dönüşünde âmedî vekili (1831) ve Haziran 1832'de asaleten âmedî olmuştur. 1834 Haziran ayında âmedîlik görevi üzerinde kalmak üzere Paris Ortaelçiliği'ne tayin edilmiştir. 1836'da Londra Sefiri, 1837'de de paşa unvanı alarak Hariciye Nazırı olmuştur.⁵ Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid döneminde 6 kez sadrazamlık yapmıştır. İlk sadrazamlığa 28 Eylül 1846'da getirilmiştir. Hayatı boyunca altı defa Sadrazamlık, üç defa Hariciye Nazırlığı, beş defa Paris Sefirliği, iki defa Londra Sefirliği görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda bu görevlerinin dışında Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzimat reisliği de yapmıştır. Son sadrazamlığı 1858 yılında vefat edene kadar sürmüştür.

Mirza Taki Han, 1806'da Irak-ı Acem'de bulunan Arak şehrine bağlı Ferahan yakınlarındaki Hazeve köyünde doğmuştur. Babası, Ferâhân'da Kaymakam Mirza Bozorg'un aşçısı Kerbelâyî Muhammed Kurban'dır. Mirza Bozorg babasına yardım eden Mirza Taki'nin zekâ ve kabiliyetini fark edince onun kendi oğullarıyla birlikte ders almasını ve iyi bir eğitim görmesini sağlamıştır. Mirza Taki öğrenimini tamamladıktan sonra Mirza Büzürg tarafından kâtiplik görevine getirilmiştir. Görevi sırasında dönemin siyasî şahsiyetlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Mirza Büzürg 1822'de ölünce yerine geçen oğlu Ebü'l-Kasım zamanında önce Azerbaycan ordusunda askerî kâtip (leş-

³ Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.348-350.

⁴ Âmedî veya Âmedî-i Dîvân-ı Hümayun da denilen bu âmir, Tanzimat'tan önce divan kâtiplerinin şefi olan reisülküttâbın özel kalem müdürü durumundaydı. Gerek sadrazamın padişaha yazacağı telhis ve takrirler, gerekse yabancı devletlere yazılan her çeşit yazılar Âmedî Kalemî'nde yazılır ve burada saklanırdı. Ayr. bkz. Necati Aktaş "Âmedci" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.12.

⁵ Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.723.

kernüvisi), ardından 1835’de Azerbaycan ordusunun malî işlerinden sorumlu bulunan müstevfi-i nizâmı olarak tayin edilmiştir.⁶ Mirza Taki bu dönemde üç resmî seyahat yapmıştır. İlkinde Rus elçisinin Tahran’da öldürülmesi münasebetiyle özür beyan etmek için 1829-1830 yıllarında Hüsrev Mirza başkanlığında bir heyetle Rusya’ya gitmiştir. 1837’de ikinci gezisinde Velihaht Nâsırüddin Mirza ile birlikte Erivan’da bulunmuştur. Orada Rus Çarı I. Nicholas’la görüşmüştür. Üçüncü gezisini 1843-1847 yılları arasında “müşîrüddevle” unvanıyla başkanı olduğu bir heyetle birlikte Osmanlı-İran sınır ihtilâflarını görüşmek üzere Erzurum’a yapmıştır. İran’a dönünce vezîr-i nizâm ve on beş yaşındaki Velihaht Şehzade Nâsırüddin’e lalabaşı olarak tayin edilen Mirza Taki, 1848’de Muhammed Şah’ın vefatı üzerine veliaht tarafından emîr-i nizâmîliğe (başkumandanlık) getirilerek tahta çıkma töreni için gereken hazırlıkları yapma göreviyle Tahran’a gönderilmiştir. Nâsırüddin Mirza, tahta çıktıktan sonra onu veziriazam (Şahs-ı evvel-i İran) tayin etmiş ve kendisine “emîr-i kebîr” ve “atabeg-i a‘zam” unvanlarını vermiştir (1848). Ayrıca kız kardeşiyle evlendirmiştir. 1851’de yine Nâsırüddin Mirza tarafından sadrazamlıktan azledilmiştir. Yaklaşık iki ay sonra da yine Şahın emriyle Kâşân’a bağlı Fin Kasabasında 1852’de öldürülmüştür.⁷

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han’ın yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti’nin ve İran’ın siyasî durumu hakkında kısaca bilgi vermek, iki devlet adamının yaptığı yeniliklerin amacını ve önemini göstermesi bakımından yararlı olacaktır. Her iki devletin de askerî, siyasî ve ekonomik olarak batılı ülkelerin gerisinde kaldıkları ve Rusya’nın güneye doğru yayılcı bir siyaset izlemesi nedeniyle yapılan savaşlarda başarısız oldukları görülmektedir. Hem Osmanlı Devleti hem de İran, Rus tehdidine karşı birleşmek yerine müstakil hareket ederek İngiltere ve Fransa’nın desteğini sağlamaya çalışmışlardır.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran

Osmanlı Devleti ve İran coğrafi açıdan birbirine sınır olmakla beraber tarihi açıdan birbirine rakip iki devlet olma özelliği taşımaktadır. Bu rekabet iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarının ötesinde Sünni inanışa sahip Osmanlı Devleti ile Şii’liği resmî ideoloji olarak benimseyen İran’ın dini açıdan birbirine üstünlük sağlama mücadelesidir. Safevi Devleti’nin kurulmasından

⁶ Rıza Kurtuluş, “Mirza Taki Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.12.

⁷ Ganze İme, “Emir Kebîr’in (Mirza Taki Han) Kaçarlar Döneminde İran’daki Yenileşme Hareketlerine Katkıları”, *İRTAD*, Sayı:6, Haziran 2021, s.45-70.

itibaren devam eden bu mücadele, 19. yüzyılda Rusya'nın saldırgan politikalarına, İngiltere ve Fransa'nın ise siyasî müdahalelerine karşı iki devletin birlikte hareket etmesine engel olmuştur. Bu çerçevede düşünüldüğünde Batı emperyalizmi ve üstünlüğü, askerî yenilgileri beraberinde getirmiş, iki ülkenin de siyasal, ekonomik ve kültürel güçsüzlüğü gözler önüne serilmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda olduğu üç önemli problem bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Batılı devletlerin Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmak için izledikleri saldırgan politikalarıdır. İkincisi Osmanlı tebaası arasında yayılan özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetlerine yol açan Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımı, üçüncüsü ise Sırp ve Yunan ayaklanmaları ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanıdır.⁸ Bu durum karşısında Osmanlı Devleti varlığını tek başına koruyacak askerî ve ekonomik gücü yerinde olmadığından Avrupa devletleri arasında bir denge politikası oluşturarak maruz kaldığı tehlikelerden kurtulmaya çalışmıştır.

7 Nisan 1789'da III. Selim tahta çıktığında Osmanlı Devleti hem Avusturya hem de Rusya ile savaş halindeydi. Bu savaşların sonucunda Avusturya ile 1792'de Zıştovi, Rusya ile Yaş Anlaşmaları imzalanmıştır. Bu savaşlarda elde edilen başarısızlıklar üzerine III. Selim, modern tekniklerle donatılmış bir ordu kurmak ve bu ordu sayesinde mutlak bir hâkimiyet elde etmek istemiştir.⁹ Bu amaçla siyasî ve askerî alanda Nizam-ı Cedit¹⁰ olarak adlandırılan bir dizi reform hareketlerine başlamıştır. Batıdaki teknik gelişmelerin ilk olarak askerî alanda uygulanmasıyla başlayan yenilikleri, vergi sisteminde yapılan düzenlemeler izlemiştir.

Akdeniz'de etkinliğini güçlendirerek İngiltere'nin sömürgelerine giden yolu kontrol etmek isteyen Fransa, 1798'de Mısır'a asker çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rus donanmalarının yardımıyla Mısır'ı başarıyla savunmuştur. Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız kuvvetleri Akka kalesini kuşatmış fakat Ahmet Paşa komutasındaki Nizam-ı Cedit askerleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.

⁸ Abdolvahid Soofizadeh, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.110-111.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 70.

¹⁰ Nizam-ı Cedit kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli "Nizam-ı Cedit" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.175-178.

Nizam-ı Cedit aslında III. Selim'in devletin içine düştüğü durumu düzeltmek amacıyla yaptığı yenilikleri içermektedir. Bunlar arasında ulemanın devlet üzerindeki etkisinin azaltılması, Avrupa örnek alınarak ilim, sanat, ziraat ve ticaret alanlarında düzenlemelerin yapılması yer almaktadır.¹¹ Ancak yapılan ve yapılması planlanan yeniliklere muhalif olanlar tarafından başlatılan Kabakçı Mustafa İsyanı ile şeyhülislamdan Sultanın tahttan indirilmesi yönünde fetva alınmış, 29 Mayıs 1807'de III. Selim tahttan indirilerek yapılan tüm yenilik hareketleri sona erdirilmiştir.¹²

II. Mahmut, amcası III. Selim'in tahttan indirilmesi, ağabeyi IV. Mustafa'nın tahta çıkışı ve onun da on dört aylık saltanatının Alemdar Mustafa Paşa tarafından sonlandırılması üzerine 28 Temmuz 1808'de padişah oldu.¹³ II. Mahmut 31 yıl süren saltanatında, Balkanlarda Sırp ve Yunan isyanları; Navarin'de Osmanlı donanmasının Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından yakılması ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye ve Anadolu'yu geçerek Kütahya'ya kadar gelmesi gibi siyasi olaylar ile karşı karşıya kalmıştır. Diğer taraftan gerçekleştirdiği reformlarla Osmanlı modernleşmesinin temellerini atmış, ölümünden dört ay sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı'na da zemin hazırlamıştır. O, devletin içeride ve dışarıda çok ciddi problemler ile karşı karşıya kalmış olmasına rağmen büyük bir cesaret ve kararlılıkla yeniliklere devam etmiştir. II. Mahmut, amcası III. Selim'in yaptığı yenilik hareketlerinden tecrübe kazanarak devlet kurumlarında başarılı bir değişim meydana getirmek suretiyle Tanzimat Fermanı'nın temellerini atmıştır.

II. Mahmut'un 1 Temmuz 1839'da 54 yaşında vefat etmesi ile yerine oğlu şehzade I. Abdülmecit tahta geçmiştir. Tahta çıktığında Mısır Sorunun ikinci safhası Nizip yenilgisiyle önemli bir durum haline gelmiştir. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya 1839'da verdikleri ortak bir nota ile Mısır Sorununun kendilerine danışılmadan çözülmemesini istediler. Böylece Osmanlı Devleti dış ilişkilerde Avrupa devletlerinin denetimi altına girmiş oldu.¹⁴ Bu sırada Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ve padişahın yetkilerini kısıtlayan Tanzimat Fermanı ilan edildi. Gülhane Hattı Hümayunu olarak da bilinen ve 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.61.

¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.79.

¹³ Kemal Beydilli, "II. Mahmut" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s.353.

¹⁴ Cevdet Küçük, "Abdülmecid" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.259.

Paşa tarafından okunan Hattı Şerif, Osmanlı tebaasının haklarını belirten kanun metnidir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı idarî geleneğinde öteden beri uygulanan, tahta çıkan sultanlar tarafından ilân edilen hatt-ı hümayunlar içinde değerlendirilebilir; ancak bu ferman geleneksel yapıdan farklı yenilikler içermektedir. Özellikle Müslim-gayrimüslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayrimüslimlerin devletten ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımı olarak görülmektedir.¹⁵ Bu fermanın sağladığı uygun hava, 1840'ta Londra Antlaşmasının imzalanmasıyla bir Avrupa meselesi halini almış olan Mısır Sorununun çözümünü de kolaylaştırmıştır.

Avrupa'da başlayan 1848 ihtilâlleri Eflak-Boğdan'a da yayılmış ve sorun, Ruslarla yapılan Baltalimanı Antlaşması (1 Mayıs 1849) ile geçici bir sonuca bağlanmıştır. Fakat bir süre sonra ortaya çıkan "Mukaddes Makamlar Meselesi" Osmanlı Devleti ile Rusya'yı savaşa sürüklemiştir. Kudüs'teki Katolikleri himaye etmek için müracaatta bulunan Fransa'ya karşı, Rusya da Osmanlı Devleti'nden Ortodoksların himaye hakkının kendisine verilmesini istemiştir. Osmanlı hükümeti bunu reddedince de Eflak-Boğdan'ı işgal etmiştir. Bunun üzerine 4 Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilân edilmesiyle başlayan ve tarihe *Kırım Harbi* olarak geçen savaş, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile son bulmuştur.

Paris Antlaşması imzalanmadan önce 18 Şubat 1856'da Osmanlı tebaası gayrimüslimlere, savaştan önce Rusların teklifinden daha fazla haklar veren İslahat Fermanı ilan edilmiştir. Batı sermayesinin Türkiye'ye girmesini kolaylaştıran hükümler taşıyan İslahat Fermanı, Paris Antlaşmasında da yer almıştır. Böylece ıslahat konusunda, Batılı devletlere müdahale etme hakkı verilmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü diğer devletlerin teminatı altına alınarak Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olma prensibi kabul edilmiştir.

19. yüzyılda İran'da Ağa Muhammet Şah'ın Zend Hanedanı'nın egemenliğine 1795'de son vermesiyle Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyeti başlamıştır. Ağa Muhammet Şah'ın kısa süren iktidarının ardından yerine geçen Feth Ali Şah, 1797-1834 yılları arasında tahtta kalmıştır. Bu dönemde İran, büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Bu kayıplar, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Sanayi

¹⁵ Ali Akıldız, "Tanzimat" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.3.

İnkılabı ile atılım gerçekleştiren ülkelerin yayılcı politikaları ve İran'da valiler arasında yaşanan çıkar çatışmalarıyla daha da artmıştır. Dış politikada, Rusya ve Osmanlı Devleti ile savaşılırken, İngiltere ile ittifak antlaşması imzalanmıştır.

İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yolun tehlikeye girmemesi için Rusya'nın İran üzerinde saldırgan bir tutum takınmasından rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle İngiltere, sömürge yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla İran ile 1809'da ticaret ve dostluk antlaşması imzalamıştır. Bu durum İngiltere'nin İran siyaseti üzerinde etkili bir konum elde etmesini sağlamıştır.

Öteden beri var olagelen ve kökeni Sünni ve Şii mezhep çatışmasına dayanan Osmanlı-İran sınır hattında yaşayan konar-göçer aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen gittikleri yerde yağmalama ve eşkıyalık yapmaları anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Ayrıca İran hacılarının Osmanlı topraklarında saldırıya uğramaları da iki devlet arasında gerginliğe neden olmuştur. Yaşanan sorunların çözümü için iki tarafın oluşturacağı heyetlerin Erzurum'da toplanmasına karar verilmiştir. İkili görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca, Osmanlı Devleti'nin Mora'daki Rum isyanı ile uğraşmasını fırsat bilen İran, 1821'de doğu ve güney hattından saldırıya geçerek 1821-1823 yılları arasında sürecektir savaş başlatmıştır.¹⁶ İki yıl süren savaş sonunda imzalanan Erzurum Antlaşması (1823) ile iki devlet arasında barış sağlanmıştır.

İran için Rusya tehdidi uzun yıllar sürecektir çatışmaların yaşanmasına neden olmuş, askerî ve ekonomik açıdan güçlü Rusya'nın saldırıları, İran üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Rusya ile yapılan ilk savaş; 1804-1812 yılları arasında yaşanmış, Abbas Mirza komutasındaki İran birlikleri Rus ilerleyişini durduramamıştır. 1813'de imzalanan Gülistan Antlaşması ile Kafkasya, Rus egemenliğine girmiş, Hazar Denizinde Rus donanmasının bulundurulması kabul edilmiştir.¹⁷ Rusya ile yapılan ikinci savaş; 1826-1828 yılları arasında yaşanmış, İran ordusu Rusya karşısında mağlup olmuştur. 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile İran, Erivan ve Nahcivan topraklarını kaybetmiş ve Aras Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Rusya,

¹⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.340.

¹⁷ Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.451.

Hazar Denizi'nde tek başına ticaret yapma hakkını elde etmiş, İran Rusya'ya savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştır.¹⁸

Feth Ali Şah dönemi, savaşların yaşandığı ve özellikle Rusya karşısında ciddi toprak kayıplarının olduğu bir dönem olmakla beraber, modernleşme faaliyetlerinin de başladığı bir devirdir. Rusya ile yapılan savaşlar ve yaşanan kayıplar, Rus ordularının savaş düzeni ve teçhizat bakımından İran ordusundan çok daha üstün olduğunun anlaşılmasına neden olmuştur. Bu da özellikle askerî alanda birtakım düzenlemelerin yapılması zarureti ortaya çıkarmıştır. Rusya ve Osmanlı Devleti'ne karşı birçok savaşı yöneten şehzade Abbas Mirza, askerî modernleşmeyi gerçekleştirmek için İngiltere ve Rusya'dan askerî uzmanlar getirterek Avrupa tarzı bir ordu kurmaya çalışmıştır. Ayrıca köklü değişimlerin başlangıcı olması için Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir.¹⁹ Yine Abbas Mirza'nın çabaları sayesinde İran'da ilk matbaa, ilk Dışişleri Bakanlığı ve Posta İdaresi kurulmuştur (1821).

Feth Ali Şah'ın 1834'de ölümünden sonra Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza, 1835'te İran tahtına geçmiştir. Muhammed Şah döneminde (1835-1848) İran üzerindeki Rus ve İngiliz mücadelesi devam etmiş; ancak Ruslar yapılan anlaşmalar sonucunda daha etkin hale gelmiştir. İngiltere ve Rusya, 1834'ten başlayıp 1838'e kadar devam eden süre zarfında İran'ın bağımsızlığının korunması konusunda aralarında mutabakata varmışlardır. İngiltere, İran'ın Rus etkisi altına girmesini engellemeye, Rusya ise Kafkaslar ve Türkistan üzerinden yayılmacı politikasını sürdürmeye çalışmıştır.²⁰ Bu nedenle İran'ın bağımsızlığının korunması iki devletin çıkarları için de gerekli bir durum olarak görülmüştür.

Muhammed Şah tahta çıktıktan iki yıl sonra İran coğrafyasının tarihi bir uzantısı olarak gördüğü ve babası Abbas Mirza zamanında da kuşatılmış olan Herat'a 1837'de sefer düzenlemiştir. Bu durum İngiltere tarafından Hindistan'daki çıkarları için tehdit olarak algılanmıştır. Herat kuşatmasının sonlandırılması için İngiltere tarafından yapılan girişimler sonucunda kuşatma kaldırılmış ve 1841'de İngiliz-İran Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla İngilizler, İran'ın Ruslara Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları ile verdiği

¹⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları" *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36, Erzurum 2008, s.188.

¹⁹ DİA, "Abbas Mirza" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.27.

²⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.83.

ayrıcılıklara benzer ayrıcalıklar elde etmiş ve İran coğrafyasında serbestçe dolaşma hakkından yararlanmışır.²¹

Muhammed Şah'ın hükümdarlığı döneminde İran'ın iç ve dış siyasetine yön veren belirleyici faktör, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki güç ve nüfuz mücadelesi olmuş, bu mücadelede Muhammed Şah daha çok Rusya'nın etkisinde kalmıştır.²² Feth Ali Şah döneminde Abbas Mirza'nın başlattığı reform süreci Muhammed Şah döneminde sekteye uğrasa da Muhammed Şah'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Nasreddin Şah döneminde (1848-1896) sadrazam Mirza Taki Han ile reform süreci yeniden başlamıştır.²³

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Yenilikleri

Osmanlı Devleti ve İran'da Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han, yetişme tarzları, devlet görevlerinde aldıkları hizmetler ve dış ülkelerde edindikleri gözlemler nedeniyle yenilik taraftarı özelliklere sahip iki önemli devlet adamıdır. İki şahsiyet de ülkelerinin kalkınması ve gelişmesi için yenilikler yapılması gerektiğine inanmıştır. Onlara göre eski tarz ve şekilde kaldığı takdirde devletlerinin çöküşü kaçınılmaz olacaktır.

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın görevde oldukları sürede yapılan yenilikler, idarî, hukukî, askerî, malî, sosyal, kültürel ve eğitim alanları olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Hangi alanda olursa olsun yapılan yeniliklerde iki şahsiyetin de amacı, ülkelerini kendi ayakları üzerinde durabilen gelişmiş birer devlet haline getirmek olmuştur.

İdarî ve Hukukî Alanda Yapılan Yenilikler

Yapılan yeniliklerin sürekli ve etkili olabilmesi, güçlü bir idarî yönetim oluşturulmasına bağlıdır. Tarihin hangi döneminde olursa olsun yapılması planlanan ve yapılan reform ve yenilikler bu değişimlerden çıkarları zedeleyenler veya mevcut durumun devamından yana olanlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle köklü değişiklikler, birtakım engellemelerle karşılaşmış, yeniliklere muhalif bir kesim tarafından durdurulmaya çalışılmıştır. Bunun yaşanmaması, kararlı ve güçlü bir siyasî iradenin mevcudiyetine bağlıdır.

²¹ A. Soofizadeh, a.g.e., s.85.

²² Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.568.

²³ Suad Pıra, Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.405.

Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde etkili bir rol üstlendiği yukarıda izah edilmişti. Tanzimat Fermanı ile getirilen en önemli değişiklik, Müslüman ve gayrimüslimlere can ve mal güvenliğinin sağlanması ve tüm tebaanın yasaların güvencesi altına alınmasıdır. Böylece idarî ve hukukî anlamda yasalara bağlı, merkezi bir devlet yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Merkezileşmeye bağlı olarak bürokratik teamüller oluşmuş, keyfi karar almaktan uzaklaşmıştır. Bu şekilde devlet görevlilerinin yetkileri, hak ve görevleri hukukî bir boyut kazanmıştır. Devletin tüm kademelerinde yeniliklerin sürdürülebilmesi de merkezi yönetimin güçlü olmasına bağlıdır. Mustafa Reşit Paşa'ya göre, ülkenin kurtuluşu güçlü bir merkezi yönetimden geçiyordu. Bu çerçevede bu anlayış, ülke içerisindeki kurumların yapılanmasına da yansımış ve merkezi otorite giderek güçlendirilmiştir.

Merkezi otoritenin güçlendirilmesi için yapılan en önemli adım, daha önce Meclis-i Adliye olarak tanınan II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1840'da çıkarılan bir kanun ile yeniden düzenlenmesidir. Bu düzenleme ile Fransız valilik sistemini model alan merkezi bir taşra idaresine geçilmiştir.²⁴ Modern devletin oluşumunu gerçekleştirmek için yönetimde valilerin yetkileri de azaltılmıştır. Bu hedefle, valilere sadece güvenlikle alakalı konular bırakılmış, malî işler ise Padişah tarafından atanan geniş yetkiye sahip amirlere verilmiştir. Diğer taraftan yönetimin her safhasında merkez ve taşra meclisleri meydana getirilmiştir. Bu meclisler, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve sonradan bunun işlevini yüklenecik olan Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ'dır. Çağdaş anlamıyla seçilmiş birer kurul özelliği taşımayan meclisler, birer uzmanlık komisyonu olarak işlev görmüşlerdir.²⁵

Tanzimat Fermanı ile getirilen hukukî düzenlemeye uygun olarak 1840'da Ceza Kanunnamesi ilan edilmiştir. 14 maddeden oluşan kanunname ile tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit olduğu vurgulanmıştır. Yine aynı yıl ticari davalara bakmak üzere Ticari mahkemeler kurulmuştur. 1847'de eşit sayıda Avrupalı ve Osmanlı yargıçlarıyla batı yargılama usullerine sahip karma hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuştur.²⁶ Ticaret mahkemelerinde uygulanmak üzere, 1850'de Ticaret Kanunnamesi ilan edilmiştir. Şirketlerin iflası, poliçeler ve benzer konular üzerinde duran kanunname, Fransa örnek alınarak oluşturulmuştur. Bu iki kanunun hazırlanması ulemanın şeriat-

²⁴ B. Lewis, a.g.e., s.109.

²⁵ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.98.

²⁶ B. Lewis, a.g.e., s.114.

tan sapma olduğu gerekçesiyle tepkisine neden olmuş ve Mustafa Reşit Paşa sadrazamlıktan azledilmiştir.²⁷

İran'da kanuna dayalı bir yönetimin zaruretine inanan Mirza Taki Han, 1848'de sadrazamlığa getirildikten hemen sonra güçlü bir merkezi otorite kurmaya çalışmıştır. Osmanlı Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da üst düzey yöneticilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Çünkü bu tür güvencesi olan memurların görevlerini daha iyi yapacaklarına inanmıştır. Sadece yöneticilerin değil toplumun tamamının huzurunun sağlanması için şehirlerin güvenliğine önem verilmiştir. Bu amaçla modern tarzda ilk emniyet teşkilatı (Şehrbani) ile kurumsal anlamdaki ilk istihbarat teşkilatı (Sazman-ı Hâfiye) bu dönemde kurulmuştur. Ayrıca Tahran'da asayişin sağlanması için cadde ve sokaklarda karakolların kurulmasına çalışılmıştır.²⁸ Hukuk sisteminin daha iyi çalışması ve âdil yargılama için yeni kurallar getirilmiştir.

Mirza Taki Han, 1843-1847 yılları arasında Erzurum'daki görevi sırasında yabancı devletlerin gayrimüslim azınlık haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıklarını görmüş ve ileride İran'a yönelik böyle bir müdahaleyi önlemek için ülkedeki gayrimüslimlere yönelik birtakım düzenlemeler yapmıştır. İran'da Müslüman olmayan gruplar arasında Asurî, Ermeni ve Zerdüşter bulunmaktaydı. Bunun için ilk olarak gayrimüslim din adamlarını vergilerden muaf tutmuş ve Azerbaycan bölgesindeki Hristiyan okullara çeşitli malzemeler göndererek destek sağlamıştır.²⁹

Mirza Taki Han, Salar isyanı ve Babî isyanları ile mücadele etmiş, reformların önündeki en önemli engellerden biri olan ulema sınıfını kontrol altına almaya çalışmıştır. Salar ve Babî isyanlarını askerî güç kullanarak bertaraf eden Mirza Taki Han, Şii ulemayı da siyasî işlerden uzaklaştırmaya çalışarak kontrol altına alma yoluna gitmiştir. Ulemanın gücünü kırmak için öncelikle halk üzerinde ciddi bir nüfuza sahip olan ve bundan dolayı sık sık siyasete karışan büyük mescitlerin imamlarına karşı kararlı bir mücadele başlatmış ve onların yetkilerini tanımamıştır. Diğer yandan yapılan yeniliklere karşı gelmeyen ulemaya yakın durmuş ve destek olmuştur. Mirza Taki Han'ın ulemaya yönelik aldığı bu tedbirler kısa sürede düşman kazanmasına neden olmuştur. Özellikle çıkarları zarar gören ve eski yönetimde sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmek istemeyen muhalifler, Mirza Taki Han'ın görevden alınması

²⁷ B. Lewis, a.g.e., s.110.

²⁸ G. Bolat, a.g.m., s.173.

²⁹ G. Bolat, a.g.m., s.174.

için hakkında Rus ajanı olduğu yönünde iftara atmış, ona karşı karalama kampanyası başlatmıştır.³⁰

Osmanlı Devleti ve İran'da din adamlarından oluşan ulema sınıfı, Batı örnek alınarak yapılan yenilikleri din kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmiş, yenilik taraftarı devlet adamlarına karşı oluşan muhalefete destek vermiştir.

Askerî Alanda Yapılan Yenilikler

Osmanlı Devleti ve İran'ın büyük ölçüde askerî yapıya dayanan devlet örgütlenmeleri uzun yıllar varlıklarını sürdürmesine olanak tanımıştır. Dünyanın en büyük göç yollarından biri üzerinde kurulan iki devlet, eski çağlardan beri stratejik öneme sahip olan Orta Asya, Hindistan, Orta Doğu ve Anadolu'nun birbirine bağlandığı bir bölgede varlığını devam ettirmelerini, güçlü askerî teşkilatlarına borçludur.

Osmanlı Devleti, askerî teşkilatının güçlü yapısı sayesinde en geniş sınırlara 1683 yılında ulaşmış; Orta Avrupa'nın bir bölümü, Balkanlar'ın tamamı, Kuzey Afrika'nın bir bölümü, Hicaz, Mezopotamya, Kafkasya'nın bir bölümü ve Anadolu üzerinde hâkimiyet kurmuştur. 16. ve 17. yüzyıldan itibaren devletin idarî, askerî ve malî kurumlarında görülen düzensizlikler savaşlarda başarısızlığı da beraberinde getirmiştir. 1699 Karlofça Antlaşması'ndan itibaren Batı'nın düzenli ve disiplinli kuvvetleri karşısında ordunun gerilediği görülmüştür. Bunun sonucu olarak Osmanlı padişahları askerî alanda birtakım düzenlemeler yapmışlardır. Bozulmanın görüldüğü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine yeni savaş tekniklerine sahip bir askerî teşkilat kurulması düşünülmüştür. Bu düşüncede olan II. Osman, yeniçeriler tarafından şehit edilmiş, III. Selim tahttan indirilmiştir. II. Mahmut döneminde ise Yeniçeri Ocağı tamamen kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur.

Mustafa Reşit Paşa'nın hazırlanmasında büyük katkısı olduğu Tanzimat Fermanı ile askerlik hizmeti vatanî bir görev olarak ilan edilerek³¹ zorunlu hale

³⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.109; Y. Karadeniz, a.g.e., s.382; G. Bolat, a.g.m., s.163; Mihail Sergeyeviç İvanov, *İran Tarihi*, (Çev. Hasan Deniroğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.276.

³¹ Bu konu ile ilgili Tanzimat Fermanında geçen ifade şöyledir: "Asker maddesi dahi, yazıldığı üzere önemli maddelerdendir. Gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahalinin görevlerinden ise de, şimdiye kadar cari olduğu gibi, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak, kiminden tahammül derecesinden fazla ve kiminden noksan asker istenilmesi, hem düzensizliği ve hem tarım ve ticaretin faydalı işlerinin bozulmasını doğuran sebeplerden olduğu gibi, askerliğe

getirilmiştir. 1843'te ilan edilen bir yasayla da askerlik yaşı 20, askerlik süresi 4 yıl olarak kabul edilmiştir. 1847'de gayrimüslimlerin de askere alınmalarına karar verilmiş ve buna karşılık alınan cizye vergisi kaldırılmıştır. Yapılan düzenlemeler Tanzimat Fermanı ile oluşturulmaya çalışılan Osmanlı tebaası fikrine uygun olarak yapılmış olsa da gayrimüslimlerin askere alınmaları pratikte uygulamaya geçememiştir.³² Devletin kuruluşundan bu yana birçok yenilik ve düzenlemelerin yapıldığı askerî teşkilat, yeniden ele alınarak kaynağı vatan görevi esasına dayalı bir sisteme dönüştürülmüştür. Ayrıca ordu sistemine geçilmiş ve Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu, Arabistan olmak üzere beş ordu kurularak her birinin kendi bünyesinde birer meclis teşkil edilmiştir. Bu düzenlemeler sırasında öteden beri seraskerlikçe sağlanan İstanbul'un güvenlik işlerinin düzenlenmesi de gündeme gelmiştir. İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi'nin güvenliğiyle ilgilenmek üzere 1845'te Zaptiye Müşirliği kurulmuştur.³³

İran'da Abbas Mirza döneminde Osmanlı Devleti'ndeki Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer şekilde oluşturulan Nizam birlikleri, Mirza Taki Han göreve geldikten sonra yeniden organize edilmiştir. İran'ın güçlü bir orduya ihtiyacı olduğunun farkında olan Mirza Taki Han, savaş zamanlarında toplanan, barış zamanlarında dağılan ve toplanması güç olan ordu sistemini değiştirmek için *Kanun-u Boniçe* adıyla zorunlu askerlik hizmeti kanunnamesini yayınlamıştır.³⁴ Ayrıca İran ordusunun modernizasyonuna da büyük önem vermiştir. Bu amaçla 1851'de İran'ın ilk teknik ve askerî okulu olan Darü'l-fünun'u kurmuştur.³⁵ Ordunun subay ihtiyacını karşılayan Darü'l-fünun, dönemin en yüksek eğitim kurumu olma özelliğini taşımaktadır.

Askerî teşkilatı güçlendirmek için yeni eğitimli bir sipahi ordusu kurularak modern silahlarla donatılmıştır. Yapılan düzenleme ve yeniliklerle İran

---

gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar kalmaları dahi, usanna ve nesil yetiştirmenin üremenin kesilmesini gerektirmekte olmasıyla, her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak askerler için bazı güzel usuller ve dört veyahut beş sene müddeti içinde dahi bir değişme yolu oluşturulması ve konulması halin gereğindedir." Necati Tacan "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat-I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.132.

³² H. A. Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.325.

³³ A. Akyıldız, a.g.m., s.5.

³⁴ Hüseyin Saraç, Barış Dursun, "Kaçarlar Döneminde İran'da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme", *Neşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.12, s.1, Mart 2022, s.80.

³⁵ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2021, s.183.

ordusu toplam 16 alaya ayrılmıştır. Bunlardan birisi, içindeki Rus asker kaçaklarıyla birlikte sadece Hristiyanlardan oluşturulmuştur. Bu dönemde oluşturulan disiplinli asker sayısı kaynaklarda tam net olmamakla birlikte 100 bin piyade, 30 bin atlı ve bunlara ilaveten bir miktar topçu birlikleriyle beraber yaklaşık 140-150 bin arasındadır.³⁶ Ayrıca silah fabrikası açılarak ordunun mühimmat sıkıntısının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Askerî üniformalar, Avusturya ordusundan ilham alarak yeniden düzenlenmiş, yeni bir düzenleme yapıldığı şeklen de vurgulanmaya çalışılmıştır. Askerî güvenliği sağlamak için başkentte ve önemli eyaletlerde ordugahlar kurulmuştur.³⁷

Mali Alanda Yapılan Yenilikler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nda vergide herkesin gelinine uygun olarak adaletin sağlanması ve iltizam yönteminin zararlarından bahsedilmesi³⁸, mali alanda düzenlemelerin yapılacağına işaret etmiştir. Merkezde mali bir yönetimin kurulması yani gelirlerin hazineye toplanıp harcamaların da buradan yapılması için merkez ve taşra teşkilâtının yeniden düzenlenmesini ve öncelikle halkın gelir seviyesinin belirlenmesini gerektirmiştir. Bu amaçla 2 Eylül 1839'da Maliye Nezareti kaldırılarak yerine Hazine-i Amire ile Hazine-i Muktaat defterdarlıkları kurulmuştur. Böyle istikrarsız bir ortamda valilere sadece eyaletin güvenliğiyle ilgili hususlar bırakılarak iltizam usulü kaldırıldı; vergi toplama görevi merkezden geniş yetkilerle gönderilen muhassıllara verildi. 25 Ocak 1840 tarihli nizamname ile muhassılların çalışma esasları belirlendi. Sancak merkezlerinde kendilerine yardım edecek bir muhassıllık meclisi

³⁶ Yılmaz Karadeniz, "Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askerî Alanda Yapılan İslahatlar (1795-1925)", *Modern İran Tarihi*, (Editör Osman Karacan), İstanbul 2021, s.100; G. Bolat, a.g.m., s.167

³⁷ A. Soofizadeh, a.g.e., s.106.

³⁸ Bu konu ile ilgili Tanzimat Fermanında geçen ifade şöyledir: "... bir devlet memleketlerini korumak için elbette asker ve görevliye, vesaire gerekli masraflara ihtiyacı vardır. Bu ise parayla yönetileceğine ve para dahi halkın vergisiyle oluşacağına göre, bir güzel yoluna bakılmak önemli hale gelmiştir. Gerçi daha öncelerde gelir olarak görülmüş olan tekel sıkıntısından elhamdülillah, Osmanlı memleketleri ahali bundan evvelce kurtulmuş ise de tahrip edici aletlerden olup, hiçbir zaman yararlı ürünleri görülmeyen "iltizamın zararlı usulü" bugün yürürlüktedir. Bu ise bir memleketin siyasi sınırlarını ve mali işlerini bir adamın eline ve belki kahredici yıkıcı pençe-sine teslim etmek anlamına geldiğinden, o dahi eğer iyice bir adam değil ise hemen kendi çıkarına bakar, hareket ve tavırlarının çoğu haksızlık ve zulümden ibaret olur. Bundan sonra memleket ahalişinden her ferdin mülklerine ve gücüne göre bir uygun vergi tayin olunarak kimseden fazla bir şey alınmaması ve Devlet-i Aliyemizin deniz ve karada askerî masrafları vesaire dahi olumlu kanunlar ile sınırlanmış ve belirlenmiş olup, ona göre icra olunması gereklidir." Bkz. Muharrem Balcı, "Tanzimat'tan Günümüze İslah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili" *UMRAN Dergisi*, Mayıs, 2021.

sinin (büyük meclis) kurulması ve yerel yöneticilerle müslim-gayrimüslim bütün halkın bu meclislerde temsil edilmesi kararlaştırılmıştır. İltizamın lağvedilmesi ve yeni sistemin kurulması sürecinde hazine gelirlerinde büyük düşüşler görülmüştür. Hükümet maliyede ortaya çıkan açığı kâğıt para emisyonuyla kapatmak istemiş ve Ocak 1840'ta %12,5 faizli ilk kâğıt paralar piyasaya sürmüştür.³⁹ Maliyede tam anlamıyla istikrarı sağlamak adına Nisan 1840'da defterdarlık kaldırılıp nezaret makamı tekrar kurularak 9 Eylül 1840'ta nezaretin maiyetinde Meclis-i Muhasebe-i Maliye oluşturulmuştur. 1841'de ilk bütçe hazırlanmış ve paramın değerinin korunması için tedbirler alınmıştır.⁴⁰

Mustafa Reşit Paşa'nın son sadrazamlığı döneminde modern anlamda merkezi idare bütçesi (genel bütçe) hazırlanmasına ilişkin esasları belirleyen ilk düzenleme, 1855 tarihli "Hazine-i Celile'nin Muvazene Defterinin Suret-i Tanzimine Dair Nizamname" ile yapılmıştır. Böylece devletin merkezi hazinesine ait bir yıllık gelir ve giderlerini kayıt altına alan ve yılsonu mali durumları yansıtan bir çeşit kesin hesap belgesi oluşturulmuştur.⁴¹ Vergide adaletin tesisi için vergilerin mükellefler arasında düzgün ve gelirlere göre dağıtılması amaçlanmıştır. Ayrıca devlet görevlilerinin halktan resmi vergiler dışında aldıkları vergiler de yasaklanmıştır. Yapılan tüm düzenlemelere rağmen 1854-1855 Osmanlı Kırım Savaşı'nın getirdiği maddi yük karşısında 1858'de İngiltere'den borç alınmış, mali anlamda çöküşe giden süreç başlamıştır.

İran'da Mirza Taki Han sadrazam olduğunda ülkenin ekonomik durumu, isyanlar, uzun süren savaşlar, saray mensuplarının aşırı harcamaları ve yabancı devletlere verilen imtiyazlar nedeniyle oldukça kötü durumdaydı.⁴² Mali alanda ülkenin durumunun düzeltilmesi amacıyla harcamalar azaltılmış ve devlet gelirlerinin artırılması amacıyla bir bütçe komisyonu kurulmuştur. Harcamaların azaltılmasından saray harcamaları da nasibini almış, bu durum Nasreddin Şah'ın annesi Mehdi Ulya'yı memnun etmemiştir. Nitekim Mirza Taki Han'ın azledilmesinde muhalif kesim, Mehdi Ulya'nın desteğini alarak başarıya ulaşmıştır.⁴³

---

³⁹ A. Akyıldız, a.g.m., s.4.

⁴⁰ Dr. Refii, Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.267.

⁴¹ Hüseyin Güçlü Çiçek, Süleyman Dikmen, "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/2, 2015, s.87.

⁴² G. Bolat, a.g.m., s.165.

⁴³ A. Soofizadeh, a.g.e., s.104.

Mirza Taki Han güvenilir adamlarından oluşturduğu bir komisyon ile yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla eyaletlerin eski vergi borçlarını tahsil etmiştir. Ayrıca ülkede yeni fabrikalar açılarak ekonomiye canlılık getirilmeye çalışılmıştır. Devlet eliyle kurulan şeker, cam, kâğıt, iplik ve kumaş üretimi yapan fabrikalar kısa sürede ekonomiye canlılık getirmiştir. Fabrikalardaki üretimin artması ve modern üretim tekniklerinin öğrenilmesi için İstanbul, Moskova ve St. Petersburg gibi şehirlere ustalar gönderilmiştir. Bütün bu yapılanların yanı sıra yerli üretim devlet eliyle teşvik edilerek gelirlerin artırılması amaçlanmıştır.⁴⁴

Sosyal ve Kültürel Alanda Yapılan Yenilikler

Tanzimat dönemi, matbaanın yaygınlaşması ve basının gelişmesi ile sosyal ve kültürel gelişmelerin en fazla yaşandığı dönem olmuştur. Avrupa'da eğitim görmüş, batı düşüncelerinin etkisiyle sosyal ve felsefi konulara ilgi duyan fikir adamı ve edebiyatçılar, roman, hikâye, tiyatro ve fikir yazılarıyla ve bunların basın yoluyla aktarılmasıyla düşünce hayatına yön vermişlerdir.

İlk basın faaliyeti II. Mahmut döneminde çıkarılan resmî gazete Takvim-i Veka-yi ile başlamış olsa da burada sadece devletin kanunları ve uygulamaları hakkında halk bilgilendirilmiştir. 1840'da Churchill adlı bir İngiliz'in devletten yardım alarak çıkardığı Ceride-i Havadis gazetesinde ise, ekonomik ve politik haberlere de ağırlık vermiştir.⁴⁵ 1842'den sonra tiyatroun önem kazanması ile bazı piyeslerin özetleri de Ceride-i Havadis'te yayınlanmaya başlamıştır.

Basının kamuoyu oluşturma konusunda sahip olduğu rol henüz tam anlaşılammış olmasına rağmen, 1857'de Matbaa Nizamnamesi yayınlanarak basın hayatına düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, gazete çıkarılması hükümetin iznine tabi tutulmuştur⁴⁶ 1847-1853 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde incelemelerde bulunan Fransız Tarihçi H. A. Ubcini, İstanbul'da ve diğer eyaletlerde Fransızca, İtalyanca, Rumca ve Ermenice yayınlanan 31 gazete çıkarıldığını belirtmiştir.⁴⁷ Şinasi ve Ziya Paşa gibi yenilik taraftarı Tanzimat düşünürlerinin eserlerinin yer aldığı ve devletten yardım almadan ilk defa

⁴⁴ A. Soofizadeh, a.g.e., s.105.

⁴⁵ Ziyad Ebuzyia, "Ceride-i Havadis" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.407.

⁴⁶ Mustafa Karabulut "Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum" *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, ½, Güz 2016, s.52.

⁴⁷ H. A. Ubcini, a.g.e., s.192.

Müslüman Türk vatandaşı Agah Efendi tarafından 1860'da çıkarılan Tercüman-ı Ahval Gazetesi, düşünce ve tartışma yazıları ile Yeni Osmanlılara ait fikirlerin yayım organı olma özelliği taşımaktadır.⁴⁸

Mirza Taki Han, Osmanlı Devleti'ndeki Takvimi Vekayi'ye benzeyen bir gazete çıkarma düşüncesini 7 Şubat 1851'de hayata geçirmiş ve İran'ın ilk resmî gazetesi Ruzname-yi Vekayi-i İttifakiye'yi çıkarmıştır. Gazetede hükümet kararları ve ülkedeki haberlerin yanında dünyadaki siyasi ve bilimsel olaylardan da haberler yer almıştır.⁴⁹ Gazetenin ilk baskısında dünya haritası yayınlanmış, daha sonraki baskılarında coğrafya atlası, Napolyon Bonapart hakkında iki ciltlik tarih mecmuası ve birçok tarihsel doküman ve bilimsel yayım okuyucuya aktarılmıştır. Halk için tıp alanında bilgiler de verilerek, toplumun aydınlatılması amaçlanmıştır.⁵⁰

Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler

Tanzimat döneminde siyasî, hukukî, malî ve askerî konularda düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Yapılan bu yeniliklere Tanzimat Fermanı'nda açık bir şekilde değinilmiş olmasına rağmen, eğitim konusuna değinilmemiştir. Fakat yeniliklerin toplumda yerleşmesi ve benimsenmesi için eğitim önemli bir araç olarak görülmüştür. Özellikle Şeyhülislam kontrolündeki geleneksel eğitim anlayışının yerine sivil bürokrasinin denetimi etkin hale getirilerek eğitimin sistemli hale getirilmesine ve böylece geri kalmışlığının giderilmesine çalışılmıştır.

Eğitimin yaygınlaşması amacıyla esaslı reformlar yapan II. Mahmut, temel eğitimi zorunlu hale getirerek, 4-5 yaşına gelen çocukların sıbyan mekteplerinde Kur'an ve ilmiyal bilgileri konusunda eğitim almalarını sağlamıştır. Sıbyan mekteplerinden sonra klasik dönemde medrese eğitimine geçilmesi, ara eğitim kurumlarının olmaması eğitimde tedrici ilerlemeyi engellemekteydi. Bu sebeple sıbyan mekteplerinden sonra ortaokul düzeyinde rüştiyeler açılması düşünülmüştür. Ayrıca rüştiyeler daha çok devlet memuru ihtiyacının karşılanması ve modern okullara örnek olması amacıyla açılmıştır.⁵¹

⁴⁸ Hamza Çakır, "Tercüman-ı Ahval" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.496.

⁴⁹ G. Bolat, a.g.m., s.172.

⁵⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.108.

⁵¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s.267.

Eğitim işleriyle ilgilenmek üzere 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye, 1847'de ise Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Meclis, İstanbul'daki okulları dini ve ahlaki eğitim veren sıbyan mektepleri; dini eğitimlerin yanında pozitif bilimlerin de verildiği rüştiye mektepleri olarak iki kısma ayırmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından Mustafa Reşit Paşa'nın ikinci sadaretine kadar olan sürede (1848) açılan rüştiyelerin sayısı 6'ya ulaşmıştır. Açılan rüştiyelerde Sarf, Nahiv, Arapça ve Farsça derslerinin dışında, Fransızca, Hendece, Tarih, Coğrafya gibi dersler de okutulmuştur. Rüştiyelerin yaygınlaşmasıyla birlikte yeni yöntemlerle ders verebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla 1848'de ilk öğretmen okulu olan Darülmualimin açılmıştır.⁵²

1851'de Encümen-i Dâniş'in kurulması ile eğitim ve kültür işlerine hız verilmiştir. Encümen-i Daniş, Darü'l-fünun'da okutulacak dersler için lazım olan kitapların yazdırılmasını temin etmenin dışında halk için ihtiyaç duyulacak telif ve tercüme eserleri de hazırlamak amacıyla kurulmuştur. İlk Türk akademisi olma özelliği taşıyan Encümen-i Daniş, uluslararası bilim ve fikir dünyasıyla teması da sağlamıştır.⁵³

Eğitim alanında Mirza Taki Han'ın İran'da gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden birisi, 1851'de Osmanlı Devleti'ndekine benzer şekilde Darü'l-fünun'un açılmasıdır. Pozitif bilimlerin okutulduğu İran'ın ilk üniversitesi olma özelliğini taşıyan okulun kuruluş amacı ordunun subay ihtiyacını karşılamaktır. Kurumun bir diğer amacı da disiplinli bir eğitim ile askerî, bilimsel ve bürokratik alanda gençler yetiştirmektir.⁵⁴ Mirza Taki Han, modern eğitim için Avusturya'dan bir öğretmen heyetini ülkesine davet etmiştir. Onun özellikle Avusturya modelini seçmesinin iki nedeni vardır: Birincisi 1848-1849 yılları arasında İtalya karşısında Sardunya Zaferi ile Avusturya'nın başarı kazanmış olması ikincisi ise daha önce de belirtildiği gibi İngiltere, Fransa ve Rusya gibi gelişmiş ülkelerin İran üzerindeki etkilerini arttırmalarına engel olma düşüncesidir.⁵⁵ İran'da kültürel alanda kitap basımı için matbaa ve kütüphaneler kurulmuş, ilaç geliştirmek için de laboratuvarlar açılmıştır.

⁵² A. Akyıldız, a.g.e., s.280.

⁵³ A. Tanpınar, a.g.e., s.151.

⁵⁴ G. Bolat, a.g.m., s.169.

⁵⁵ A. Soofizadeh, a.g.e., s.107; G. Bolat, a.g.m., s.109; Y. Karadeniz, a.g.e., s.379.

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Yeniliklerinin Değerlendirilmesi

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın idarî, askerî, malî, sosyal ve kültürel alanda yaptıkları yenilikler birbirine benzerlik gösterse de Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri sadece Mustafa Reşit Paşa ve onun sadareti dönemi ile sınırlı kalmamış, ondan sonra gelen Mehmet Emin Ali Paşa, Keçecizade Fuat Paşa gibi devlet adamları tarafından da Tanzimat fikri ve düşüncesine uygun yenilikler yapılmıştır. Mirza Taki Han'ın yaptığı yenilikler ise onun sadrazamlıktan azledilip öldürülmesinden sonra gelen sadrazam ve devlet adamları tarafından uzun bir süre askıya alınmıştır. Buna rağmen birçok kişiye göre Mirza Taki Han'ın öldürülmesi İran'ın modernleşmesi açısından oldukça talihsiz bir olay olmasına rağmen ilerleyen dönemlerde yapılacak yenilik hareketlerine de ilham kaynağı olmuştur.³⁶

Mustafa Reşit Paşa'nın görevi süresince yerine getirdiği reformlar, özgürlük düşüncesi ağır basan, yeni kurumların yanında eski kurumların da varlığını devam ettirdiği bir anlayış ile yapılmıştır. Yenilikler hürriyet ve müsamaha üzerine dayanmakta ve kaba kuvvetle yerleşmek yerine ikna ve inandırma esasına göre halkın içine kök salmaya çalışmaktadır. Bu da yapılan düzenlemelerin neticelerinin çok uzun zaman almasına ve bu durumun muhaliflerce eleştirilmesine neden olmuştur. Ayrıca yeni kurumların ve anlayışın yanında eskisinin de devam etmesi, toplumda uzun süre varlığını koruyacak olan halk dilinde "alafranga" ve "alaturka" tabirleriyle ifade edilen "eski" ve "yeni" anlayışı savunan bir ikiliğin doğmasına da sebep olmuştur.³⁷

Osmanlı Devleti'nde 1839'dan sonraki devirde yenilik fikirleri Mustafa Reşit Paşa'nın konağı gibi belli çevrelerden doğmuştur. Cevdet Paşa'nın tabiriyle "Türkiye'nin ufk-ı siyasisinde" birdenbire doğan bu parlak yıldız³⁸, ülkenin içinde bulunduğu zorlukları başarılı bir şekilde yöneten bir yönetici olarak kalmamış, fikir hayatına da uzun süre yön vermiştir. Genç yaşlardan itibaren sık sık müzakereler için gittiği Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı yenilikleri yakından görmüş, Paris ve Londra elçiliği süresince Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Hiç kuşkusuz, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve sonrasında yeniliklerde Batılı ülkelerden etkilenmiş ve Mısır örneğinden cesaret almış olması gayet doğaldır. Hariciye Nazırlığı döneminde Yunan İsyanı, Mısır

³⁶ G. Bolat, a.g.m., s.176.

³⁷ A. Tanpınar, a.g.e., s.144.

³⁸ A. Tanpınar, a.g.e., s.146.

Sorunu gibi olayların ülkede oluşturduğu tehlikeleri yakından görmesi, onun bürokratik tecrübe kazanmasına da olanak tanımıştır. Bu tecrübe sayesinde uluslararası siyaseti, milli menfaatler çerçevesinde devlet haysiyet ve itibarını korumaya özen göstererek yerine getirebilmiştir. Mısır Sorununun çözümlenmesinde, Tanzimat'ın ilanında, mülteciler sorunun çözülmesinde⁵⁹, Kırım Savaşı'ndan önce yapılan ittifakların kurulmasında hatta Paris Antlaşmasının hazırlık devresinde, kıvrak zekasıyla ülke çıkarlarını başarılı bir şekilde korumayı başarmıştır. Ancak Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid'in etrafında gelişmiş bir saray çevresi ve geleneğinin olmayışı nedeniyle dış meselelerde gösterdiği başarılar dışında, bazı kanunların hazırlanması ile eğitim konusunda birtakım teşebbüslerde bulunmanın dışında bir şey yapma fırsatına sahip olmamıştır.⁶⁰ Bunda özellikle yenilik hareketlerinin karşısında olan, çoğunluğunu ulema ve saray çevresinin oluşturduğu muhalif kesimin etkisi büyük olmuştur.

Mirza Taki Han, Nasreddin Şah dönemindeki en yetenekli devlet adamlarındandır. Otuzlu yaşlarından itibaren Tebriz'de Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın oluşturduğu teşkilata dahil olmuştur. Sadrazam olmadan önce Feth Ali Şah'ın Rusya'ya gönderdiği heyette yer almıştır. Muhammed Şah döneminde ikinci kez Rusya'ya giderek tecrübesini daha da arttırmıştır. Yine Osmanlı Devleti ile sınır sorununu görüşmek üzere Erzurum'daki heyet-

⁵⁹ 1848 ihtilal hareketleri sonrasında, Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Bu kriz "Mülteciler Meselesi" olarak anılmaktadır. Mülteciler Meselesi, Osmanlı Devleti'nin mültecilerin Osmanlı topraklarına girmelerine izin vermeleri ile başlamıştır. Bu süreçte Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti'nden, kendisine sığınan mültecilerin iade edilmesini talep etmiştir. Bu talep Osmanlı devlet adamları tarafından reddedilince mesele siyasi krize dönüşmüştür. Her iki devlet de mültecilerin hemen iade edilmelerini içeren birer nota vermişlerdir. Bu notalara Osmanlı Devleti tarafından olumsuz cevap verilmiştir. Çünkü böyle bir talebin kabulü Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasi arenadaki saygınlığına önemli bir darbe olacaktı. Buna bir de Osmanlı devlet felsefesi eklenince, mesele Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir hal aldı. Osmanlı devlet adamları bütün bu gerçekleri göz önünde bulundurarak bir dış politika izlenmiştir. Bunun yanında, her iki devletle de diplomatik ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır. Bunun için Fuad Efendi önce Bükreş daha sonra da St. Petersburg'a fevkalade elçi sıfatıyla gönderilmiştir. Diplomatik inceliklerle İngiltere ve Fransa'nın açık destekleri alınmıştır. Bu açık desteklerle Osmanlı Devleti Mülteciler Meselesini kendi lehine çevirerek istediği şekilde halletmiştir. Bu siyasi olay Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en parlak diplomasi örneği olarak tarih sayfalarında yerini almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Musa Gümtüş, "1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi" *History Studies*, 2/2, 2010.

⁶⁰ A. Tanpınar, a.g.e., s.147.

te görev almıştır. Mirza Taki Han yaklaşık 4 yıl Erzurum'da kalmış ve bu yıllar Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği döneme denk geldiği için Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânı elde etmiştir. Bu süre içinde İstanbul'u da ziyaret eden Mîrzâ Tâki Hân, Mustafa Reşit Paşa ve devrin Osmanlı siyasî çevresi ve aydınları ile tanışmıştır. Tebriz ve Erzurum'da bulunduğu sırada tercüme yapacak kadar Türkçe öğrenen Mirza Tâki Hân'ın⁶¹, devrin fikrî atmosferi ve kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmasının İran'da yaptığı yeniliklerde etkili olduğu şüphesizdir. Onun özellikle idarî ve ekonomik alanlarda yaptığı yenilikler, şehzadeler, bürokratlar ve üst düzey devlet adamlarının muhalefetine neden olmuştur. Mirza Taki Han'ın yeniliklerinden ve taviz vermeyen tutumundan, güçlü bir İran istemeyen İngiltere ve Rusya da rahatsızlık duymuştur. Yapılan yeniliklerle saray teşkilatında rüşvet alamayacaklarını düşünen birtakım yöneticiler de Şii ulemayı kullanarak yeniliklere köktünden muhalif bir tutum sergilemişlerdir.⁶²

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran, dünyanın değişen koşullarına uyum sağlamak ve çağa uygun yenilikler yapmak amacıyla köklü değişikliklere gitmiştir. Bu değişikliklerin başlatıcısı ve öncüsü Osmanlı Devleti'nde Mustafa Reşit Paşa, İran'da Mirza Taki Han'dır. Ülkelerinin modernleşme sürecine katkı sağlayan her iki şahsiyetin hayatı da küçük bir memuriyetten başlayıp sadrazamlığa uzanan başarı hikâyesinden ibarettir. Memuriyete başladıktan kısa süre sonra devlet erkânının güvenini kazanarak önemli görevlere getirilmişlerdir. Çeşitli sebeplerle yerine getirdikleri yurt dışı görevler ve orada edindikleri tecrübeler, bürokratik kabiliyete sahip olmalarını sağlamış böylece sadrazamlık görevine kadar yükselmişlerdir. Bu yükselme aldıkları eğitim, sahip oldukları yetenek ve kendilerini himaye eden devlet adamları ile mümkün olmuştur. Mustafa Reşit Paşa; Sadrazamlık görevi de yapmış olan dayısı Seyyit Ali Paşa'nın desteği ile, Mirza Taki Han; Ferahan Kaymakamı Mirza Büzürgün'ün himayesiyle iyi eğitimden geçmişlerdir. Aldıkları eğitimin yanında zekâ, kabiliyet ve güçlü kalemleri sayesinde kısa sürede devlet memuriyetine girmişlerdir. Ayrıca çabuk yükselme imkânı elde etmişlerdir. Mustafa Reşit Paşa, Paris ve Londra'da elçilik ve Hariciye Nazırlığı görevlerinde, Mirza Taki Han St. Petersburg, Erivan ve Erzurum'da murahhas olarak bulunmuştur. Yurt dışı görevlerini yaparken sahip oldukları tecrübe, yapacakları yeniliklerde modern devlet teşkilatı ve yapısını kendi memleketlerine uygulama konusun-

⁶¹ G. Bolat, a.g.m., s.155.

⁶² A. Soofizadeh, a.g.e., s.102.

da yol haritasını belirlemelerine olanak sağlamıştır. Ayrıca ülkeler arası siyasî ilişkilerin diplomasi yoluyla ülke menfaatlerine uygun olarak nasıl yürütüleceği konusunda da tecrübe kazanmışlardır. Hem Osmanlı Devleti hem de İran'ın İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında askerî, siyasî ve ekonomik açıdan güçsüz olması, bu ülkeler tarafından topraklarının tehdit edilmesine sebep olmuş, bu tehlike karşısında ise dış politikada ülkeler arası denge siyaseti izlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gerek Mustafa Reşit Paşa gerekse Mirza Taki Han, bu siyaseti izleyebilecek kapasite, birikim ve deneyime sahiptir. Mustafa Reşit Paşa dış ilişkilerde Fransa ve Rusya tehdidinde karşı İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmış, Mirza Taki Han Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz mücadelesine karşı Avusturya ile ilişkileri geliştirme yoluna gitmiştir. Tabii ki bu durumdan çıkarları olumsuz etkilenen devletler, Osmanlı Devleti ve İran'a baskı yapmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığı ve izlediği dış siyaset Fransa ve Rusya'nın, Mirza Taki Han'ın sadrazamlığı ise İngiltere ve Fransa'nın muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bu muhalefetin etkisiyle Mustafa Reşit Paşa I. Abdülmecit tarafından, Mirza Taki Han ise Nasreddin Şah tarafından görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran'da yapılan idarî, hukukî, malî, sosyal ve kültürel alandaki yenilik hareketleri Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlık süresinden önce başlayıp görevinin bitiminden sonra da devam etmiştir. Her ne kadar Tanzimat dönemi ve öncesi yapılan yeniliklerde Mustafa Reşit Paşa'nın etkisi büyük olsa da bu araştırmada değinilen tüm yeniliklerin ona mal edilmemesi gerekir. Yapılan yenilikler Tanzimat düşüncesine sahip devlet adamları tarafından yapılmış, onun görevden alınması sonrasında da yenilikler devam ettirilmiştir. Özellikle Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği Fuad, Ali ve Cevdet Paşa Tanzimat fikrini devam ettiren devlet adamlarıdır. İran'da Mirza Taki Han ile başlayan yenilikler onun sadrazamlıktan azledilmesi ile sona ermiş, bir kadro hareketi olarak yenilikler devam ettirilmemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi İran'daki yeniliklerin felsefi bir alt yapısının olmamasıdır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti yenilikleri II. Mahmut ile başlayan ve Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden, tüm Osmanlı tebaasının kanun karşısında eşitliğini sağlamaya çalışan Tanzimat düşünce sistemine dayanmaktaydı. İran'daki Mirza Taki Han yeniliklerinde buna benzer bir düşünce sisteminden ve planlanmış bir yenilik hareketinden söz etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak, yaşadıkları döneme göre oldukça ileri görüşlü devlet adamları olan Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın idarî, askerî, malî, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında yaptıkları yeniliklerin amacı, ülkelerini

kendi ayakları üzerinde durabilen her alanda gelişmiş birer devlet haline getirmek olmuştur. Yapılan yenilikler, kendilerinden sonra gelecek nesiller için örnek teşkil etmiştir. Bu örnek sayesinde ki Meşrutiyetin fikri temelleri oluşmuş, Osmanlı Devleti'nde 1876'da İran'da 1906'da parlamenter monarşiye geçilmiştir.

KAYNAKÇA

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, 1-10.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

BALCI, Muharrem, "Tanzimat'tan Günümüze İslah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlihi", *UMRAN Dergisi*, Mayıs 2021, 75-86.

BAYSUN Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 723-746.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mustafa Reşid Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara 2020, 348-350.

BEYDİLLİ, Kemal, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.33, İstanbul 2007, 175-178.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mahmud II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara 2003, 352-357.

BOLAT, Gökhan, "Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Reformları (1848-1851)", *Bellekten*, IXXVII/278, 2013, 152-182.

ÇAKIR, Hamza, "Tercüman-ı Ahval", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, 495-497.

ÇİÇEK, Hüseyin Güçlü, Süleyman Dikmen, "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.11, 2015, 83-98.

DiA, "Abbas Mirza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 1988, 27-28.

EBUZZİYA, Ziyad, “Ceride-i Havadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul 1993, 406-407.

ENGELHARDT, Edouard- Philippe, *Tanzimat*, (Çev. Ayla Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

FINDLEY Carter V., *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform Bab-ı Ali (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

GARTHWAİTE, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2021.

GÜMÜŞ, Musa, “1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi”, *History Studies*, 2/2, 2010, 256-280.

GÜNEY, Filiz, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran’a Giden Osmanlı Elçileri*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Afyonkarahisar 2005.

IVANOV, Mihail Sergeyeviç, *İran Tarihi*, (Çev. Hasan Demiroğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

İME, Gamze, “Emir Kebir’in (Mirza Taki Han) Kaçarlar Döneminde İran’daki Yenileşme Hareketine Katkıları”, *İRTAD*, sayı:6, Haziran 2016, 45-70.

KARABULUT, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 2016, 49-65.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

KARADENİZ, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İnönü Üniversitesi SosyalBilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2004.

KARADENİZ, Yılmaz, “Kaçar İdaresi Döneminde İran’da Askeri Alanda Yapılan İslahatlar (1795-1925)”, *Modern İran Tarihi*, (editör Osman Karacan), İstanbul 2021, 85-115.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.7, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

KILIÇ, Hatice, *İran’in Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü*, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

KURTULUŞ, Rıza, “Mirza Taki Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, Ankara 2020, 168-169.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

METİN, Celal, “19. Yüzyıl Osmanlı-Türk Yenileşme Çabalarının İran'a Tesiri”, *Türk Yurdu*, 27/224, Aralık 2007, 37-44

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Muhammed Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, Ankara 2020, 568-569.

PİRA, Suad, ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nasirüddin Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, 405-406.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2020.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35, 286-296.

SUVLA, Şükrü, Dr. Refii, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 263-288.

TACAN, Necati, “Tanzimat ve Ordu”, *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 129-137.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Yüzyıl Edebiyat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

UBICINI, Henry Abdolonyme, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, 2008, 187-199.

**FİLİPP İ. GOLOŞYOKİN'İN KAZAKİSTAN'DA "KÜÇÜK EKİM"
FİKRİNİN UYGULANMASI VE KOLEKTİFLEŞTİRME
POLİTİKASI (1925-1933)**

NURULLAH ÇETİN

Öz: Türkistan'da 18. ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ve gelişen Rus yayılcılığı, iskân ve sömürgeciliği bölgenin özellikle iktisadi ve sosyal yapısını derinden etkilemiştir. Rusların, Türkistan halklarına uyguladıkları asimilasyon ve zorla kültür değişim faaliyetleri mevcut sosyal düzeni değiştirmenin yanı sıra milli kimlik anlayışının bozulmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum Kazak Türkleri için de geçerli olmuştur. 1917'de Şubat ve Ekim İhtilalleri, Çarlık ordularını tasfiye eden Bolşevikler, Sovyetler Birliği'ni kurmuştur. Sovyet hükümeti, 1920-1921 yıllarında Kazakistan'a hâkim olmuştur. Bu dönemin ilk yıllarından itibaren Kazakistan'da Sovyet insanı yaratma politikası çerçevesinde, Kazak halkının siyasi, ekonomik ve toplumsal yapılarını doğrudan hedef almıştır. Nitekim Filipp İsayeviç Goloşyokin, 1925-1933 yılları arasında Kazakistan'da "Küçük Ekim" fikrinin uygulanması için özellikle yoğun bir şekilde Sovyetleştirme politikası uygulanmıştır. Bu politikayla Kazak toplumunda önemli etki ve değişime neden olmuştur. Bu bağlamda Filipp İ. Goloşyokin'in, "Küçük Ekim" fikrini gerçekleştirme uygulamaları ve kolektifleştirme politikaları ile Kazakistan'da meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki değişimler Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada F. İ. Goloşyokin siyasi hayatı ve Kazakistan'a tayin edilişi ele alınmıştır. Kazakistan'da "Küçük Ekim" fikrinin uygulanması ile "Köylünün Sovyetleştirilmesi" ve kolektifleştirme politikaları değerlendirilmiştir. Bu politika sonucunda Kazakistan'da meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik değişimler de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Kazakistan, Goloşyokin, Küçük Ekim, Sovyetleştirme, Kolektifleştirme

---

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, nurullahcetin09@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4402-5966

IMPLEMENTATION OF FİLİPP İ. GOLOSHCHEKIN'S IDEA OF "SMALL OCTOBER" IN KAZAKHSTAN AND THE POLICY OF COLLECTIVIZATION (1925-1933)

Abstract: The Russian expansionism, settlement and colonialism that emerged and developed in the 18th and 19th centuries in Turkestan deeply affected the economic and social structure of the region. The assimilation and forced cultural exchange activities implemented by the Russians on the Turkestan peoples not only changed the existing social order, but also laid the groundwork for the deterioration of the understanding of national identity. This situation was valid for Kazakh Turks. In 1917, the February and October Revolutions, the Bolsheviks, who liquidated the Tsarist armies, established the Soviet Union. The Soviet government dominated Kazakhstan in 1920-1921. Since the first years of this period, within the framework of the policy of creating Soviet people in Kazakhstan, it has directly targeted the political, economic and social structures of the Kazakh people. As a matter of fact, between 1925 and 1933, Filipp Isaevich Goloshchekin implemented an intense Sovietization policy for the implementation of the "Small October" idea in Kazakhstan. With this policy, Kazakh society caused significant impact and change. In this context, Filipp İ. Goloshchekin's practices of realizing the idea of "Small October" and his collectivization policies and the changes in the political, social and economic fields in Kazakhstan are of great importance for Turkish history.

In this study, F. İ. Goloshchekin's political life and his appointment to Kazakhstan are discussed. The implementation of the "Small October" idea in Kazakhstan and the "Sovietization of the Peasant" and collectivization policies were evaluated. As a result of this policy, the political, social and economic changes that took place in Kazakhstan were discussed.

Keywords: Soviet Union, Kazakhstan, Goloshchekin, Small October, Sovietization, Collectivization

Giriş

20. yüzyıl dünya tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. Rusya'da 1917'de Şubat ve Ekim İhtilalleri sonucunda Çarlık rejiminin yıkılması Rusya'nın siyasi güç dengelerinde köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Ekim İhtilali'nin ana itici gücünü oluşturan Bolşevikler, Çarlık rejiminin temellerini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Sovyetler Birliği'ni kurmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Kazak Türkleri tarihinde görülmemiş toplumsal değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur.

Devrimin nihayete erdirilmesiyle Bolşevikler, "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" politikası, Rus İç Savaşı'na² kadar devam etmiştir. İç Savaş Kazakistan'da çarpışan güçlerin kutuplaşmasını hızlandıran yeni askeri ve siyasi şartların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kazakistan topraklarının Beyaz Ordu birliklerinden temizlenmesinden sonra Sovyet Hükümeti de yeniden yapılanmıştır. 10 Temmuz 1919'da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) Halk Komiserleri Komitesi'nin kararıyla, Kazak ülkesinin yönetiminden sorumlu Kazak Devrimci Komite (Kazrevkom)³ kurulmuştur. Kazrevkom Temmuz 1919'dan Ekim 1920'ye kadar 15 ay boyunca görev yapmıştır. Daha sonra Kırgız (Kazak) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC)⁴ olarak adlandırılmıştır.⁵

¹ *Vtoroy Vserossiyskiy S'yezd Sovetov*, Ed. K. G. Kotelnikov, Gos. Izd-vo, Moskova, 1928, s. 53.

² Rus İç Savaş, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra 1918-1922 yılları arasında Bolşevik Kızıl Orduyuyla bunlara muhalif Beyaz Ordu birlikleri arasında gerçekleşmiştir. 1921 yılında Bolşevikler, Beyaz Orduyu ve destekçilerini yenerek tüm ülkeye hâkim olmuşlardır. 1922 yılında da Sovyetler Birliği kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ramin Sadıkov, *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yayınları, Ankara, 2020.

³ Rusçası: **Казахский Революционный Комитет (КазРевКом)**, Kazakhskiy Revolyutsionnyy Komitet (KazRevKom)

⁴ Ruslar, Kazak topraklarını işgal ettikten sonra 1925 yılına kadar "Kırgız" ve "Kazak" ismini beraber kullanmışlardır. Bu şekilde kullanılmasına dair yaygın iki görüş vardır. İlk görüşe göre; Kırgızlar önceleri Sibiry'a'da yaşıyorlardı. Ruslarla devamlı mücadele halinde oldukları için "Kırgız" kelimesi Rusların hafızasında "savaşçı", "düşman", "acımasız" olarak yer etmiştir. Daha sonraları Kazak Türkleri, Sibiry'a'nın güney bölgelerine saldırmaya başlamışlardır. Ruslar, Kazakların bu özelliklerinden dolayı onları Kırgızlara benzetmiş ve "Kırgız" tabirini kullanmışlardır. Diğer bir görüşe göre ise Ruslar, Kazak topraklarını hakimiyeti altına aldıktan sonra Kazak Türkleri ile Slav kökenli Rus Kazaklarını (Kossaklar) birbirine karıştırmamak için Kazak Türklerine "Kırgız" demişlerdir. (Bkz: Dâna Moldabayeva, *Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 37.)

Sovyet hükümeti, Rus İç Savaş yıllarında Kazakistan'da uygulamaya geçirdiği politikalar ile sosyalizmi inşa etme yolunda önemli adımlar atmıştır. Ancak bu durum Kazakistan'ın iktisadi anlamda çöküşüne zemin hazırlamıştır. Tarımsal ürünler neredeyse hiç işlenmemiş, öyle ki bunların çoğu hammadde olarak cumhuriyet dışına ihraç edilmişti. Az gelişmiş et işleme tesisleri nedeniyle canlı sığır ihraç edilmişti. Tarım ve hayvancılıkta bu gerileme tüm ülkede açlık tehlikesinin yaşanmasına yol açmıştır. Kazakistan'da açlık felaketinin baş göstermesinde yaşanan kuraklık da etkili olmuştur. Kazakistan'da toplam 2,3 milyon insan açlık çekmiştir. Açlık ve beraberinde ortaya çıkan salgın hastalıklar sonucunda milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir.⁶

Kazakistan'da meydana gelen açlık iki sebebe bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bunların ilki kuraklık sebebiyle ekinlerin çıkmamasına bağlı olan doğal sebepler, diğeri ise bu yıllarda Kazak topraklarının devlet arazisine dönüştürülmesi ve göçebe halkın gerekli hazırlıklar yapılmadan zorla yerleşik hayata geçirilmesi gibi devletin başarısız politikalarıdır. Çoğu göçebe olan yaklaşık 1 milyon Kazak, kolektif çiftliklerine yerleştirilmiştir. Hayvancılıktaki muazzam azalma ve ardından gelen kıtlık olayının en önemli sebebi ise Kazakların geri dönüşü olmayan bir şekilde yerleşik hayata geçirilmesidir.

Eylül 1925'te Filipp İsayeviç Goloşyokin'in Kazak ÖSSC'ye atanmasıyla Kazak tarihi açısından büyük bir etkiye sahip olmuştur. Goloşyokin'in, "Küçük Ekim" fikri ile "Köylünün Sovyetleştirilmesi" politikasının meydana getirdiği değişimler geleneksel Kazak toplumsal hayatında bir kırılma noktası olmuştur. Bu zoraki değişimler Kazak toplum hayatı içerisinde oldukça tepki çekmiştir. Halk, bu politika kapsamında asimile edilmeye, dini hayattan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Göçebe halk yerleşik hayata geçirilerek kendi öz benliğinden uzaklaştırılarak tek tip Sovyet insan tipi oluşturulmaya çalışılmıştır.

---

15 Haziran 1925'te Kırgız (Kazak) ÖSSC'nin 5. Kongresi yapılmıştır. Bu kongrede Rusların yaptığı yanlışlık nedeniyle Kazakların, "Kırgız" olarak anılmalarına son verilmiştir. Kongrede Merkez İcra Komite Başkanı'nın "Kırgız" adını "Kazak" olarak değiştirme kararı ile "Kazak ÖSSC" olarak değiştirilmiştir. 1936'da özerk olmaktan çıkartılarak "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, s. 169-170.

⁵ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 411-412.

⁶ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketi", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, Temmuz 2018, s. 216-218.

Filipp İ. Goloşyokin'in Siyasi Hayatı ve Kazakistan'a Tayin Edilişi

Filipp İsayeviç Goloşyokin, 10 Mart 1876'de Vitebsk eyaletine bağlı Nevel şehrinde küçük burjuva ailesinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Şaya Itskoviç olan Goloşyokin, Riga'da bir diş hekimliği okulundan mezun olmuştur. Goloşyokin, 1903'te Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne⁷ (RSDİP) katılmıştır. 1905'te St. Petersburg'a taşınmış ve burada partinin faaliyetlerinde aktif olarak görev almıştır. St. Petersburg parti teşkilatının bir dizi konferansa katılmıştır. 1906 yılının yazında St. Petersburg Komitesi'nin tüm üyeleriyle birlikte tutuklanmış ve kefaletle serbest bırakılmıştır. Hapisten çıktıktan sonra St. Petersburg Komitesi'ne seçildi ve aynı zamanda yürütme komitesinin bir üyesi olarak görev yapmıştır. 1909'da RSDİP'nin Moskova Komitesi'ni yönetmiştir. Goloşyokin, devrimci faaliyetleri nedeniyle defalarca tutuklanmış ve Ekim Devrimi'ne kadar hayatı sürgünlerde geçmiştir. Nitekim 1910'da parti faaliyetleri neticesinde tutuklanmış ve Narim bölgesine sürgün edilmiştir. Çok geçmeden sürgünden kaçan Goloşyokin, 1911'de Moskova'ya gelmiş ve yeniden devrimci faaliyetlerine katılmıştır. Ocak 1912'de 6. (Prag) Konferansı'na delege olarak katılmış ve bu konferansta RSDİP'nin Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiştir.⁸ Prag'dan döndükten sonra tekrar Moskova'da çalışmaya başlamıştır. Ancak kısa süre sonra tekrar tutuklanmış ve Tobolsk bölgesine sürülmüştür. 1913'te Tobolsk sürgününden kaçan Goloşyokin, St. Petersburg'da ardından Urallarda faaliyetlerini sürdürmüştür. Burada da tutuklanmış ve Şubat Devrimi'ne kadar kaldığı Turukhansk bölgesine sürgün edilmiştir.⁹

---

⁷ Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP), 1 Mart 1898'de Minsk'e gerçekleşen kongrede kurulmuştur. Vladimir İlyiç Lenin liderliğindeki RSDİP'nin programında, demokratik özgürlükler, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve eşitliği, işçi iktidarlığının kurulması ve sosyalizme geçiş gibi maddeler bulunmaktaydı. RSDİP'nin Bolşevik fraksiyonu Ekim 1917'de, Geçici Hükümete karşı silahlı bir ayaklanma düzenleyerek Rusya'da iktidarı ele geçirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: V. İ. Lenin, *Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin Kuruluşu*, çev. Ahmet Kılıç, Günce Yayınları, İstanbul, 1977; V. İzmozik, B. Starkov, B. Pavlov, S. Rudnik, *Podlınnyaya İstoriya RSDRP-RKP(b)-VKP(b): Kratkiy Kurs: Bez Umolchaniy i Fal'silikatsiy*, Piter, Sankt-Peterburg, 2009.

⁸ *Vmeste s İličem: Biobibliograficheskiy Spravochnik*, Ed. R. P. Poddubnaya, Knizhnoye izdatel'stvo, Kuybyshev, 1979, s. 58.

⁹ Valeriy Mikhaylov, *Khronika Velikogo Dzhuta: Dokumental'naya Povest'*, Zhaly, Almaty, 1996, s. 18-19; Manaş Kabaşeviç Kozybayev, *Istoriya i Sovremennost'*, Gılım, Almaty, 1991, s. 186-191.

Goloşyokin, 1913-1914 yıllarında Yakov Mihayloviç Sverdlov¹⁰ ile bir yıl kadar aynı yerde kalmıştır. Sverdlov, karısı Klavdiya Timofeyevna Novgorodtseva'ya yazdığı 27 Haziran 1914 tarihli mektubunda Goloşyokin hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Birkaç gün J. ile (Jorj, Goloşyokin'in müstear ismi) birlikte oldum. Onunla anlaşmak, kelimenin tam anlamıyla bir azaptır. Jorj'un sınırları yıpranmış, her geçen gün onun daha fazla insandan nefret eden ve kendini kontrol edemeyen sınırlı birisi olduğunu müşahede ediyorum. Genel olarak somut olmayan insanla ilgili olumlu konuşuyor, ama herhangi bir ilişkisi olan insana karşı hep olumsuz davranışlar sergiliyor. O, gittikçe kötüleşiyor. Kendi hayatını kendi elleriyle yaşanılmaz hâle getirdi. Onun insanlık yönünden bahsetmek gerekirse, çok acımasız, ihtirash ve sabırsız biridir.”¹¹

Filipp Goloşyokin, 1917'deki Şubat Devrimi'nden sonra mart başında St. Petersburg'a gitmiş ve RSDİP'nin 7. (Nisan) Konferansı'na kadar burada çalışmıştır. Parti içinde “Nisan Tezleri” üzerine şiddetli bir mücadele patlak verdiğinde Goloşyokin, Lenin'in devrimin gelişimine yönelik programını şiddetle savunmuştur. RSDİP'nin 7. (Nisan) Konferansı'nda Leninist çizgiyi savunmuş ve yürütmüştür. Ekim ayı ortalarında 2. Tüm Rusya İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetler Kongresi için delege olarak Petrograd'a dönmüştür. Petrograd Askeri Devrim Komitesi'ne girmiş ve Ekim İhtilali'nin silahlı ayaklanmasına katılmıştır. Goloşyokin, 2. Tüm Rusya İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetler Kongresi'nde Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi üyeliğine seçilmiştir. Kasım 1917'nin ortalarında Goloşyokin, Urallara gitmeden önce Lenin ile görüşmüştür. Lenin, Goloşyokin'e Sovyet iktidarını yerel olarak güçlendirilmesi ve küçük burjuva partilerine karşı mücadelenin artırılması yönünde talimat vermiştir. Bu talimat üzerine Goloşyokin, 2 Mayıs 1918'de Yekaterinburg'da Ural bölgesinin devrimci karargâhını kurmuştur.¹² Goloşyokin, aynı yıllarda Urallar'da Perm Bölge Parti Komitesi ve Yekaterinburg Bölge Parti Komitesi Sekreteri olarak görev yapmıştır.¹³ Goloşyokin, 16-17 Temmuz 1918

¹⁰ Y. M. Sverdlov (1885-1919), 1901'de RSDİP'ye katılmıştır. Ocak 1912'de Prag'da düzenlenen RSDİP'in 6. Konferansı'nda Merkez Komite üyeliğine seçilmiştir. Şubat 1913'te Turukhansk'a sürgüne gönderilmiştir. 1917-1919 yılları arasında Tüm Rusya Merkez İcra Komitesi Başkanı olarak görev yapmıştır. İspanyol gribine yakalanmış ve 16 Mart 1919'da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: B. İvanov, *Yakov Mikhaylovich Sverdlov: Yego Zhizn' i Deyatel'nost' (1885-1919)*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, St. Peterburg, 1921.

¹¹ Damira İbrahim, Vahit Türk, *Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929-1933): Stalin'e Mektuplar-Anılar-Röportajlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 197; V. İzmozik vd., a.g.e., s. 178.

¹² O. A. Vas'kovskiy, Ye. I. Moiseyeva, “Materialy k Kiografii F. I. Goloshchekina”, *Voprosy İstorii Urala*, Sayı: 7, Sverdlovsk, 1967, s. 30-32.

¹³ *Vmeste s Il'ichem...*, s. 59.

gecesinde İpatiyev evinin bodrum katında kraliyet ailesinin infazının organizatörlerinden biri olmuştur.¹⁴

Rus İç Savaş yıllarında Goloşyokin, Ural Bölgesi Askeri Komiseri, 3. Ordu Siyasi Komiseri, Türkistan Ordusu Devrimci Askeri Konseyi üyesiydi. 1919-1920 yıllarında Türkistan Merkez Komitesi üyesi olarak görev yapmıştır. Kostroma eyaleti için Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından İl Yürütme Komitesi Başkanı olarak görevlendirilmiştir. 1921'de Madencilik Sanayi Genel Müdürlüğü Başkanlığı yapmıştır. Ekim 1922'de Goloşyokin, İşçi Konseyi, Kızıl Ordu ve Köylü Temsil Başkanı olarak Samara'ya gönderilmiştir. Goloşyokin, 1922'den 1925'e kadar Samara bölgesel yürütme komitesinin başkanlığını yapmıştır.¹⁵

Ekim 1925'te Goloşyokin, Kazak ÖSSC Bölge Komitesi'nin Sekreteri olarak atanmıştır. Sovyet hükümeti, Goloşyokin'in Tüm Birlik Komünist Partisi'nin Kazkraykom¹⁶ sekreterliğine atanmasının ekonomik amacına ilişkin olarak maden yönetimi alanındaki tecrübelerinden faydalanmak istenmesidir. Çünkü Kazakistan'ın o zamanlar demir dışında bakır ve kurşun gibi madenlerinin ana üssü olarak bilinmektedir. Bununla birlikte Goloşyokin'in Samara'da aktif olarak ekonomik sorunlarla uğraştığı da bilinmekteydi. Özellikle orada kıtlığın sonuçlarıyla mücadele etmek için il komisyonuna başkanlık etmiş ve bazı başarılar elde etmiştir. Tüm bu koşullar Stalin'i, onun adaylığı üzerinde durmaya zorlamıştır.¹⁷ Nitekim 1925'te Kazakistan'a atanması uygun görülmüştür.

Goloşyokin'in Kazakistan'da hızlı bir şekilde restorasyonu ve komünizmin inşası için en iyimser umutları onun atanmasıyla ilişkilendirmesi mümkündür. Ancak Sovyet hükümetinin 10 yıllık iktidarının Kazakistan'daki etkisini bir cümleyle özetleyen Goloşyokin, Kazakistan'da "Küçük Ekim Devrimi" gerekliliğini herkese inandırmaya çalışmıştır. 1933 yılının yaz aylarında Goloşyokin Moskova'ya çağırılmıştır. Burada 1933-1939 yılları arasında Halk Komiserleri Komitesi'nin Baş Devlet Hakemi olarak görev almıştır. Goloşyokin 15 Ekim 1939'da tutuklanmış ve Troçkizme sempati duymak, terörist bir eylem hazırlamak, kolhozlaştırma konusunda aşırılık suçlarından yargı-

¹⁴ V. Mikhaylov, a.g.e., s. 18, 34-35.

¹⁵ *Vmeste s Il'ichen...*, s. 59.

¹⁶ Tüm Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler) Kazak Bölge Komitesi

¹⁷ Dmitriy Nikolayevich Verkhoturov, *Asharshylyk: Velikiy golod v Kazakhstane 1932-1933 Godov*, SelfPub, 2020, s. 2-4.

lanmıştır. 28 Ekim 1941’de Kuibyşev yakınlarındaki Barboş köyü civarındaki Barboşyna Polyana’da Stalin’in emriyle kurşuna dizilerek infaz edilmiştir.¹⁸

Filipp Goloşyokin’in Kazakistan’da “Küçük Ekim” ve Kolektifleştirme Politikaları

Kazakistan’da Sovyet iktidarının pekişmesiyle özellikle Kazkraykom’un¹⁹ başına F. İ. Goloşyokin’in atanmasıyla yerleşik hayata geçiş projesi yeniden ve radikal bir şekilde gündeme gelmişti. Goloşyokin, göçebe toplumların Sovyet toplumsal idealiyle uyumsuz olduğunu dile getirmiştir. Nitekim yerleşik hayata geçirilme politikası, Kazakların geleneksel ekonomik ve sosyal pratiklerinin tamamen dönüştürülmesiyle yakından bağlantılıydı. Dolayısıyla ekonomi politikası, Kazakistan’ın ana ve en acil göreviydi. Bu bağlamda Goloşyokin’in, ekonomik sorunları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak bu durum karşısında planladığı hedefe ulaşamamıştır.

Goloşyokin, 1 Aralık 1925’te Kızıl-Orda’da gerçekleşen Kazkraykom 5. Genel Kurulu’nda dile getirdiği ilk raporunda, cumhuriyetin ekonomisinin gelişiminden değil, Kazak köylerinin (avulunun) Sovyetleştirilmesi politikasından bahsetmiştir. Bununla birlikte 1924’te Kazak köylerinde Sovyet gücünün olmadığına karar veren Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin (SBKP MK) resmi görüşünü benimsemiştir. Goloşyokin, Genel Kurul’da SBKP MK’nin bölgelere gönderdiği ve köylerde Sovyet iktidarının güçlendirilmesi yönündeki talimatının bulunduğu mektubu okumuştur. Mektupta şunlar ifade edilmiştir: “*Merkez Komite, Kırgız (Kazak) ÖSSC’de Sovyetlerin özellikle ağır durumda olduğunu ve ashında köylerde Sovyetlerin olmadığını göz önünde bulundurarak köylerde ve kışaklarda Sovyet iktidarının gerçek anlamda yaratılması için tüm önlemlerin alınmasını gerekli görmektedir...*”²⁰ Ancak Goloşyokin’in Kazakistan’daki durumun zorluklarının farkındaydı. Bu nedenle daha sonraki raporunda köylerin Sovyetleştirilmesi kampanyasını o dönemde Kazakistan’daki en belirleyici sorunlarla ilişkilendirmişti: “*Burada Sovyet iktidarı var, ama eğer Kazakistan’ın Sovyetleştirilmesi, kitlelerin örgütlenmesi, ulusal kendi kaderini belirleme şekli, kültürel ve politik büyüme şekli, ekonomik özgürlük yaratan, sömürüden kurtaracak şekli gibi*

¹⁸ Ainura Kurmanaliyeva, Sultanmurat Abzhalov, Bakhytzhan Saparov, “Yesevi Topraklarında Ateizm ve Kültürel Sekülerlik Politikaları: 1920-1940 Yılları Arasında Sovyet Yönetiminin Kazakistan’daki İslam Politikası”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 94, 2020, s. 186.

¹⁹ Tüm Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler) Kazak Bölge Komitesi

²⁰ V. Mikhaylov, a.g.e., s. 81.

daha geniş bir meseleyi ortaya koyarsak büyük eksikliklerimiz olduğunu söylemeliyiz".²¹ Bu, Kazakistan'da köylerinde sosyalizmi yeniden inşasının ana yöntemlerinden biri olmuştur.

Nitekim Goloşyokin, "*Ekim kasırgasının Kazak köylerini çok az etkileyerek geçip gittiğini ve bu nedenle Kazak bozkırının bir "Küçük Ekim"e ihtiyacı olduğunu*"²² söylemiştir. Bu fikri ortaya attıktan sonra ana görevin sosyal farklılaşmanın ortadan kaldırılması yoluyla geleneksel topluluğun yok edilmesi olduğunu ilan etmiştir. Bir sonraki adım, Kazakların kitlesel olarak yerleşik bir yaşam tarzına geçiş olmuştur. Onun anlayışına göre, Kazak sığır yetiştirme çiftliklerinin zorla yerleşimi olacaktır. Ancak bu durum yerel parti temsilcilerin tepkisine neden olacağına farkında olan Goloşyokin, kendi görüşlerini benimseyen parti liderleriyle mücadele etmeye başlamıştır. Goloşyokin, muhaliflerinin ortadan kaldırmanın gerekli olduğunu anlamıştı. Stalin'e bir mektup göndererek izlediği yolun doğruluğunu gerekçelendirmiş ve "Küçük Ekim" fikrini hayata geçirmek için acil durum yetkileri istemiştir. Goloşyokin, Stalin'den olumlu bir yanıt aldıktan sonra çizgisine karşı çıkanlara yönelik mücadele etmeye başlamıştır. 1926 yılında Smagul Sadvakasov²³ ve Sultanbek Hocanulı Hocanov²⁴ "milliyetçi sapma" ile suçlanmıştır. Bu suçlamalar daha sonra S. S. Seyfullin'e de uygulanmıştır. Akabinde Saken Seyfullin,²⁵ Muhamedhafiy Murzagaliyev,²⁶ Nigmat Nurmakoviç Nurmakov,²⁷ ve diğerlerine uygulanmıştır. Birçoğu görevlerinden uzaklaştırılmıştır. 1928 yılının sonunda Goloşyokin'in Ahmet Baytursinov,²⁸ Mirjakip Dulatov,²⁹ ve Magjan Bekenoviç

²¹ V. Mikhaylov, a.g.e., s. 82.

²² M. K. Kozybayev, a.g.e., s. 193.

²³ S. Sadvakasov (1900-1933), 1925-1927 yılları arasında Kazak ÖSSC'de Eğitim Halk Komiseri olarak görev yapmıştır.

²⁴ S. Hocanov (1894-1938), 1925-1926 yıllarında SBKP Merkez Komitesi'nin ulusal cumhuriyetler ve bölgelerden sorumlu eğitimci olarak görev yapmıştır.

²⁵ S. Seyfullin (1894-1938), Modern Kazak edebiyatının kurucusu, şair ve yazar, devlet adamıdır. Ayrıca Kazakistan Yazarlar Birliği'nin kurucusudur.

²⁶ M. Murzagaliyev (1887-1938), 1926-1929 yılları arasında Kazak ÖSSC Halk Maliye Komiseri olarak görev yapmıştır.

²⁷ N. Nurmakov (1895-1937), 1924-1929 yılları arasında Kazak ÖSSC Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak görev yapmıştır.

²⁸ A. Baytursinov (1872-1937), şair, bilim adamı, Türkolog, öğretmen, gazeteci, Alaş Hareketi'nin liderlerinden biridir. 1921-1928 yılları arasında Kazak Halk Eğitim Enstitüsü'nde çalışmıştır.

²⁹ M. Dulatov (1885-1935), 1922-1926 yılları arasında Orenburg'daki Kazak Halk Eğitim Enstitüsü'nde öğretmen olarak görev yapmıştır.

Jumabayev³⁰ gibi siyasi muhaliflerine yönelik ilk tutuklamalar başlamıştır.³¹ Kazakistan'daki muhalefeti ortadan kaldıran Goloşyokin, "Küçük Ekim" fikrini uygulamaya başlamıştır.

Aralık 1927'de toplanan SBKP'nin 15. Genel Kurulu kolektifleştirme yönünde bir yol izlemiştir. Nitekim 27 Ağustos 1928'de Kazak ÖSSC Merkez Yürütme Konseyi ve Halk Komiserleri Konseyi ortak kararı olan "Bay³² çiftliklerine el konulması hakkında" kararname kabul edilmiştir. Bu kararnameye göre, Adayev bölgesi ile eski Yedisu ve Sır-Derya vilayetlerinin pamuk yetiştirilen bölgeleri hariç, cumhuriyetin tüm bölgelerinde bayların çiftliklerine el konulması planlanmıştır. Çiftliklerine el konulacak büyük bölgeler, göçebe bölgelerde 400 baştan fazla, yarı göçebe bölgelerde 300 baştan fazla, yerleşik bölgelerde 150 baştan fazla sığira sahip olanlara uygulanmıştır. Yarı göçebele-re ek olarak, sultan ve han soyundan gelenler, eski uç beyleri gibi eski ayrıcalıklı gruplar da tahliye edilip hayvanlarına ve mülklerine el konulmasına tabi tutulmuştur. En büyük çiftliklerden 696'sı seçilmiş ve bunlardan 145 bin büyükbaş hayvana el konulmuştur.³³

Göçebe ve yarı göçebe halkın zorla yerleşik hale geçirilme politikası, göçebe tarımın ekonomik potansiyelini henüz tüketmemiş olmasına rağmen Kazak ekonomisine en büyük darbeyi vurmuştur. Zorla yerleştirme ve yerleşmelerinin ardından kolektif çiftliklere dahil etme politikası mümkün olan en kısa sürede uygulanmıştır. Zorla kolektifleştirmenin feci sonuçları, göçebe ve yarı göçebe çiftliklerin sözde planlı iskamı sırasında idari keyfilikle daha da kötüleşmiştir. Devlet Planlama Komitesi verilerine göre 1931 yılında cumhuriyetteki 700 bin Kazak çiftliğinin 567 bini göçebe ve yarı göçebeydi. 1930-1933 yılları arasında yerleşik hayata geçmiş olan çiftlik sayısı tablo 1'de verilmiştir.

---

³⁰ M. Jumabayev (1893-1938), şair, gazeteci, Kazak Dili ve Edebiyatı öğretmenidir. 1923-1926 yılları arasında Moskova'da Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde çalışmalar yürütmüştür.

³¹ Güljanat Ercilasun, "Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi", *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2007, s. 134-135.

³² Zengin Kazak köylülerine verilen isimdir.

³³ A. Tursunbayev, *Pobeda Kolkhoznogo Stroya v Kazakhstane*, Kazakhskoye Gosudarstvennoye Izdatelstvo, Almatı, 1957, s. 70-73.

Tablo 1: 1930-1933 yılları yerleşik hayata geçirilen hane sayısı³⁴

Yıllar	1930	1931	1932	1933
Hane sayısı	87.136	77.508	77.674	242.208

Kazak ÖSSC Merkez Yürütme Konseyi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin Aralık 1931 kararına göre, 1932'de yerleşme sürecini tamamlamak için kalan tüm göçebe ve yarı göçebe kolektif çiftliklere planlı bir şekilde yerleştirilmesi önerilmiştir. Bu, 400.000'den fazla çiftliğin sadece bir yıl içinde iskân edilmesi gerektiği anlamına geliyordu. Yerleştirme görevine bu şekilde yaklaşıldığında gönüllülükten söz edilemeyeceği açıktır.³⁵

Kazkraykom tarafından yürütülen "devrimci dönüşümler" ile birlikte merkezin emriyle zorunlu tahıl ve et alımlarını yerine getirmek için gıda kaynaklarını sömürme politikası olan geniş tedarik kampanyasıyla Kazak köylerinde durum daha da kötüleşmiştir. Alımların boyutu, nüfusun canlı hayvan mevcudiyetine ilişkin yanlış ve çarpıtılmış verilere dayanan planlama görevleriyle belirlenmiştir. Örneğin, 170 binden biraz fazla büyükbaş hayvana sahip olan Balkaş bölgesine 300 bin büyükbaş hayvan tahmini verilmişti.³⁶ Böylece Şubat 1932'ye kadar Kazakistan'daki kolektif çiftliklerin %87'si ve bireysel çiftçilerin %51,8'i sığırlarından tamamen mahrum bırakılmıştır. 1 Ocak 1933'te sığır yetiştiriciliğinin büyük bir üssü olarak kabul edilen ülkede kolektifleştirme arifesindeki 40,5 milyon sığıra karşılık sadece 4,5 milyon sığır kalmıştır.³⁷ Çiftlik hayvanlarını kaybeden bozkır sakinleri geleneksel et ve süt ürünlerinden mahrum kalmışlardır.

SSCB'de 1920'li yılların sonunda başlayan ekonomik kriz bozkırın tarımsal ve kırsal ekonomik sistemine zarar vermiştir. Nitekim 1927-1928 yıllarında "hububat hasat krizi" patlak vermiştir. Sovyet hükümeti, krizi kırsal kesimdeki kapitalist unsurların Sovyetlere karşı cephe almasına yani bir "kulak grevine" bağlamıştı. SBKP MK, krizin üstesinden gelmek için oldukça basit ve somut bir formül önermişti: "*Kulakların tüm tahıl fazlalarını devletin belirle-*

³⁴ M. K. Kozybayev, J. B. Abylkhozhin, K. S. Aldazhumanov, *Kollektivizatsiya v Kazakhstane: Tragediya Krest'yanstva*, Biblioteka İstorika, Alma-Ata, 1992, s. 16.

³⁵ S. A. Bagdatova, "İstoricheskiye Aspekty Kollektivizatsii v Kazakhstane", *İstoriya Gosudarstva*, No. 2, 2012, s. 91.

³⁶ S. A. Bagdatova, a.g.m., s. 91-92.

³⁷ Martha Brill Olcott, "The Collectivization Drive in Kazakhstan", *The Russian Review*, C. 40, No. 2, 1981, s. 123.

diği fiyattan teslim etmelerini talep etmek” ve eğer reddederlerse, “*onları RSFSC Ceza Kanunu’nun 107. Maddesi³⁸ uyarınca yargılamak ve mallarına devlet tarafından el koymak*” şeklinde belirlenmiştir.³⁹

Kazakistan’da 1927’de 430 milyon pud⁴⁰ üretim yapılırken ertesı yıl sadece 300 milyon pud üretim yapılmıştır. Sovyet hükümeti hububat alım fiyatlarını düşürmesi ve ek vergiler uygulaması sonucunda köylüler ekili alanlarda ciddi bir azalma yaşanmasına sebep olmuştur. Kazakistan’daki tarımsal gelişme oranı da azalmıştır. Ekili alanlardaki yıllık artış 1926 yılında %17,0 idi. Bu oran 1927’de %10,7; 1928’de %5,4 ve 1929’da %4,0 olmuştur.⁴¹ Buna karşılık yetkililer “acil hububat alımı” kampanyası başlatmıştır. Bölge komitelerinin emriyle ilçelerde, hububat alımlarının organize edilmesi ve yürütülmesinde tam yetki verilen *Troykalar*⁴² kurulmuştur. 1929’un sonlarına doğru tahıl hasadını hızlandırmak için köylülüğe karşı baskıcı önlemlerin kullanımı doruk noktasına ulaşmıştı. Baskı tamamen ekonomik sorunları çözmek için aktif olarak kullanılmıştır. Nitekim Goloşyokin, köylülüğe karşı hububat alımlarına yönelik kulak grevine 107. Maddeyi uygulayarak cezalandırıcı tedbirler uygulanmıştır. Sonraki hububat alım kampanyaları sırasında (1928/29 ve 1929/30) Kazakistan’ın Akmola, Semipalatinsk ve Petropavlovsk bölgelerinde hububat alım planının %31,5’i gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda 34.120 kişi RSFSC Ceza Kanunu’nun 107. Maddesi uyarınca yargılanmış ve toplam değeri 23.917.260 ruble olan 534.000 büyükbaş hayvana, 631.025 pud hububata ve 258 eve el konulmuştur.⁴³

Netice itibarıyla Kazakistan’da kolektifleştirme 1932’ye kadar büyük ölçüde tamamlanması planlanmıştı. Ancak Goloşyokin liderliğindeki yerel yetkililer, Kazakların zorla yerleştirilmesi ve zengin köylülerin mülksüzleştirilmesi ile birlikte bu süreci zorlanmıştır. 1928’de tüm çiftliklerin %2’si, 1930 baharında %50’si ve 1931 sonbaharında yaklaşık %65’i kolektifleştirilmiştir. Tam

³⁸ Tarımsal ürünlerin ve toplu tüketim maddelerinin özel kişiler tarafından kâr amacıyla (spekülasyon) satın alınması ve yeniden satılmasına karşı beş yıldan az olmamak üzere hapis cezası ve malların tamamen veya kısmen müsaderesi cezası uygulanır. Bkz: *Ugolovnyy Kodeks RSFSR*, Moskova, Gosudarstvennoye Izdatelstvo Yuridicheskoy Literatury, 1950, s. 80.

³⁹ I. V. Stalin, *Soçineniya*, T. 11, Gosudarstvennoye Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moskova, 1949, s. 1-9.

⁴⁰ Yaklaşık 16,38 kg denk gelen ağırlık ölçü birimidir.

⁴¹ Aleksandr Petrovich Kozlov, “Khlebozgotovitelnyy Krizis 1927/28 g. v Kazakhstane i Yego Posledstviya”, *Istoricheskkiye, Filosofskkiye, Politicheskkiye i Yuridicheskkiye Nauki, Kulturologiya i Iskusstvovedeniye: Voprosy Teorii i Praktiki*, No 7. ÇH. 2, Gramota, Tambov, 2013, s. 57.

⁴² SSCB’nin İçişleri Halk Komiserliği’ne bağlı üç yetkiliden oluşan yargısız baskı organıdır.

⁴³ A. P. Kozlov, a.g.m., s. 58.

kolektifleştirme sürecinde politikada uygulanan aşırılık ve hatalara bir de kuraklık eklenince durum iyice ağırlaşmıştır. Nitekim 1931'in sonunda kıtlık yaşanmış ve toplu ölümler başlamıştır. 1931-1933 yılları arasında yaşanan açlık felaketi ve onunla birlikte ortaya çıkan salgın hastalıklardan 1 milyon 750 bin kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁴ Goloşyokin tarafından gerçekleştirilen bu katliamlardan dolayı yönetimde aşırılık suçu sebebiyle Stalin talimatıyla Moskova'ya geri çağırılmıştır. Goloşyokin'in görevden alınmasıyla yerine Levon İsaevič Mirzoyan 21 Ocak 1933'te Kazak ÖSCC Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine tayin edilmiştir.⁴⁵

Sonuç

Kazakistan'da Sovyet rejiminin güçlenmesi, 1925 sonbaharında Kazakistan'a atanan F. İ. Goloşyokin ile sağlanmıştır. Goloşyokin, Kızıl-Orda'ya geldikten hemen sonra Kazak köylerinde Sovyet iktidarının olmadığını, hakiyetin bayların egemenliğinde olduğunu ilan etmiştir. Kısa süre sonra Goloşyokin ana fikrinin Kazak köylerinde "Küçük Ekim" gerekliliğini açıklamıştır. F. Goloşyokin, "Köylünün Sovyetleştirilmesi" sloganı altında sınıf mücadelesini şiddetlendirme yolunu seçmiştir. Goloşyokin, "Köylünün Sovyetleştirilmesi" politikalarına karşı gelen Kazak aydınlarını bulunduğu mevkilerden uzaklaştırmış ve türlü bahaneler ile vatan haini ilan edilmesi yönünde bir dizi davalar gerçekleştirmiştir. Kazak aydınları casusluk, sanayileşmeyi bozma girişimleri ve tarım işlerine müdahale etmekle suçlanmış ve cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Böylece Kazak toplumunun manevi ve kültürel değerlerinin ve ilkelerinin yok edilmesine zemin hazırlamıştır.

Goloşyokin, Kazak köylerinde devrimci bir değişiklik olmadığını inancıyla 8 yıl boyunca "Küçük Ekim" politikasını uygulamaya çalışmıştır. Goloşyokin, Stalin'in rızasıyla Kazak ekonomisinin tamamen çökmesine neden olacak kolektifleştirme yöntemlerini seçmiştir. Bu bağlamda bozkırın nesnel bir özelliği olan göçebe yaşam biçimi, Kazakların belirli önlemlerle kolayca vazgeçebilecekleri öne sürmüştür. Bu fikri ortaya atarak sosyal farklılaşmanın ortadan kaldırılmayı planlamıştır. Ancak geleneksel toplum yapısının bozulmasına sebep olmuştur. Kazakistan nüfusunun asırlık yaşam tarzının yok edilmesi, göçebe çiftliklerin zorla iskân edilmesi politikası, sığırların zorla kolektifleştirilmesi gibi tüm bunlar 1930-1933 yıllarında korkunç bir trajediye, milyonlarca insanın ve özellikle de Kazakların ölümüne yol açmıştır.

⁴⁴ *Eski Devirlerden Günümüze ...*, s. 428.

⁴⁵ Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev, "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)", *Bilig*, No. 101, 2022, s. 40.

Netice itibariyle Stalin dönemi, Kazakistan tarihinde çok önemli ve çok acılarla dolu bir dönem olmuştur. Kolektifleştirme sürecinde, Kazak halkının hayatına mal olan, siyasi ve ekonomik reformları ile ülke adeta sosyal deneylerin yapıldığı laboratuvara dönüştürülmüştü. Uygulanan politikalar sonucunda yaşanan suni kıtlık ve açlık felaketinde Kazak halkı neredeyse yok olma süreciyle karşı karşıya kaldığı zor bir dönem olmuştur.

KAYNAKÇA

BARDATOVA, S. A., “Istoricheskiye Aspekty Kollektivizatsii v Kazakhstane”, *Istoriya Gosudarstva*, No. 2, 2012, ss. 90-96.

ERCİLASUN, Güljanat, “Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi”, *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, Kaknüs yayımları, İstanbul, 2007.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

HAYİT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000.

HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat, “20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketi”, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, Temmuz 2018, ss. 209-227.

İBRAHİM, Damira, TÜRK, Vahit, *Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929-1933): Stalin'e Mektuplar-Anılar-Röportajlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

İVANOV, B., *Yakov Mikhaylovich Sverdlov: Yego Zhizn' i Deyatel'nost' (1885-1919)*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, St. Petersburg, 1921.

İZMOZİK, V., STARKOV, B., PAVLOV B., RUDNİK S., *Podlinnaya İstoriya RSDRP-RKP(b)-VKP(b): Kratkiy Kurs: Bez Umolchaniy i Falsifikatsiy*, Piter, Sankt-Petersburg, 2009.

KOZLOV, Aleksandr Petrovich, “Khlebozgotovitelnyy Krizis 1927/28 g. v Kazakhstane i Yego Posledstviya”, *Istoricheskiye, Filosofskiyeye, Politicheskkiye i Yuridicheskkiye Nauki, Kul'turologiya i Iskusstvovedeniye: Voprosy Teorii i Praktiki*, No. 7. CH. 2, Gramota, Tambov, 2013, ss. 56-60.

KOZYBAYEV, M. K., ABYLKHZHİN, J. B., ALDAZHUMANOV, K. S., *Kollektivizatsiya v Kazakhstane: Tragediya Krest'yanstva*, Biblioteka İstorika, Alma-Ata, 1992.

KOZYBAYEV, Manaş Kabaşev, *Istoriya i Sovremennost'*, Gılım, Almatı, 1991.

KURMANALİYEVA, Ainura, ABZHALOV, Sultanmurat, SAPAROV, Bakhytzhan, "Yesevi Topraklarında Ateizm ve Kültürel Sekülerlik Politikaları: 1920-1940 Yılları Arasında Sovyet Yönetiminin Kazakistan'daki İslam Politikası", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 94, 2020, ss. 171-189.

LENİN, V. İ., *Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin Kuruluşu*, çev. Ahmet Kılıç, Günce Yayınları, İstanbul, 1977.

MİKHAYLOV, Valeriy, *Khronika Velikogo Dzhuta: Dokumental'naya Povest'*, Zhalyñ, Almatı, 1996.

MOLDABAYEVA, Dâna, *Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

OLCOTT, Martha Brill, "The Collectivization Drive in Kazakhstan", *The Russian Review*, C. 40, No. 2, 1981, ss. 122-142.

SADIKOV, Ramin, *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yayınları, Ankara, 2020.

STALİN, I. V., *Sochineniya*, T. 11, Moskova, Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Politicheskoy Literatury, 1949.

TURSUNBAYEV, A., *Pobeda Kolkhoznogo Stroya v Kazakhstane*, Kazakhskoye Gosudarstvennoye Izdatel'stvo, Almatı, 1957.

Ugolovnyy Kodeks RSFSR, Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Yuridicheskoy Literatury, Moskova, 1950.

VAS'KOVSKİY, O. A., MOİSEYEVA, Y. I., "Materialy k Kiografii F. I. Goloshchekina", *Voprosy İstorii Urala*, Sayı: 7, Sverdlovsk, 1967, ss. 27-40.

VERKHOTUROV, Dmitriy Nikolayevich, *Asharshylyk: Velikiy golod v Kazakhstane 1932-1933 Godov*, SelfPub, 2020.

Vmeste s Il'ichem: Biobibliograficheskiy Spravochnik, red. R. P. Poddubnaya, Kuybyshev, Knizhnoye izdatel'stvo, 1979.

Vtoroy Vserossiyskiy S'yezd Sovetov, Ed. K. G. Kotelnikov, Gos. Izd-vo, Moskova, 1928.

YILDIRIM, Seyfi, EGAMBERDİYEV, Mirzahan, “Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)”, *Bilig*, No. 101, 2022, ss. 31-56.

BEHMEN MİRZA KAÇAR KOLEKSİYONUNA AİT “RİYAZÜ’L-CENNE” ADLI ESER

MOHAMMAD RAZZAGHİ¹

Öz: *Riyazü'l-Cenne*, XVII. yüzyılın sonlarında başlayıp XIX. yüzyılın başlarında biten, ansiklopedi mahiyetinde Farsça bir eserdir. Eser, Zunuzi tarafından Hoy şehrinde bilimsel bir yöntemle kaleme alınmıştır. İran ve Türkiye’de; bir mukaddime, “ravza” olarak adlandırılan sekiz bölüm ve sonuç kısmından oluşan bu eserin üzerinden istinsah edilmiş farklı nüshalar bulunmaktadır. Mezkur nüsha, bugüne kadar bilinen en eski nüsha olup Tahran’da Melik Müzesi’nde bulunan 4380 numaralı, Katib Abbas Ali Selması tarafından Hicri 19 Muharrem 1265 yılında tahrir edilmiş nüshadır. Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde Farsça elyazmalar bölümündeki ilk demirbaş olan bu değerli ve önemli elyazması, Katib Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği tarafından Hicri 30 Ramazan 1242 (M. 27 Nisan 1827) yılında istinsah edilmiştir. İstanbul Üniversitesi’nde bulunan *Riyazü'l-Cenne* adlı eserle birlikte en eski nüshanın 1242 tarihli olduğu tespit edilmiştir.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde 2021-2022’de yapılan sayımda, 1617 adet çok değerli ve nadir Farsça eserin bulunduğu tespit edilmiştir. Makalede tanıtacağımız eser, Behmen Mirza Koleksiyonu’nun Türkiye’de ilk eseri olarak takdim edilmektedir. Çünkü bugüne kadar İran’daki elyazmaları uzmanları nezdindeki genel kanaate göre Behmen Mirza’ya ait Kaçar Kütüphanesi’nde bulunan kitaplar Tiflis’tedir. Ama bu eserin bilim dünyasına tanıtılmasıyla beraber Behmen Mirza’ya ait Kaçar Koleksiyonu’nun bir kısım eserlerinin farklı kütüphanelerde de bulunabileceği görülmüştür. Eserin bir diğer önemli yönü ise nüshanın eksiksiz bir şekilde sekiz ravzayı da içerisinde bulundurmasıdır. Bu makalemizde esere, müstensihe, Behmen Mirza ve koleksiyonuna dair genel bilgiler verildikten sonra her bir ravza ayrı ayrı ele alınacak ve hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Riyazü'l-Cenne, Behmen Mirza Kaçar, Zunuzi, Cafer bin. Zeynelabidin Karacadaği, Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKFY00001.

---

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Görevlisi, mohammadrazzaghi@istanbul.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-8373-8550

THE WORK TITLED "RIAZU'L-JENNA" FROM THE BEHMEN MIRZA QAJAR COLLECTION

Abstract: *Riyazu'l-Cenne* is a Persian work in the form of an encyclopedia, which started at the end of the XVII century and ended at the beginning of the XIX century. The work was written by Zuzuni in the city of Hoy with a scientific method. In Iran and Turkey, there are different copies of this work, which consists of an introduction, eight chapters called "ravza" and a conclusion. The aforementioned copy is the oldest known copy to date, and the copy numbered 4380 in the Melik Museum in Tehran was edited by Katib Abbas Ali Selma in 19 Muharram 1265 Hijri. This valuable and important manuscript, which is the first fixture in the Persian manuscripts section of the Rare Works Library of the Republic of Turkey, Istanbul University, was copied by Katib Cafer bin Zeynelabidin Karacadagi in 30 Ramadan 1242 (M. 27 April 1827). It has been determined that the oldest copy, together with the work called *Riyazu'l-Cenne* in Istanbul University, is dated 1242.

In the census carried out in the Istanbul University Rare Books Library in 2021-2022, it was determined that there were 1617 very valuable and rare Persian works. The work that we will introduce in this article is presented as the first work of the Behmen Mirza Collection in Turkey. Because, according to the general opinion of the manuscripts experts in Iran, the books in the Qajar Library belonging to Behmen Mirza are in Tbilisi. However, with the introduction of this work to the world of science, it has been seen that some of the works of the Qajar Collection belonging to Behmen Mirza can be found in different libraries. Another important aspect of the work is that the copy contains eight ravzas completely. In this article, after giving general information about the work, the copyist, Behmen Mirza and his collection, each ravza will be discussed separately and detailed information about it will be tried to be given.

Keywords: Riyazul-Jenna, Behmen Mirza Qajar, Zuzuni, Cafer bin. Zeynelabidin Karacadagi, Rare Books Library, NEKFY00001.

Giriş

Elyazması eserler, dünyanın her bir yerinde içerik ve şekil bakımından çok önem ve değer arz ederler. Bir el yazma eser kendi döneminin koşullarındaki sanat, bilim, düşünce dünyalarını kendi bağlamında günümüze aktarmaktadır. Türk-İslam dünyasında her eserin kaleme alınış sebebi, yazılış süreci,

istinsahı, korunması, kayıp oluşu ve bulunuşu ayrı ayrı hikâyelere sahiptir. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Nadir Eserler Kütüphanesi, Farsça elyazmaları demir baş defterinin 176. sayfasında ilk eser olarak *Riyazü'l-Cenne* adlı eserin yolculuk hikâyesini ele almaya çalışacağız. Eserin muhteviyatı şu şekilde özetlenebilir: Birinci ravza (3a-133a); bazı mukaddes zevat-ı şerife dair olup 28 alt bölümden oluşmaktadır. İkinci ravza (132b-182a); birinci ravzada adı geçen bazı mukaddes zevat-ı şerife mukabil, ayrıca habis zevata dair bilgiler içerir ve 7 bölümden oluşur. Üçüncü ravza (183b-282b; başlangıçtan nihayete kadar dünyadaki mevcudat hakkında olup 25 bölümdür. Dördüncü ravza (283/4b-397b); ulemayı, arifleri, edipleri, hece sırasıyla İslam öncesi hekimleri ve tasnif ettikleri eserleri, Arapça-Farsça şiirleri içerir. Beşinci ravza (398b-493a); Arap ve Acem şairler hakkında olup iki bölümden oluşur. Altıncı ravza (493b-541a); İslam öncesi ve sonrası gelmiş hükümdarlar hakkındadır. Yedinci ravza (542b-558a); ünlü şahıslar, vezirler, âlimler ve hattatlar hakkındadır. Sekizinci ravza (558b-577b); dağınık rivayetler ve çeşitli konular hakkındadır. Hatime (577b-578a); kitabın bitiş tarihi ve bitiş konusuyla ilgili bilgiler içerir.

Müellif Hasan Zunuzi, Azerbaycan Valisi olan Hüseyin Kulu Dunbulu'nun (1765-1799) tavsiyesiyle *Riyazü'l-Cenne* adlı eserini Hoy şehrinde yazmaya başlar. Hasan Zunuzi'nin kaynak eserlerden faydalanarak ve kendi tecrübelerine dayanarak yazdığı, ansiklopedik içerikli bu eser bitmeden önce Hüseyin Kulu Han vefat eder. Yerine ise, babası Abbas Mirza (1789-1833), annesi Prenses Asiye Hanım olan Behmen Mirza Kaçar 1839-1846 Azerbaycan'da vali olarak göreve başlar. Bilime önem veren ve kültürlü birisi olan Behmen Mirza, Tebriz'de bulunduğu sürede şair ve yazarları himaye ve teşvik etmiştir. Bu şekilde makalenin konusu olan değerli bir eser daha yani *Riyazü'l-Cenne* de ilim dünyasına kazandırılmıştır.

Kütüphanemizde mevcut olan bu değerli yazma eser, Hasan Zunuzi tarafından 1802'de yazılan El yazmasının ikinci istinsahı olarak 25 yıl sonra Katib Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği'nin kaleme alışı ile 1827 yılında tahrir olunur. Katib Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği'nin istinsah ettiği eserin 1840 (H. 1259) yılında Behmen Mirza Kaçar Kütüphanesi'ne giriş kaydı bulunmaktadır. Behmen Mirza Kütüphanesi'nin memuru olan Rezi Bey'in düştüğü notta:

“کتاب ریاض الجنه که حاوی بر جمیع علوم است بتاریخ سنه هزار و دویست و پنجاه و نه داخل کتاب خانه نواب شاهزاده کامیاب بهمن میرزا بهین خلف ولیعهد مغفور مبرور عباس میرزا گردید تحریر شهر شعبان سنه 1018¹”

“Bütün ilimleri kapsayan Riyazü'l-Cenne kitabı rahmetli veliaht Abbas Mirza'nın naibi Behmen Mirza Kütüphanesi'ne 1259 yılının Şaban ayında teslim edildi.” yazmaktadır.

Eserin Tebriz'den İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne nasıl bir yolculukla geldiği hakkında elimizde henüz bir bilgi bulunmamaktadır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Sabrı Kalkandelen tarafından eserin sayfa numaralarının kaydına dair yazılan bir notta 7 Eylül 1926 tarihi yazılıdır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanı Sonay Tahmaz Kaleci tarafından İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 13.12.2021 ile 15.04.2022 tarihleri arasında büyük titizlik ve özenle yürütülen bir sayım² gerçekleştirilmiştir. Bu sayım sürecinde Türkçe, Farsça ve Arapça yazmalarla birlikte İbnülemin Mahmut Kemal İnal Koleksiyonu'nda bulunan elyazması eserlerin ve evrakın³ sayımlarında bizzat ilk kez (08.12.2022) müze odasında (12 numaralı) yedinci dolabımın üst kısmının aşağısındaki ilk raf'ın sol tarafında eseri yakından görme şansımız olmuştur. Bizzat tarafından 24.10.2022 tarihinde Farsça NEKFY00001 numaralı *Riyazü'l-Cenne* adlı eserin ayrıntılı incelenmesine başlanmıştır.

ZUNUZI, MUHAMMAD HASAN İBNİ ‘ABDÜ’L RESUL (1758-1804)

Abdülresul oğlu Muhammed Hasan Zunuzi 1802 yılında bitirmiş olduğu *Riyazü'l-Cenne* adlı eserinde kendi tercüme-yi halini şu şekilde anlatmaktadır:

“18 Safer 1172'te (21.10.1758) Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında, Çaldıran Ovası'nın güneydoğusunda yer alan Hoy şehrinde doğmuş, ailesi iki yıl sonra İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde bulunan Zunuz'a taşınmıştır. 1769

¹ 1018 tarihi kırmızı mürekkeple sonradan yazılmıştır.

² “Sayıma gönüllü katılan öğrencilere belge takdim töreni”, URL: <https://bit.ly/3mycD9k> Erişim Tarihi: 10.01.2023.

³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal Şahıs Arşivi durum tespiti ve basit düzey tasnifi çalışması 4 Temmuz 2022 tarihinde başlatılmış, 14 Ekim 2022 tarihinde sonuçlandırılmıştır. Tasnif çalışması komisyon üyeleri öğretim görevlisi Selçuk Aydın, öğretim görevlisi Mohammad Razzaghi, kütüphaneci Okan Köseoğlu, kütüphaneci Kamile Yurdabak tarafından yapılmıştır.

(Hicri 1182) yılında Türkçenin dışında Farsçayı da öğrenmiş olan Muhammed Hasan, eğitimini devam etmek için dönemin bilimi ve ilim merkezi olan Tebriz şehrine gider. İlk başta yaşının küçük olması sebebiyle medreseye alınmayan Muhammed Hasan, Tufarganlı Mevlana Muhammed Şefi'nin gördüğü bir rüya sayesinde eğitimine devam edebilir. Tufarganlı Mevlana Muhammed Şefi, bir yıl boyunca Muhammed Hasan'ın eğitimiyile ilgilenir ve hatta kendi himayesine alır. Muhammed Hasan bir yıl sonra yeniden Hoy'a geri dönüp 4-5 yıllık edebiyat ve riyazet ilimlerini Mevlana Molla Abdü'l Peygamber'den öğrenir.

Muhammed Hasan eğitimini tamamlamak için 1781- 1784 yıllarında Bağdat'ın 100 km güneybatısında bulunan Kerbela şehrinde fakih, Şii müçtehid, Muhammed Bakır Vahid Behbehani, Mirza Muhammed Mehdi Şehristani (Hicri 1130- 1216) ve Ağa Seyitali gibi büyük alimlerden nakliye (Kuran ve Hadis ilmi) ilimleri öğrenir. Muhammed Hasan Kerbela'da eğitimini bitirir bitirmez yine doğduğu şehir olan Hoy'a gelir. Dini eğitimini sürdürmek için Muhammed Hassan 1787 (Hicri 1202) yılında Horasan Eyaleti'nin merkezi olan Meşhed' şehrinde Mirza Muhammed'den (Hicri 1152-1218) Kuran, Hadis ve riyazet ilimlerinin eğitimini tamamlar. Muhammed Hasan 1791 yılında son ilmi seyahatini İsfahan'a yapmış ve nihayet kendi doğduğu şehre dönerek ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşamış ve burada değerli eserlerini kaleme almıştır. Nihayet 1804 yılında Hoy'da hayata gözlerini kapatmıştır.*

Zunuzi'nin eserleri:

1. *Bahrü'l-Ulum* (Hicri 1209): Bir girişten, 7 bölümden ve bir bitişten ibarettir. Konu olarak edebiyat, tarih temalarını işler ve çeşitli hikâyelere ve Hoy tarihine yer verir.
2. *Risale-yi Ediye*: afetler ve belalara dairdir.
3. *Zübdetü'l-Amak*: Arapça kaleme alınmış olup Hicri 1213 tarihlidir.

⁴ Muhammed Bakır Vahid Behbehani, (d. 1706, İsfahan - ö. 1791, Kerbela).

⁵ 1788 de olabilir.

⁶ *Meşhed*; İran'ın Razavi Horasan Eyaleti'nin yönetim merkezi ve ülkenin ikinci büyük şehridir. Bkz. Mustafa Öz, "Meşhed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, ss. 362-363.

⁷ *İsfahan*; İran'da İsfahan Eyaleti'nin yönetim merkezi olan şehirdir. Aynı zamanda ülkenin üçüncü büyük şehridir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, ss. 497-502.

⁸ Abdu'l Resul bin Muhammed Hasan Zunuzi, "Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة", *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, varak: 317b, 318a, 458b, 459a, 459b, 460a, 460b, 461a, 461b, 477a, Hoy 1802 (Hicri 1042).

4. *Ravzatü’l- Amal: Zübdetü’l-Amal* eserinin bir Farsça tercümesidir.
5. *Riyaz Mesaibü’l-Abrar.*
6. *Şarhi El-İstıbsar*: 4 ciltten oluşur.
7. *Elmohferet fil fününü’l- Muhtelif.*
8. *Vesiletü’n Necat*: Bir başlangıçtan, 5 bölümden, bir bi-tişten müteşekkil bir eser olup Feth Ali Şah için hazırlanmıştır.⁹
9. *Şiir Divanı (Divanı Fani Hoyi)*; 5564 beyitten oluşur.¹⁰
10. *Riyazü’l-Cenne.*¹¹

Riyazü’l-Cenne’nin İran’da bulunan elyazmaları listesi:

1. 219 Numaralı Meclis Kütüphanesi (Tahran), Nüshası: Birinci ravzası nesih hatla yazılmış olup katibi belli değildir. Hicri 13. yüzyıla aittir. Frengi kağıda, meşin hurma renkli mürekkeple yazılmış olup, ciltlidir. 351 sayfadan, 35 satırdan müteşekkil olup 19 x 13.5 ölçüsündedir.
2. 6194-75 Numaralı Dışişleri Bakanlığı (Tahran), Nüshası: Katibi belli değildir. Hicri 13. yüzyıla ait olup cetvel¹² ve serlevha içerir. 277 varaktan oluşan eserin ölçüleri 13 x 22’dir.
3. Kum Şehri A Nüshası: Mareşi Kütüphanesi, Nüsha No. 723. Eser tamdır. Nesih ve talik hatta yazılmış olup katibi Hakverdi bin Huda Bende Rası Mahlas Pervane’dir. Hicri 13. yüzyıla aittir. Müellif hattı üzerinden yazılmış olup cetvellidir ve birkaç serlevha vardır. Siyah tımaç renkli ciltle kaplıdır. 530 varaktan, 25 satırdan oluşur. Ölçüleri 47 x 29’dur.
3. Kum Şehri B Nüshası: Mareşi Kütüphanesi’ndeki 1454 numaralı nüshadır. Birinci ravza, 3.A eserindeki özellikleri taşır.
3. Kum Şehri C Nüshası: Mareşi Kütüphanesi’ndeki 1472 numaralı nüshadır. Eserde ikinci ve üçüncü ravzalar, 3.A eserindeki özellikleri taşır.

⁹ 1-8 arası olan el yazma eserler henüz yayımlanmamıştır.

¹⁰ Abdu’l Resul bin Muhammed Hasan Zunuzi, “*Divanı Fani Hoyi: Gencname*”, Haz. Şehriyar Hasanzade, Mirasi Mektup Yayınları, Tahran 2011.

¹¹ Seidullah Karabegli, Ali Dehqan ve Necibe Hünerver, “Moerrefi Nosheyi Hattı "Rozey-ı Haf-tom Riyazülcenne Az Mirza Muhammed Hasan Zunuzi Huyı”, *Baharistani Sühan (Üç Aylık Dergi)*, C. 24, Hoy Kış 2013, ss. 197-216.

¹² Cetvel; Sayfa kenarlarında metin kısmını içine alan dörtgen şekilde ince hatlardır ve birden çok olabilir. Ayrıca cetvel içleri renkli ya da yıldızlı olabilmektedir. Metin ve sayfa kenarlarında çeşitli motif süslemeler arasında yapılan çizgilere cetvel denilir.

4. Kum Şehri D Nüshası: Mareşi Kütüphanesi'ndeki 1502 numaralı nüshadır. Eserde beşinci ravza, 3.A eserindeki özellikleri taşır.
5. Kum Şehri G Nüshası: Mareşi Kütüphanesi'ndeki 1504 numaralı nüshadır. Altıncı, yedinci ve sekizinci ravzalar, 3.A eserindeki özellikleri taşır.
6. 62-61 Numaralı Dışişleri Bakanlığı (Tahran) Nüshası: Eser tamdır, Güzel bir nesih hattıyla Katib Abdullah Selması tarafından kaleme alınmıştır. Hicri 1216 yılına aittir. Kahve renkli timaç deri ile kaplı olup 564 sayfadır ve ölçüleri 47.5 x 33'dür.
7. 1612-F Numaralı Tahran Üniversitesi Nüshası: Mikrofilm 1-113.
8. 81 Numaralı Saltanatı (Tahran) Nüshası: Üçüncü ravzanın bitişidir. Şikeste talik hattı ile Katib Allah Kulu Dünbeli tarafından Hicri 1256 yılında kaleme alınmıştır. Nasireddin Şah Kaçar mührünü içerir. Cetvellidir ve 8 serlevha yıldızlı süslemesi bulunur. Tirme kağıt üzerine yazılan 964 sayfadan, 34 satırdan, 61 satır derkenarlardan oluşur. Eser yeşil renkli yağlı mukavva ciltle kaplı olup 46.5 x 28.5 ölçülerdedir [F:5-216].
9. 4380 Numaralı Melik (Tahran) Nüshası: Nesih hatla Katib Abbas Ali Selması tarafından Hicri 19 muharrem 1265 tarihinde kaleme alınmıştır. Beş serlevhadan; İsfahan tirme kağıdı üzerine yazılmış 430 varaktan, 40 satırdan oluşur. Yıldızlı yağlı ciltle kaplıdır ve 34 x 20.6 ölçülerdedir [F:1-252].
10. 1307 Numaralı Meclis Kütüphanesi (Tahran) Nüshası: 1. ciltte 287 varak ve değişik sayıda satır vardır. İlk önce 7 sayfa boyunca fihrist bulunur. İkinci ciltte 325 varak, 4 ravza vardır. Nesih hatla Katib Abdullah bin Muhammed Kulu Hoylu tarafından kaleme alınmıştır. Tarih belirtilmemiştir. Müellifin ölümünden sonra müellifin kendi eserinden istinsah edilmiştir. Süleyman Mirza mülkiyetindedir. Cemaziye-lahir 1304, Beyaz kâğıt, Kızıl renkli timaç ciltle kaplı olup 32 satırdan müteşekkildir [F: 2-219].
11. 3578 numaralı Milli (Tebriz) Nüshası: Talik ve nesih hatları ile Katib oğlu muhtemelen, müellif hattı üzerinden yazılmıştır, Frengi kağıt üzerine yazılmış 571 varaktan, 48-50 satırdan müteşekkildir. Deri ciltle kaplı olup 40.5 x 26.5 ölçüdedir [F: 2-789].¹³

¹³ Mustafa Dirayeti, "Fehristgan-ı Noshahaye Hattiy-i İnan", *FENXA*, İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane ve Esnad Kurumu, C. 17, 1. Bölüm, Tahran 2012, ss. 298-299.

Behmen Mirza Kaçar (1811-1884)

Abbas Mirza (1789-1833); Azerbaycan Valisi ve Saltanat Naibi'nin 26 oğlundan dördüncüsü olan Behmen Mirza Kaçar, 11 Ekim 1811'de¹⁴ Tahran'da dünyaya gelmiştir. Behmen Mirza'nın annesi Prenses Asiye Hanım'dır. Behmen Mirza; 1828-1834 yılları arasında Simnan ve Damgan'da, 1834'de Erdebil'de, 1834-1835'de Tahran'da, 1835-1839'de Kirmanşah'ta, Burucerd'te, Hermadan'da, Melayir'de, Silahur'da ve Tuyserkan'da, nihayet 1839-1846'de Azerbaycan'da vali olarak görev yapmıştır. O, bilim ve kültüre meraklı, alimleri ve sanatkarları himaye eden bir kişiydi. Tebriz'deki hükümdarlığı süresince şairleri ve yazarları himaye ederek onlar için samimi ve güvenilir bir ortam yaratmıştır. Behmen Mirza'nın Tebriz'deki büyük kütüphanesi, onun ilim ve edebiyata olan merakının göstergesidir. Ayrıca, kardeşi Mehmet Mirza'nın tavsiyesiyle 1833 yılında üç bölümden oluşan, 203 şairin tercüme-yi halini ve şiir örneklerini *Tezkire-yi Şahi* ünvanlı Erdebil'de tamamlamıştır.¹⁵

1845 yılında çok ağır hastalanmış olan Mehmet Şah'a karşı darbe planları yapmakta olan Behmen Mirza, Allah Yar Han Asifü'd Devle ve oğlu Hasan Han Salar'ın planları Şah'ın iyileşmesiyle altüst olmuştur. Ardından, yönetimdeki bazı görev değişiklikleri Behmen Mirza'yı endişelendirmiş, Mirza 1847 yılının Eylül ayının başlarında Tahran'a gelmek mecburiyetinde kalmıştır. Behmen Mirza, Tahran'da Mirza Ağası Makuyi'nin kalkıştığı¹⁶ olaylarla ilgili olarak 1 Mart 1848'de Rusya'nın baş elçisi Vezir Muhtar'ın evine sığınır. Sonuçta Behmen Mirza, İran Devleti adına çalışmalarına rağmen uzun süre sığınmacı pozisyonunda bulunduktan sonra Haziran 1848 tarihinde Reşt yoluyla Tiflis'e gitmiş, sonrasında da ailesi de Tebriz'den ona katılmıştır. Behmen Mirza dört yıl Tiflis'te yaşadıktan sonra Şuşa'ya yerleşir.¹⁷ 131 sayfadan oluşan Kafkasya tarihi üzerine kaleme aldığı eserini 1877 yılında *Şükürname-i Şahenşahi* adıyla tamamlar. Bu eser Cengiz Han döneminden başlayıp Kaçar Ağa Muhammed

¹⁴ Mahmut Mirza Kaçar, *Tezkire-yi Gülişeni Mahmut*, İran Meclis Kütüphanesi Farsça El Yazmalar, No: IR10-19332, 45b-46a, Hicri 23 Şevval 1226 (Miladi 10 Kasım 1811).

¹⁵ Hüseyin Ahmedi, “Behmen Mirza ve Şekername-i Şahenşahi”, *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, Tahran 2005, s. 83.

¹⁶ Hacı Mirza Abbas, “Aqasi” unvanıyla bilinir, İranlı bir politikacıdır ve 1835-1848 yılları arasında Kaçar Kralı Şah Muhammed Kaçar'ın sadrazamlığını yapmıştır. Bkz. A. Amanat, “Aqasi”, *Encyclopaedia Iranica*, C. II, S. 2, ss. 183-188. URL: <https://iranicaonline.org/articles/aqasif-ujuli-mnsz-adras-ivxni-ca>, Erişim Tarihi: 06.03.2023.

¹⁷ Hüseyin Ahmedi, *a.g.m.*, s. 84.

Han dönemine kadar Kafkasya tarihini kapsamaktadır.¹⁸ *Şükürname* eseri Ragıp Kerimov tarafından Türkçeye tercüme edilerek kiril alfabesiyle 1999 yılında Bakü'de yayımlanmıştır. 2005 yılında ise diğer bir nüshası Tahran'da, Hüseyin Ahmedi tarafından Dışişleri Bakanlığı Yayınları'ndan çıkmıştır. Behmen Mirza 73 yaşında 28 Şubat 1884'te (Hicri 1 Cemaziyelevvel 1301) Karabağ'da vefat etmiştir. Kabri, Şuşa'daki İmamzade İbrahim İmamzade Türbesi'nde bulunmaktadır.¹⁹ Cenaze törenine Gence Valisi Bogdokov iştirak etmiştir.²⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti Behmen Mirza Koleksiyonu

Behmen Mirza'nın özel kütüphanesinde topladığı değerli ve nadir elyazmaları ölümünden sonra farklı şehir ve ülkelerle dağılmıştır. Nitekim Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adını Taşıyan Yazmalar Enstitüsü'nün 9 koleksiyonundan biri Behmen Mirza Koleksiyonu'dur.

Behmen Mirza Koleksiyonu'na dahil olan 21 elyazması eserin listesi şu şekildedir:

1. Elyazma M-142/142 22 numaralı eser: Kuran-ı Kerim.
2. Elyazma M-15/15 23 numaralı eser: Mecmer Hüseyin Tebateban Divanı.²¹
3. Elyazma M-36/36 24 numaralı eser: Divan. 3. M-53/53 25. Mesut Se'd Divanı.²²
4. Elyazma M-61/61 26 numaralı eser: Ali bin Abu Talip Divanı.²³
5. Elyazma M-218/218 27 numaralı eser: Abiverdi Divanı.²⁴

¹⁸ Hüseyin Ahmedi, *a.g.m.*, ss. 85-86.

¹⁹ Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana, *Ruzname Hatrat*, Haz. İreç Afşar, Emir Kebir Yayınları, II. Baskı, Tahran 1350, s. 283.

²⁰ Hüseyin Ahmedi, *a.g.m.*, ss. 85.

²¹ Hüseyin Tebateban, *Mecmer Hüseyin Tebateban Divanı*, El Yazması, Tahran ty.

²² Tahir Mirza Abdul Hasan, *Divanı Tahir*, Şuşa 1913; Mesut Se'd Salman, *Divanı Mesut*, yy. 1638.

²³ Hazreti Ali, *Ali bin Abu Talip Divanı*, Tebriz 1828.

²⁴ Envari Ohededdin Abiverdi, *Divanı Enveri*, Katip Abül Hasan Cerbadıganı, yy. 1600.

6. Elyazma M-380/380 28 numaralı eser: Şehriyar İraki Divanı.²⁵
7. Elyazma S-150/9104 29 numaralı eser: Ebvabü'l Cenân (Kalbin Kapıları).²⁶
8. Elyazma S-731/9684 30 numaralı eser: Kimya-i Saadet (Saadet kimyası).²⁷
9. Elyazma A-734/13908 31 numaralı eser: Guy o Çogan (Sopa, değnek).²⁸
10. Elyazma M-109/109 32 numaralı eser: Yene de (Eser İsimsiz).²⁹
11. Elyazma M-440/440 33 numaralı eser: Hakan-ı Şirvani Külliyyatı.³⁰
12. Elyazma M-211/211 34 numaralı eser: Mecmua Şiir Zuhurı ve Senan.³¹
13. Elyazma B-2307/3932 35 numaralı eser: Nesrû'l-Leali (Güzel Nesirler).³²
14. Elyazma D-245/10222 36 numaralı eser: Ravzatu's-Safa (Mirhand Tarihi).³³
15. Elyazma D-359/10336 37 numaralı eser: Tarih-i Cihan Ara (Cihan Şümül Tarih).³⁴
16. Elyazma M-24/24 38 numaralı eser: Tezkire-yi Muhammed Şahi.³⁵

---

²⁵ Ferideddin İbrahim ibni Şehriyar İraki, *Divanı İraki*, yy. ty.

²⁶ Muhammed Kazvini, *Ebvab'ül Cenân*, yy. 1863.

²⁷ Zeyneddin Tusî, *Kimya-i Saadet*, yy. ty.

²⁸ Arif Heratî, *Guy o Çogan*, Şuşa 1870.

²⁹ Eserin ismi ve yazar hakkında bilgi yoktur. Bir tek katibin ismi Muhammed El Kavâm'dır.

³⁰ Afzeleddin Şirvanî, *Hakan-ı Şirvani Külliyyatı*, yy. ty.

³¹ Zuhurı ve Senan, *Mecmua Şiir Zuhurı ve Senan*, Katip Kam Divane, yy. ty.

³² Adil Şirazlı, *Nesrül-Leali*, Katip Yusuf Şeyh Muhammed, yy. 1504.

³³ Mirhand, *Ravzatu's-Safa*, Herat 1614-1622.

³⁴ Muhammed Sadık Mervezi, *Tarih-i Cihan Ara*, yy. ty.

³⁵ Behmen Mirza Kaçar, *Tezkire-yi Muhammed Şahi*, Katip Muhammed Hüseyin Tebrizi, Erdebil 1832.

17. Elyazma M-108/108 39 numaralı eser: Tezkire-yi Şuara (Şairler Tezkiresi).³⁶

18. Elyazma M-243/243 40 numaralı eser: Tuḥfet'ül Mü'min (Mü'min'in Hediyesi).³⁷

19. Elyazma S-219/9172 41 numaralı eser: Habibü's Siyer (Beşer hakkında tarihi rivayetler).³⁸

20. Elyazma A-365/811 42 numaralı eser: Çihil Hadis (Kırk Hadis).³⁹

21. Elyazma D-214/10191 43 numaralı eser: Şahname.⁴⁰

Eserin Fiziksel Özellikleri

Riyazü'l-cenne (رياض الجنة), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Yazmalar (NEKFY) Bölümü'ndeki NEKFY00001 numaralı evraktır. Eserin yazarı Muhammed Hasan bin Abdurresul el-Hüseyni el-Zenuzi el-Tebrizi'dir.⁴¹ Eserin ilk yazıldığı tarih Hicri 9 Ramazan 1216, Miladi 13 Ocak 1802'dir. Eserin ilk yazıldığı yer İran'ın Batı Azerbaycan Eyaleti'ndeki Hoy şehridir. Eserin katibi Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği'dir.⁴² Eserin istinsah tarihi Hicri takvime göre 30 Ramazan 1242, Miladi takvime göre 27 Nisan 1827'dir. 572 varaktan oluşur. Ciltlidir. Ölçüleri 425 x 285 cm'dir. Metin ölçüsü 290 x 175 cm'dir. Behmen Mirza Kaçar Kütüphanesi'ne giriş tarihi Hicri 1259, Miladi 1844'tür. Eserde kullanılan kaşelere gelince eserde Behmen Mirza'ya ait 2 farklı mühür bulunmaktadır. İlk mühürde Farsça “یگانه گوهر دریای”⁴³ yazılı olup 0a, 283/4a, 398a. İkinci mühürde Farsça olarak “بهمن خسروی بهمن”⁴⁴ yazılı 152a, 163a, 218a, 273a. Eserde

³⁶ Devletşah Semerkenti, *Tezkire-yi Şuara*, Dezful 1609.

³⁷ Mir Muhammed Mü'min Hüseyni, *Tuḥfet'ül Mü'min*, yy. 1669.

³⁸ Handmir, *Habibü's Siyer*, yy. 1603.

³⁹ Abdurrahman Cami, *Çihil Hadis*, yy. ty.

⁴⁰ Tahir Nur Aliyev, *El Yazma Koleksiyonlar Kataloğu*, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adım Taşıyan Yazmalar Enstitüsü, Bakü 2006, ss. 54-99.

⁴¹ Orijinal eserde şu şekilde geçmektedir: محمد حسن ابن عبدالرسول الحسيني الزنوزي التبريزي / Muhammed Hasan bin Abdurresul el-Hüseyni el-Zenuzi el-Tebrizi olarak geçer.

⁴² Orijinal eserde katibin adı جعفر بن زين العابدين قراجه داغی / Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği olarak geçmektedir. Katib hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmayıp araştırma devam etmektedir.

⁴³ Yegane Goher Derya-ı Hüsrev'i Behmen.

⁴⁴ Behmen İbni Naibü's-Saltana Abbas Mirza-ı Kaçar.

ansiklopedik bilgiler verilerek tarihten, coğrafyadan, vezirlerden bahsedilerek, şürlere yer verilmektedir. Eser bir mukaddeme, 8 ravza ve bir sonuçtan oluşur. Parlak sarı, aharlı kağıt üzerine yazılmıştır. Eserin tamir görmüş sayfaları mavi ve yeşil pervaz içine yerleştirilmiştir. Siyah meşin şemseli cildi vardır ve 425 x 285 cm ölçülerindedir. 572 varaktan oluşur. İnce nesih hattıyla yazılmıştır. 70 derkenar satırdan ve metin içi 30-40 satırdan oluşur. Metinde unvanlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 7 adet serlevha⁴⁵, çiçek motifleriyle müzehheptir. Bir serlevhamın (493b) yeri belirlenmiş ama tezhip yapılmamıştır.

İlk tezhip (varak no. 0b), 128 x 91 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir. İkinci tezhip 132b, 126 x 37 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir. Üçüncü tezhip 183b, 127 x 37 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir. Dördüncü tezhip 283/4b, 125 x 74 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir, içinde yazı yoktur. Beşinci Tezhip 398b, 127 x 38 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir ancak içinde yazı yoktur. Altıncı tezhip 493b, 127 x 48 mm’dir, tezhip yapılmamıştır ama yeri çizilmiştir. Yedinci tezhip 542b, 129 x 39 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir ama içinde yazı yoktur. Sekizinci tezhip 558b, 126 x 39 mm’dir, gül ve çiçek süslemesidir ama içinde yazı yoktur. Tezhiplerin İran’ın Azerbaycan vilayetinde yapıldığı kesindir ama maalesef kimin tarafından yapıldığı şimdilik tespit edilememiştir. Çünkü eserde tezhip ve ciltleme konusunda hiçbir bilgi mevcut değildir. Eserin istinsah edildiği dönemi incelemek suretiyle Azerbaycan’da ressamlık ve tezhip sanatıyla çalışan insanların tezhipleriyle mukayese edilmek şeklinde müzehheplerin kim olduğu ispat edilebilir.

Başlangıç

هذا كتاب رياض الجنة. بسم الله الرحمن الرحيم. احمد الله الذي عجزت عن احاطه متفرقات
نعمه مجاميع صفائح العقول و الاوهام...⁴⁶

⁴⁵ *Serlevha*; elyazma eserlerde giriş sayfasının üst kısmına yapılan süslemeye denilir.

⁴⁶ Bu Riyazü'l-cenne kitabidir. Rahman ve Rehim olan Allah’ın adıyla. akılların ve hayallerin sayısız nimetlerini kuşatmaktan aciz kaldığı Allah’a hamdolsun. Haza ketab o Riyazü'l-cenne. Bismilla-hirrahmanirrahim. Ahmed allahü’l lezi azezet en ehate moteferrikat ne’me mecami’ sefayel ugul ve evham.

Bitiş

...الله الملك المنان... كتبه صورہ صورہ خط المؤلف ... جعفر بن زین العابدین قراجه
داغی... فی سلخ شهر رمضان المبارک من سنہ اثنین و اربعین و مائتین بعد الف من ہجرہ النبویہ
صلعم.⁴⁷

Ravzaların Başlık ve İçerik Konuları

Birinci ravza (3a-133a); bazı mukaddes şerif zevat şahıslar 28 alt bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Cenab-ı Allah'ın sıfatları; ikinci bölüm Peygamber Efendimiz'in hayatı, gazveler, miraç, Kur'an ahkâmı, ayetlerin nüzul sırası, Peygamber hakkında Arapça ve Farsça şiirler, hadisler, kasideler; üçüncü bölüm Birinci İmam Hazret-i Ali'nin yaşamı hakkında, Arapça ve Farsça övgü şiirleri; dördüncü bölüm Hazreti Hasan hakkında, beşinci bölüm Hazreti Hüseyin ve kербela olayları, kербela şehitleri ve katilleri hakkında; altıncı bölüm *Hazreti Zeynelabidin*⁴⁸; yedinci bölüm *Hazreti Muhammed el-Bakır*⁴⁹; sekizinci bölüm Hazreti Ca'fer es-Sadk; dokuzuncu bölüm *Hazreti Musa el-Kazım*⁵⁰; onuncu bölüm *Hazreti Ali El-Rıza*⁵¹; on birinci bölüm *Hazreti Muhammed el-Taki*⁵²; on ikinci bölüm *Hazreti Ali el-Naki*⁵³; on üçüncü bölüm *Hazreti Hasan el-Askeri*⁵⁴; on dördüncü bölüm Hazreti Mehdi; on beşinci bölüm On İki İmam

⁴⁷ Cenabi Allah en merhametli meliktir. Müellif hattının üzerinden yazılmış nüsha üzerinden istinsah oldu... Cafer bin Zeynelabidin Karacadağı. Ramazan ayının sonu sene 1242 Hicret sonrası Cenabi Allah'ın Selami ona gelsin. Allahol Melekel Menman... Ketebe suret suret hattı moellif Cafer bin Zeynelabidin Karacadağı ... fi selh şehri Ramazan Elmübarek men sene esneyn ve erbein ve matin bado elfen min hicret-i nebevi selem.

⁴⁸ *Hazreti Zeynelabidin*; İsnâaşeriyye'nin dördüncü ve İsmailiyye'nin üçüncü imamı kabul edilir. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelabidin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 356-366.

⁴⁹ *Hazreti Muhammed el-Bakır*; İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmailiyye'nin dördüncü imamı. Bkz. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bakır", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2020, ss. 504-505.

⁵⁰ *Hazreti Musa el-Kazım*; İsnâaşeriyye'nin yedinci imamıdır. Bkz. Mustafa Öz, "Musa el-Kazım", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 219-221.

⁵¹ *Hazreti Ali e-Rıza*; İsnâaşeriyye'ye göre on iki imamın sekizincisidir. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Ali e-Rıza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 436-438.

⁵² *Hazreti Muhammed el-Taki*; İsnâaşeriyye'nin dokuzuncu imamı. Bkz. Mustafa Öz, "Muhammed El-Cevad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 512-513.

⁵³ *Hazreti Ali el-Naki*; Ali evladından biri ve on iki imamın onuncusudur. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Ali El-Hadi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 394-395.

⁵⁴ *Hazreti Hasan el-Askeri*; İsnâaşeriyye Şiası'nın on birinci imamıdır. Bkz. Hamid Algar, "Hasan El-Askeri, Hasan B. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 289.

hakkında bilgi ve övgü şiirleri; on altıncı bölüm *Beytülmağdis*⁵⁵ hakkında; on yedinci bölüm *Beytü’l-Haram*, kible ahkamı, beldelerin eni ve uzunluğu, kible tanıma marifetleri, hendese daireleri; on sekizinci bölüm Medine-yi Müşerrefe hakkında ahkam ve bilgi; on dokuzuncu bölüm *Meşhed-i Sırrı min ray*⁵⁶; yirminci bölüm *Meşhed-i Kazımiye*⁵⁷; yirmi birinci bölüm *Meşhed-i Kerbela*⁵⁸ hakkında hadis, şiir ve hikayeler; yirmi ikinci bölüm Meşhed-i Necef; yirmi üçüncü bölüm Meşhed-i Tus; yirmi dördüncü bölüm Medine-i Kum; yirmi beşinci bölüm Mekan-ı Feh ve başka mekanlar (Mekke civarında bir mekânın adıdır) hakkında bilgi; yirmi altıncı bölüm Seyyid boyları ve lakapları hakkında; yirmi yedinci bölüm Peygamber Efendimizin yakınları hakkında; yirmi sekizinci bölüm *Selman, Abuzer, Mikdad* gibi sahabeler hakkındadır. İkinci ravza (132b-182a); birinci ravzada adı geçen bazı mukaddes şerif zevat şahıslara mukabil habis insanlar hakkında bilgi verir ve ilk bölümü Şeytan hakkındadır. İkinci bölüm sahte peygamber ve yoldan azanların, üçüncü bölüm kafir ve yoldan çıkmışların hakkında, Akebe ve Aşere halkının hakkında, dördüncü bölüm, Kavimlerin bazı ünlüleri, ekabirleri, beşinci bölüm kovulmuşların hakkında hikayeler hakkında, altıncı bölüm dört mezhepte doğru yoldan çıkan alim ve şeyhlerin hakkında, yedinci bölüm sekiz (semaniye) alim, كتب السنة⁵⁹ musannifleri hakkındadır. Üçüncü ravza (183b-282b); başlangıçtan nihayete kadar dünyada olan mevcudat hakkında olup ilk bölümünde dünyanın yaratılışından ve azametinden söz edilir. İkinci bölüm dünyanın 6 günde yaratılması hakkında, üçüncü bölüm alemin yaratılışı hakkında, dördüncü bölüm *arşın* ve *kürsün*⁶⁰ anlamı hakkında, beşinci bölüm *arşın* taşıyıcıları ve çevresi hakkında, altıncı bölüm *Heceb tefsiri* hakkında, yedinci bölüm dünyanın azameti hakkında, sekizinci bölüm alemler ve

⁵⁵ *Beytülmağdis*; Üç ilahi dinde de önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan şehir. Bkz. Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 323-327.

⁵⁶ *Meşhed-i Sırrı min ray*; Dini bir özelliğe sahip veya topluma mal olmuş kimselerin şehid olduğu yahut defnedildiği yer. Bkz. Mustafa Öz, “Meşhed”, ss. 362-363.

⁵⁷ *Meşhed-i Kazımiye*; Irak’ın başkenti Bağdat’ın dokuz ilçesinden biridir. Bkz. Erdoğan Akkan, “Irak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, Ankara 1999, ss. 83-85.

⁵⁸ *Meşhed-i Kerbela*; Hz. Hüseyin’in türbesinin bulunmasından dolayı Şiiler’ce kutsal sayılan şehir. Bkz. Mustafa Öz, “Kerbela”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, ss. 271-272.

⁵⁹ *Kütüb-i Sıtte*; Hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını ihtiva eden altı hadis kitabıdır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kütüb-i Sıtte”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 6-8.

⁶⁰ *Arş* ve *kürs*; İslam inancına göre göklerin en yükseği, dokuzuncu gök, Tanrı’nın katıdır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 406-409.

halayık hakkında, dokuzuncu bölüm dünyanın yaşı, başlangıcı ve bitişi hakkında, onuncu bölüm mevcudatın (kainat ve yaratılmış olan her şey) kısımları hakkında, on birinci bölüm meleklerin yaratılışı hakkında, on ikinci bölüm cinlerin yaratılışı ve onlar hakkında, on üçüncü bölüm Adem'in yaratılışı ve son peygambere kadar peygamberlerin birer birer yaratılışı hakkında, on dördüncü bölüm geçmiş bölümlerde verilen konularla ilgili faydalar hakkında, on beşinci bölüm peygamberlerin sayısı hakkında, on altıncı bölüm Ülü'l-Azm⁶¹ peygamberlerin manası hakkında, on yedinci bölüm peygamberler ve imamların gūnahtan tenzih olmaları hakkında, on sekizinci bölüm yedi iklim ve ünlü şehirleri, bölmeler ve garaipleri hakkında, on dokuzuncu bölüm denizler ve büyük nehirler, yerin yuvarlak olmasıyla ilgili konular hakkında, yirminci bölüm meşhur dağlar, Ashab-ı Kehl⁶² hikayesi hakkında, yirmi birinci bölüm taşlar, maddenler, metaller hakkında, yirmi ikinci bölüm nebatat hakkında, yirmi üçüncü bölüm kara ve deniz hayvanları hakkında şiirler, hece sırasıyla verilen hikayeler hakkında, yirmi dördüncü bölüm evren (yağmur, kar, rüzgarlar, yıldırım,) deprem ve patlama nedenleri hakkında, yirmi beşinci bölüm Gök ve burçlar hakkındadır. Dördüncü ravza (283/4b-397b); Ulema, arifler, edipler hece sırasıyla, İslam öncesi hekimler ve tasnif ettikleri eserler, Arapça, Farsça şiirlerden oluşur. Beşinci ravza (398b-493a); Arap ve Acem şairler hakkındadır. Birinci bölüm ünlü Arap şairleri hakkında, ikinci bölüm hece sırasıyla Acem şairleri hakkındadır. Altıncı ravza (493b-541a) ve 541b ve 543a'da hükümdarların tablosu da vardır. İslam'dan önceki ve sonraki padişahlar hakkındadır. Yedinci ravza (542b-558a); ünlü şahıslar, vezirler, alimler ve hattatlar hakkındadır. Sekizinci ravza (558b-577b); müteferrika rivayetler ve çeşitli konular hakkındadır. Hatime (577b-578a); kitabın bitiş tarihi ve konusuyla ilgili bilgiler içerir. Bunun yanı sıra 113b tamir görmüştür. 182b ve 183a boş varaklardır.

Tablo:

19a. (adadı mütellikat bil kuran). 107 b (şehirlerarası mesafe جدول ابعاد
بلا). 109b (şehirlerin yüz ölçümü). 541b-542a: hükümler tablosu.

⁶¹ *Ülü'l-Azm*; Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberler için kullanılan bir tabir. Sözlükte "sabırlı, gayretli ve kararlı kimseler" demektir. Bu tabir Kur'an'da, Resül-i Ekrem'e peygamberlerden azimli ve kararlı olanların sabrediş gibi sabretmesinin emredildiği bir ayette geçmektedir Bkz. Muhammed Aruçi, "Ülü'l-Azm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 294-295.

⁶² *Ashab-ı Kehl*; Bir mağarada yıllarca uyuduktan sonra tekrar uyandıkları Kur'an-ı Kerim'de haber verilen arkadaş grubu. Bkz. İsmet Ersöz, "Ashab-ı Kehl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 465-467.

Çizim:

105a (Kâbe'nin yüz ölçümü). 108a (hindiye daire: yönler ve *Nisfî'n-Nahar*⁶³ hattı ve kible yönünü belirten dairevi çizim). 108b (kible yönü). 248b (minare). 279b (astronomi). 389b: yazı ile bir ağaç resmi. 561b insan hayatı, belalar ve ölümle ilgilidir ve bir dörtgen çizgi içindedir. Derkenarda 563b ufacık bir üçgen. 567a Ramazan ayıyla ilgilidir ve ağaç resmi vardır.

Eserde Kullanılan Bazı Örnek Kaynaklar

Abdul Resul oğlu Muhammed Hasan Zunuzi 1802 yılında telif ettiği *Riyazü'l-Cenne* adlı eserinde çok fazla kaynak kitaplardan faydalanıp eser adlarını da metinde tahrir etmiştir. Eserde kullanılan bazı kaynaklar şunlardır:

*Biharü'l Envar*⁶⁴ (194b), *Acaibü'l Buldan*⁶⁵ (219b), *Tarih-i Azadi*⁶⁶ (220b), *Mücemül Buldan ve Mesalik ve Memalik*⁶⁷ (214a), *Sahibü'l Mücem* (328b), *Kitabü'l-Mesalik ve'l Memalik İstahri*⁶⁸ (229a), *Nüzhetü'l Kulub*⁶⁹ (233a- 238b), *Mu'cemü'l Büldan* (306b), *Habibü's Siyer* (322a), *Münşeat Gazi Mir Hüseyin* (344a).

Eserin Önemi

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki Farsça el yazmalar bölümünde ilk demirbaş olan bu değerli ve önemli el yazması, Cafer bin Zeynelabidin Karacadaği tarafından kaleme alınmıştır. Eserin son sayfasında (578a) kendi yazdığına dayanarak yazar Hasan Zunuzi'nin el yazması üzerinden değil bir vasıtayla istinsah edilmiştir.

⁶³ *Nisfî'n-Nahar*; Meridyen ya da boylam, Dünya üzerindeki aynı boylama sahip noktaların birleşmesi ile oluşan yarım daire şeklindeki varsayımsal yaylar.

⁶⁴ *Biharü'l Envar*; Muhammed Bakır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1698 [?]) Şii-İmami rivayetlerin tamamını içine alacak tarzda hazırladığı Arapça derleme eseridir.

⁶⁵ Seraceddin İbniverdi, *Acaibü'l Buldan*, Farsçadan Çev. Muhammed Takeddomi Saberi, Astan Kods-i Razevi Kurumu, Tahran 2018.

⁶⁶ Ahmet Mirza, *Tarih-i Azadi*, İntişarati Serv, Tahran 1983.

⁶⁷ *Mücemül Büldan ve Mesalik vel Memalik*; Yakût el-Hamavi tarafından yazılan ansiklopedi kitabıdır. Yazar, 1224 yılında bu kitabı yazmaya başlar, ölümünden bir yıl önce 1228 yılında bitirir. Bkz. Yakût el-Hamavi, *Mücemül Büldan ve Mesalik vel Memalik*, Sazman Miras Ferhengi Yayınları, Çev. Ali Naki Veziri, Tahran 2001.

⁶⁸ *Kitabü'l-Mesalik ve'l Memalik İstahri*; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri el-Farisi (ö. 340/951-52'den sonra).

⁶⁹ *Nüzhetü'l Kulüb*; Hamdullah el-Müstevfi'nin (ö. 740/1340'tan sonra) coğrafya ve kozmografya dair eseridir.

İranlı elyazması uzmanlarının ve araştırmacıların kanaatlerine göre Behmen Mirza Kütüphanesi'nin eserleri Tiflis'te Kekelidze Enstitüsü'ne⁷⁰ devredilmiştir. Elimizde bulunan eser, bu görüşün doğru olmadığını ispat etmiş olmakla beraber, Türkiye'nin başka devlet kütüphanelerinde ya da şahsi koleksiyonlarında muhtemel diğer eserlerin bulunması ihtimalini de güçlendirmiş olur. Aynı zamanda araştırma sürecinde Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adını Taşıyan Yazmalar Enstitüsü'nün 9 koleksiyonundan birini teşkil eden Behmen Mirza Koleksiyonu'ndan, farklı konularda 21 elyazması eser listelenmiştir.

Şimdilik bu eserin İstanbul'a geliş hikayesinin nasıl olduğu hala aydınlanmamıştır. İstanbul Üniversitesi'nde bulunan *Riyazü'l-Cenne* adlı eserin 327. varlığında kütüphaneci Sabri Kalkandelen (d. 1862- ö. 8 Nisan 1943)⁷¹ tarafından sayfa numaralarının kayması hakkında yazılan 9 satırlık ihtar notu şöyle tahrir edilmiştir:

İhtar

“Kable't-Tamir bu kitaba varak numarası terkîm eden zat 322 numaradan sonra 323 yazacak iken sehven 333 kaydetmiş ve ila nihaye numarayı o suretle teselsül ettirmiştir. İşbu nüshanın 283 numaralı varakından başlayan fihrist-i umumi de o teselsül üzerine tertip edilmiş olduğundan numaraların tashihiye imkân kalmamıştır. Binaenaleyh son varaktaki numara adedinden on adedin tenzilinden sonra aded-i evrak tahakkuk eder.”⁷²

7 Eylül 1926

⁷⁰ Tiflis'te Kekelidze Enstitüsü'nün Farsça Elyazmaları Kataloğu, İran'da Dışişleri Bakanlığı Yayınları'ndan 2005-2008 yılları arasında 3 cilt olarak yayımlanmıştır.

⁷¹ Sabri Kalkandelen, (1862, Kalkandelen, Osmanlı İmparatorluğu - 8 Nisan 1943, İstanbul, Türkiye) şair ve kütüphanecidir. II. Abdülhamit devri ve sonrasında Yıldız Kütüphanesi Müdürlüğü (İmparatorluk Kütüphanesi müdürü), İstanbul Üniversitesi kütüphane müdürlüğünü yapmış kişidir. Notu yazan şahsın adı 11.01.2023 tarihinde T9890 katalog defterinin yazısıyla not yazısını kıyaslayarak elde edilmiştir.

⁷² Tamir öncesi bu kitabın varak sayısını yazan şahıs 322'den sonra 323 yazması gerekirken yanlışlıkla 333 yazarak sona kadar sayı sırasını devam ettirmiştir. 283. sayfadaki fihrist varak sayılarıyla aynı olduğu için düzeltilmeye imkan bulamamıştır. Böylece son varak numarasından 10 çıkarılırsa evrak sayısı doğru olur.

İstanbul Üniversitesi, kayıt tarihi olarak şimdilik elde bulunan tarihi yani 7 Eylül 1926 yılını göstermektedir. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça elyazmaları demir baş defterinin 176. sayfasında ilk eser olarak *Riyazü’l-Cenne* eserinin giriş kaydında eserin Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi’ne ait olduğu beyan edilmiştir.⁷³

Alim Hasan Zunuzi’nin Tebriz, Hoy, Kerbela, Meşhed, İsfahan gibi önemli merkezlerde kendi döneminin ilim ve bilim hocalarından Tufarganlı Mevlana Muhammed Şefi, Mevlana Molla Abdul Nebi, Muhammed Bakır Vahid Behbehani, Mirza Muhammed Mehdi Şehristani ve Ağa Seyit, Mirza Muhammed Mehdi Ali gibi alimlerinden aldığı matematik, Kur’an, Hadis ilmi ve diğer alanlarda aldığı eğitimlerin katkılarıyla 1802 yılında bitirmiş olduğu ansiklopedik bir eser olan *Riyazü’l-Cenne*, XIX. yüzyıl Türk- İslam dünyasının temel eserlerinden sayılmaktadır. Türkçe, Farsça ve Arapçaya hakim olan Hasan Zunuzi’nin Türkçe kaleme aldığı eserin tezhibi ve ciltlemesi Türk coğrafyasında yapılmış olup yine bir Türk şehzadesi olan Abbas Mirza oğlu Behmen Mirza’ya hediye edilmiştir. Hasan Zunuzi eserini yazarken bilimsel araştırma tekniklerine ve etik kurallarına riayet ederek kullandığı kaynakların adlarını vermiştir. 19. yüzyılın ilk yarısındaki sosyo-siyasi koşullar, eğitim sistemi ve kaynak kitapların elde edilmesindeki zorluklar göz önünde bulundurulursa çeşitli konuların harmanlanarak bir eserde sunulmasının ne denli değerli ve önemli olduğu anlaşılacaktır. Ayrıca Zunuzi, kendi eserinden yararlanacak yazarların dikkatli olması gerektiğine vurgu yaparak son sayfada (578a) şunları yazmaktadır: “*İstinsah konumuna gelince mütedeyyin ve bilgin, nasıl yazılacağını bilen, benim yazılarımı kendi istediği gibi değil olduğu gibi yazan bir katip olmalıdır.*” Nitekim Türkçe bir dörtlükte de bu konuya değinilmiştir:

*Kalem olsun eli ol katib-i bed-tahririn
Ki sevad-i rakami surumuzu şur eyler
Gah bir harf sükutıyla kılır nadiri nar
Gah bir nukta kusuriyle gözi kör eyler (Fuzuli).⁷⁴*

⁷³ Demir Baş defterde eski kayıt numarası 2179’dur.

⁷⁴ Kötü yazan katibin parmakları kuruyup kalem olsun! Çünkü yazısındaki hatalarla “düğün” sözünü “gürültü” şeklinde yazar. Çünkü sözün Farsçasında 3 nokta hatalı artırılınca acı anlamı vermektedir. Bazen bir harfi eksik koyup “nadiri nara (ateşe)” çevirir; Bazen de, harften bir nokta düşürerek “gözü kör” eder. Bkz. Muhammed bin Süleyman Fuzuli, *Şiir Divanı*, Haz. Hüseyin Muhammedzade, Ahter Yayınları, Tebriz 2011, s. 151.

Hasan Zumuzi sahtekar insanlara da dikkat çekerek intihal konusunda şunları aktarmıştır: *“Bir şahıs bu mecmuayı okumak için emanet aldı, sonra belli oldu kendi adına eser yayımlamıştır.”*⁷⁵

Tarih Açısından 6. Ravzanın Önemi

Hasan Zumuzi 6. ravzada, çeşitli tarih kaynaklarından yararlanarak Hazreti Adem'den Kaçar Hanedanı'na kadar dünya tarihinin özetini kaleme almıştır. Hazreti Adem'den Hz. Muhammed'e kadar olan süreci şöyle anlatmaktadır:

*“Hübut-u Adem'den Hazreti Muhammed'e dek geçen 6216 yıl⁶ Hübut-u Adem'den Nuh Tufanı'na kadarki 2240 yıldır. Nuh Tufanı'ndan Hz. İbrahim'in doğumuna kadarki 1079 yıl, Hz. İbrahim'den Hz. Musa'nın vefatına kadarki 545 yıl, Hz. Musa'nın ölümünden Nebukadnezar Devleti'ne kadarki 979 yıl, Nebukadnezar Devleti'nden İskender'in Daraya galebesine kadarki 434 yıl, İskender'den İsa'nın doğumuna kadarki 330 yıl, İsa'nın doğumundan Hatem-ül Enbiya Hz. Muhammed'in veladetine kadarki 579 yıl, İsa'nın doğumundan Hz. Muhammed'in hicretine kadarki 632 yıldır.”*⁷⁷

İslam'dan önceki ve sonraki hükümdarlar başlıklı altıncı ravzada İslam'dan önceki 25 devlet, İslam devletleri olan 108 devletin adları, hükümdar sayıları, başkentleri, kuruluş tarihleri, yıkılış tarihleri, hüküm süreleri tablo şeklinde kaleme alınmıştır. Bu tablo dışında 493b-541a varaklarında hükümdarların adları ve dönemlerindeki olayların özeti anlatılır.

⁷⁵ Abdül Restul bin Muhammed Hasan Zumuzi, “رياض الجنة Cenne”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, NEKFY00001, varak: 578a, Hoy 1802 (Hicri 1042).

⁷⁶ *Ebü'l-Fida* (ö. 732/1331) *el-Muhtaşar fi aḥbari'l-beşer*; Eyyûbi hanedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacısıdır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Ebü'l-Fida”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 320-321.

⁷⁷ Muhammed Hasan Alhüseyni Zumuzi, “رياض الجنة Cenne”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, Altıncı Ravza, varak: 493b-497a, Hoy 1802 (Hicri 1042).

Altıncı ravzanın ilk kısmı İslam’dan önceki devletlerden (Pişdadiler⁷⁸, Keyaniler⁷⁹, Eşkanian⁸⁰, Sasaniler⁸¹) Pişdadilerin on bir hükümdarını *Kiyumers*, *Hüşteng*, *Tehmures*, *Cemşid*, *Zahhak*, *Feridun*, *Menüçehr*, *Nozer*, *Afeasyab*, *Zu*, *Gerşasf* olarak sıralar.

Keyanilerin hükümdarları: *Keykubat*⁸², *Keykavus*⁸³, *Keyhüsrev*⁸⁴, *Luhraşb*, *Güştasb*, *Behmen*, *Hümay*, *Darab*, *İskender* olarak verilmiştir.

Eşkanianların hükümdarları:⁸⁵ *Eşk bin Eşkan*, *Şapur bin Eşk*, *Behram bin Şapur*, *Belaş bin Behram*, *Hurmuz bin Belaş*, *Firuz bin Hurmuz*, *Belaş bin Firuz*, *Hosro bin Belaş bin Hurmuz*, *Belaşan bin Belaş*, *Erdevan bin Belaşan* olarak verilmiştir.

⁷⁸ *Pişdadiler*; Pers mitolojisi, Avesta ve Şehname’ye göre İranlıların ilk hanedanıdır. Pişdadiler sülalesinin Pers topraklarına hükmeden ilk kralların bu sülaleden geldiği ve kralların bazılarının binlerce yıl hüküm sürdüğü söyleniyor. Bkz. Mehmet Kanar, “Şahname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 289-290.

⁷⁹ Milattan önce 900-775 yılları arasında İran’da hüküm süren bir hanedanıdır. Bkz. Rıza Kurtuluş, “Keyaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, ss. 345-346.

⁸⁰ *Part İmparatorluğu*; Arşak İmparatorluğu (Orta Farsçada Eşkanian) olarak da bilinen, eski İran’da önemli bir siyasi ve kültürel güç olup Medlerden ve Ahamenişlerden sonra gelen üçüncü yerel hanedanlıktır. Bkz. Kayler Yang ve Roman Girişmen, *İran-i Bastan*, Farsçadan Çev. Yakup Ajend, Muli Yayınları, Tahran 2005.

⁸¹ 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hanedanıdır. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 91-99.

⁸² *Keykubat*; Pers mitolojisinin ve Şehname’nin mitolojik bir karakteri. İran’ın Pişdadilerden sonra yönetime gelen Keyaniler sülalesinin ilk hükümdarıdır. Key lakabını ilk kez kullanmış ve adaletiyle nam salmıştır. Yüzyıla yakın hükümdarlık yapmıştır. Kendisinden sonra tahta oğlu Keykavus geçmiştir. Bkz. Kanar, *a.g.m.*, ss. 289-290.

⁸³ *Keykavus*; İran’ın mitolojik şahı ve Şehname’nin meşhur bir karakteri. Keykubat’ın oğlu, Siyavuş’un babasıdır. Keyaniler sülalesinin ikinci hükümdarıdır. Rüstem’in yardımıyla 100 yıl İran’ı yönetir. Tahtı torunu Keyhüsrev elinden alır. Keykavus tarafından Çin’e kadar uçması için yaptırılan uçan tahtı efsanevidir. Bkz. Kanar, *a.g.m.*, s. 289.

⁸⁴ Keyhüsrev; İran’ın Keyaniler sülalesinin efsanevi hükümdarı ve Şahname’nin karakterlerinden biridir. Bkz. Kanar, *a.g.m.*, s. 290.

⁸⁵ Rawzât aş-şafâ’ fî sîrat al-anbiyâ’ w-al-mulûk w-al-khulafâ’ روضة الصفا في سيرة الانبياء والملوك والخلفاء . Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 64-109.

Sasanilerin hükümdarları: *Babekan oğlu Erdeşir*⁸⁶, *Erdeşir oğlu Şapur*⁸⁷, Şapur oğlu Hurmuz⁸⁸, *Behram bin Behram bin Hurmuz*⁸⁹, *II. Behram oğlu Nersi*, *Nersi oğlu Hurmuz*, *Hurmuz oğlu Şapur*, *Erdeşir bin Hurmuz*, *Şapur bin Şapur*, *Behram bin Şapur*, *Yezdicerd Esim*, *Behram gur bin Yezdicerd Esim*, *Yezdicerd bin Behram gur*, *Hurmuz bin Yezdicerd bin Behram gur*, *Firuz bin Yezdicerd*, *Belaş bin Firuz*, *Kubat bin Firuz*, *Enuşirvan bin Kubat*⁹⁰, *Hurmuz bin Enuşirvan*, *Husrü Perviz bin Hurmuz*⁹¹, *Şiruye bin Perviz*, *Erdeşir bin Şiruye*, *Kerani*, *Human*, *Kesra bin Kubad bin Hurmuz*, *Turan Doht binti Perviz*, *Azermidoht binti Perviz*, *Ferruhzad bin Husrü*, *Yezdicerd bin Şehriyar bin Perviz bin Hurmuz bin Enuşirvan* olarak verilmiştir.⁹²

Alim Hasan Zumuzi İslam devletlerini 47 kısımda sıralayarak şöyle zikretmiştir: 1. *Emeviler* 14 kişi;⁹³ 2. *Abbasiler* 37 halife; 3. *Endülüs vilayetinin sadatından* 10 kişi; 4. *Yemen sadatından* 7 kişi; 5. *Mekke-i Mükerreme hakimler ve şeriflerinden* 25 kişi; 6. *İsmailiyyun Mısır ve Fas* 14 kişi, *İran* 8 kişi; 7. *Gilan ve Mazenderan sadatından* 11 kişi; 8. *Beni Ziyat* 7 kişi; 9. *Büveyhiler* 17 kişi; 10. *Hamdaniler Musul* 5 kişi; 11. Musul'da *Beniakil oğulları* 10 kişi; 12. *Beni Esat (Mezitli)* 7 kişi; 13. *Tahiriler* 6 kişi; 14. *Saffariler* 3 kişi; 15. *Samaniler*

⁸⁶ I. Erdeşir ya da Erdeşir-i Babekan (اردشیر بابکان; Babekoğlu Erdeşir), Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarıdır. İsmi, Artaxares, Artaşastra ve Artakşathra olarak da geçer. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 31-131.

⁸⁷ I. Şapür (Farsça: شاپور اول), ikinci Sasani Şahıdır. Hükümdarlığının yılları genellikle 241 - 272 olarak verilir, fakat babası I. Erdeşir'in 241 yılında ölmesinden önce de babasıyla beraber krallık yapmış olması muhtemeldir. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 94-138.

⁸⁸ I. Hürmüz, 272 - 273 yılları arasında İran'daki Sasani Devleti'nin kralıydı. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 96-105.

⁸⁹ I. Behram (Hicri 273-276), Sasani Devleti'nin dördüncü hükümdarıydı. Sadece bir sene tahtta kalan kardeşi I. Hürmüz'den (272-273) sonra kral oldu. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 96-105.

⁹⁰ I. Hüsrev ya da Farsçada bilinen haliyle Enuşirvan (Farsça: انوشیروان, ölümsüz ruh), Adil Enuşirvan adıyla da tanınan 531-579 yılları arasında Sasani İmparatorluğu'nun hükümdarıydı. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 99-115.; Kanar, *a.g.m.*, s. 290.

⁹¹ II. Hüsrev (klasik kaynaklarda Chosroes II; Modern Farsça: Husrō), ayrıca Hüsrev Perviz (Farsça: خسرو پرویز/Muzaffer Hüsrev), bir yıl kesinti hariç 590'dan 628'e kadar hüküm süren İran'ın son büyük Sasani kralı (şah) olarak kabul edilir. Bkz. Yang ve Girişmen, *a.g.e.*, ss. 99-138.

⁹² Muhammed Hasan Alhüseyni Zumuzi, "Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة", *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, Altıncı Ravza, varak: 493b-497a, Hoy 1802 (Hicri 1052).

⁹³ *Sadat*; Hz. Peygamber'in soyundan gelenleri ifade eden, sözlükte "efendi", "bey", "önder", "sahip", "faziletli", "kerim" gibi anlamlara gelen *seyyid* kelimesinin çoğuludur. Bkz. Mustafa Sabri Küçüktaşçı, "Seyyid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 40.

9 kişi; 16. *Gazneliler* 16 kişi; 17. *Gurlular* 5 kişi; 18. *Selçuklu İran’da* 14 kişi, Kırman 11 kişi, *Rum* 11 kişi; 19. *Harezmişahlar* 9 kişi; 20. *Atabeyler Fars* 11 kişi, *Şam Diyarbakır* 9 kişi, Irak Azerbaycan 6 kişi; 21. *Karahutaylar* 14 kişi; 22. Türk ve Moğol 21 kişi; 23. *Çobanoğulları* 4 kişi; 24. *İlhanlılar* 4 kişi; 25. İncular 3 kişi; 26. *Muzaffariler* 7 ya 8 kişi; 27. *Kart Gazne ve Horasan* 8 kişi; 28. *Serbedariler* 12 kişi; 29. *Timur ve Babürlüler* 21 kişi; 30. *Kara Koyunlu* 4 kişi; 31. *Ak Koyunlu* 9 kişi; 32. *Abdul Mümin* 13 kişi; 33. *Gilan Alevileri (Karkıya)*; 34. *Mazenderan Mar’şî Alevileri*; 35. *Bavendiye* 29 kişi; 36. *Celaviye* 7 kişi; 37. *Rüstem dar*; 38. *Al-i Kıyumers*; 39. *Huzistan Muşaş’ sadatı*; 40. Osmanlı III. Selim⁹⁴ dönemi devam etmektedir; 41. *Özbekler*; 42. *Safeviler*; 43. *Galcanı Afganlar*; 44. *Nadir Şah Afşar*; 45. *Afganlar*; 46. *Zendiye*; 47. *Kaçarlar*.

Bu bölümde Alim Hasan Zunuzi, Reşidüddin Fazlullāh-ı Hemedani’nin (ö. H. 718/ M. 1318) *Camiü’t-Tevarih* adlı eserinden faydalanarak Moğolların “Ergenekon Destanı’na vurgu yapmaktadır.⁹⁵

Eserin 413b numaralı sayfasına tezkire yazan Lütfuli, Bigdeli’nin tercüme-yi halini anlattığı bölümde Bigdeli boyunun şeceresini zikrederken Oğuz Han evlatlarını da sayar.

Eserin Sayfa Tasarımında Bazı Farklılıklar

255b (derkenar 68 satır iri kalem).183b tezhibin bir kısmı şiir sebebiyle yapılmamıştır. Behmen Mirza kütüphanesine giriş kaydı 283/4a ve 0a varakta da aynı bilgiler mevcuttur. 398a’da Behmen Mirza kaşesi ve kütüphanesine giriş tarihli yazı, kitap yazarı verilmiştir. 389a’da derkenarın son kısmında satır arası boşluk vardır. 414a’da satır arası 2 yerde boşluk vardır. 447a’da sayfanın dış tasarımı farklı, sayfa arasından derkenar kısmı 1 cm artırılmıştır. 448b’de Hüseyin Kulu Han kaçır düğününden bahsedilir. 468b’de metin arası 2 satırda boşluk bulunur. 469a’da metin ve derkenar arası satırlarda boşluk bulunur. 469b, 470a, 470b, 471a ve 471b’de metin ve derkenar arası satırlarda boşluk bulunur, tezhip yeri çizilmiştir ama boştur. 472a’da metin arası satırlarda boşluk bulunur. 474b satır arası boşluktur. 480b ve 485b’te sayfanın alt sol kısmı metne

⁹⁴ III. Selim (*Selim-i salis*); 28. Osmanlı padişahı (1789-1807) olup divan edebiyatındaki mahlası “İlhamî”dir. Bkz. Kemal Beydilli, “Selim III”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 420-425.

⁹⁵ Abdül Resul bin Muhammed Hasan Zunuzi, “Riyazü’l-Cenne ریاض الجنة”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, varak: 516b, Hoy 1802 (Hicri 1042).

bir satır fazla yazı yazarak tasarım değişmiştir. 488b’de metinde bir satır boşluk vardır. 495a’da sayfanın alt kısmı sol yanda metin ile derkenar çizgisini bir kısmı çizilmemiştir. 503b’de derkenar kısmında bir satır fazla yazı bulunmaktadır. 507b’de metnin sol kısmında dikey yazılmış bir satır yazı vardır. Dizayn değişmiştir. 519b’de derkenarda iki kelime dışarıda yazılırken tasarım değişmiştir. 529b’de sayfanın sol kısmında derkenar ve metin kısmında bir satır fazla yazı olunca tasarım değişmiştir. 530a’da sayfanın yukarı kısmında derkenara bir satır fazla yazı yazılmış, metin ve derkenarı ayıran çizgi üzerinde yazı mevcuttur. 539a’da metin ve derkenar arasındaki çizgi yerine bir kısım yazı verilmiştir. 543b’de sayfanın sol kısmında metin dışı bir satır yazı vardır tasarım değişmiştir. 544a’da metinde 24. satır sonu üzeri çizilmiştir. 557a’nın 13. satır aynı yeri boş bırakılmış. 578b boştur ama yıldızlı cetvel vardır. 495b’nin 25. satırda bir kelime sonradan silinmiştir. 451b’de düzeltme vardır. 557a’nın metni 20. satır melik kelimesi çizilip üzerine farklı kalem ile Hace yazılmıştır. 220a’da bitkisel reçete verilmiştir.

Eserde Olan Şüpheli Bölümler

Eserin iki yerinde 283/4a sayfaya yapıştırılmış bir kâğıt parçası sayfadan koparılmıştır aynı durumda arka cildin iç tarafında bal mumuyla yapıştırılan bir mektup koparılmış ve mektup köşeleri tespit edilmiştir.⁹⁶

Arka cildin iç tarafından koparılan mektubun balmumu hala ciltte mevcuttur. Balmumu mühür üzerinde gotik harflerle “A.C” ifadesi basılmıştır.⁹⁷ Eserin 6. ravzasında İslam’dan önceki hükümdarlar bölümünde Eşkanian Devleti’nin tarihi anlatılırken 495b’nin 25. satırında bir kelime sonradan silinmiştir.⁹⁸

Eserin son sayfası olan 578a’da Cafer bin. Zeynelabidin Karacadağı’nın adı geçen paragrafta kırmızı mürekkeple yazılan şahıs adı silinip yerine farklı bir kırmızı mürekkeple 1018 adedi yazılmıştır. Ebcet hesabıyla bakılınca 1018, Oktay adına tekabül etmektedir. Kaçar hanedanında Feth Ali Şah torunu olan Oktay Kağan Mirza bin Şücaü’l-Saltana adlı bir şair zat bulunmaktadır. Bu ad ve ebcet hesabının arasında bir münasebetin olup olmadığından hala emin

⁹⁶ Bkz. Ek-3.

⁹⁷ Bkz. Ek-4.

⁹⁸ Bkz. Ek-5.

değiliz. Eserde 283/4a, 398a ve 0a sayfalarında da Behmen Mirza Kütüphanesi’ne giriş kayıt kısmının altında aynı adette yani 1018 adet olduğu not edilmiştir.⁹⁹

Eserin İstinsah Tarihi Açısından Önemi

İran’da bulunan 9 nüshanın en eskisi olarak, Hicri 19 Muharrem 1265 tarihli, Tahran Melik Kütüphanesi’ndeki el yazması sayılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmalar Bölümü’nde NEKFY00001 numaralı demirbaş olan *Riyazü’l-Cenne*’nin istinsah Hicri 30 Ramazan 1242 yılına aittir. Elimizde bulunan eser *Riyazü’l-Cenne*’nin istinsah tarihini 23 yıl daha eskiye götürmektedir.

Sonuç

Tarih konulu her el yazmada müellifler kendi döneminin kültürel düşüncelerini inceden inceye eserlere aktarmışlardır. Dini inançlar, devlet çıkarları, hükümet görüşleri her zaman yazılmış bulunan eserleri olumlu ya olumsuz etkilemiş durumdadır. Geçmiş zamanda olumlu düşünülen yorumlar gelecekte olumsuz algılanabilir. Tarih anlayışını doğru anlamak için konular üzerinde bütüncül ve genel hatlarıyla mütalaa etmek ihtiyaçtır. Bu ortak ve akılcı tarih anlayışını elde etmek için yapılması gereken işlerden birisi; Türkiye ve başka ülkelerin kütüphanelerinde bulunan Farsça el yazma eserlerinin özenle incelenip bilim dünyasına sunulması, kültür dünyamızın ve medeniyetimizin gelişmesinde katkı sağlayabilecek önemli bir çalışmadır. Çeşitli konularda farklı coğrafyalarda kaleme alınan Farsça el yazmaların katalog bilgilerinin yanında içeriklerinin de incelenmesi ve Türkçeye kazandırılması sonucunda Doğu ve Batı dünyasının tarihi, kültürel, siyasi süreçlerinin başlangıcı, gelişim ve değişim perspektifi daha iyi idrak edilerek günümüzdeki olayların yorumlanmasına faydalı olacağı söylenebilir.

Makaleye konu olan eserin incelenmesi sonucunda görüldüğü gibi Türk coğrafyasında Türkler tarafından Farsça, Arapça ve diğer dillerde yazılmış eserlere rastlamak mümkündür. Her eserin incelenip gün ışığına çıkmasıyla bilim dünyasındaki görüş ve söylemlerin değişmesine şahit oluyoruz. Nitekim incelediğimiz Abdülresul oğlu Muhammed Hasan Zunuzi’nin 1802 yılında bitirmiş olduğu *Riyazü’l-Cenne* adlı bu eser Behmen Mirza Kütüphanesi’ne ait olmakla

⁹⁹ Bkz. Ek-6.

birlikte İran'da Behmen Mirza Koleksiyonu hakkında olan kanaatleri değiştirmiştir. Türkiye kütüphanelerinde Behmen Mirza Koleksiyonu'na ait ilk eser *Riyazü'l-Cenne* olmakla beraber başka eserlerin de bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bu koleksiyon dışında başka şahısların da eserleri kütüphanelerde mevcuttur. Bilimsel çalışmalar sayesinde bu gibi koleksiyonların bulunmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- ABDUL HASAN Tahir Mirza, *Divani Tahir*, şuşa 1913; Mesut Se'd Salman, *Divani Mesut*, yy. 1638.
- ABİVERDİ Envari Ohededdin, *Divani Enveri*, Katip Abül Hasan Cerbadığanı, yy. 1600.
- AHMEDİ, Hüseyin, "Behmen Mirza ve şekername-i şahenşahi", *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, Tahran 2005, ss. 82-87.
- AKKAN, Erdoğan, "Irak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, Ankara 1999, ss. 83-85.
- ALGAR, Hamid, "Hasan El-Askeri, Hasan B. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 289.
- AMANAT, A., "Aqasi", *Encyclopaedia Iranica*, II/2, ss. 183-188. URL: <https://iranicaonline.org/articles/aqasff-ujuli-mnsz-adras-ivxni-ca> , Erişim Tarihi: 06.03.2023.
- ARUÇI, Muhammed, "Ülü'l-Azm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 294-295.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Selim III", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 420-425.
- CAMİ Abdurrahman, *Çihil Hadis*, yy. ty.
- DİRAYETİ, Mustafa, "Fehristgan-ı Noshehaye Hattiy-i İran", *FENXA*, İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane ve Esnad Kurumu, C. 17, 1. Bölüm, Tahran 2012, ss. 298-299.
- ERSÖZ, İsmet, "Ashab-ı Kehf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 465-467.
- FUZULİ, Muhammed bin Süleyman, *Şiir Divanı*, Haz. Hüseyin Muhammedzade, Ahter Yayınları, Tebriz 2011.

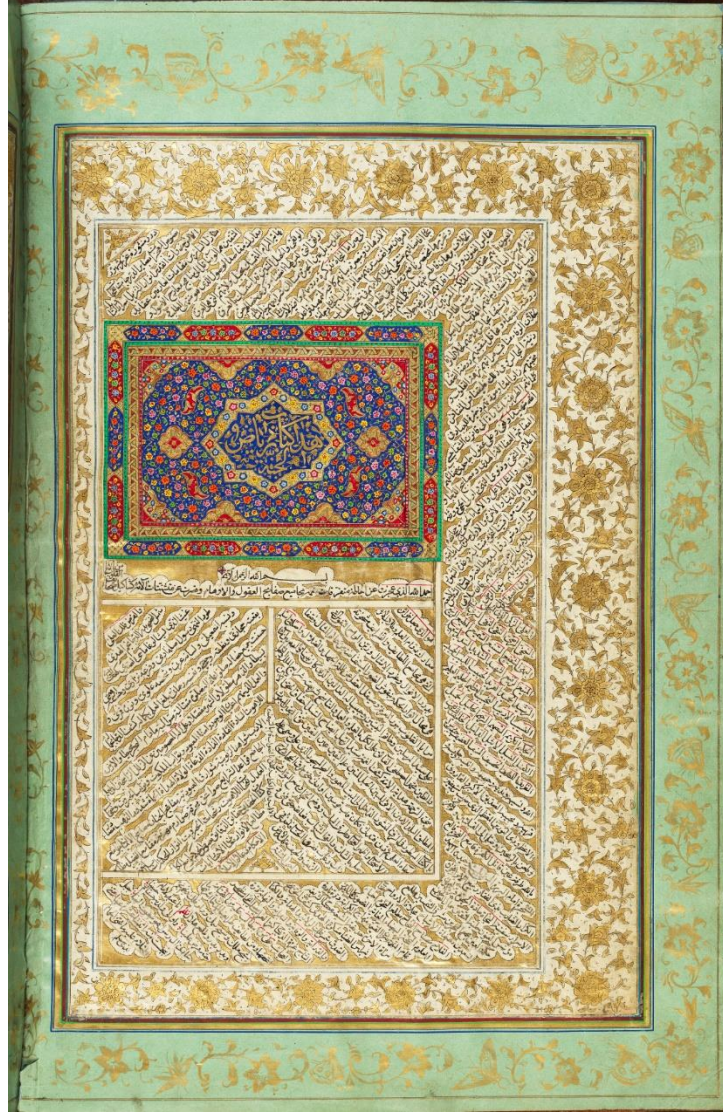
- HAMAVİ, Yakût el, *Mücemu’l Büldan ve Mesalik vel Memalik*, Sazman Miras Ferhengi Yayınları, Çev. Ali Naki Veziri, Tahran 2001.
- HANDMİR, *Habibü’s Siyer*, yy. 1603.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 323-327.
- HAZRETİ ALİ, *Ali bin Abu Talip Divanı*, Tebriz 1828.
- HERATİ Arif, *Guy o Çogan*, Şuşa 1870.
- HÜSEYİNİ Mir Muhammed Mü’min, *Tuḥfet’ül Mü’min*, yy. 1669.
- IRAKİ Ferideddin İbrahim ibni Şehriyar, *Divanı Iraki*, yy. ty.
- İBNİVERDİ, Seraceddin, *Acaibü’l Buldan*, Farsçadan Çev. Muhammed Takkeddomi Saberi, Astan Kods-i Razevi Kurumu, Tahran 2018.
- İTİMADÜ’S-SALTANA, Muhammed Hasan Han, *Ruzname Hatrat*, Haz. İreç Afşar, Emir Kebir Yayınları, II. Baskı, Tahran 1350, s. 283.
- KAÇAR Behmen Mirza, *Tezkire-yi Muhammed Şahi*, Katip Muhammed Hüseyin Tebrizi, Erdebil 1832.
- KAÇAR, Mahmut Mirza, *Tezkire-yi Gülişeni Mahmut*, İran Meclis Kütüphanesi Farsça El Yazmalar, No: IR10-19332, 45b-46a, Hicri 23 Şevval 1226 (Miladi 10 Kasım 1811).
- KANAR, Mehmet, “Şahname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 289-290.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Kütüb-i Sitte”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 6-8.
- KARABEGLİ, Seidullah, DEHQAN, Ali ve HÜNERVER, Necibe, “Moerrefi Nosheyi Hatti "Rozey-i Haftom Riyazülcenne Az Mirza Muhammed Hasan Zumuzi Huyı”, *Baharistani Sühan (Üç Aylık Dergi)*, C. 24, Hoy Kış 2013, ss. 197-216.
- KAZVİNİ Muhammed, *Ebvab’ül Cenân*, yy. 1863.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, “Ali El-Hadi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 394-395.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, “Zeynelabidin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 356-366.

- KURTULUŞ, Rıza, “Keyaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, ss. 345-346.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Seyyid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, ss. 40-43.
- MERVEZİ Muhammed Sadık, *Tarih-i Cihan Ara*, yy. ty.
- MİRHAND, *Ravzatu’s-Safa*, Herat 1614-1622.
- MİRZA, Ahmet, *Tarih-i Azadi*, İntişarati Serv, Tahran 1983.
- NUR ALİYEV, Tahir, *El Yazma Koleksiyonlar Kataloğu*, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adını Taşıyan Yazmalar Enstitüsü, Bakü 2006, ss. 54-99.
- ÖZ, Mustafa, “Kerbela”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, ss. 271-272.
- ÖZ, Mustafa, “Meşhed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, ss. 362-363.
- ÖZ, Mustafa, “Muhammed el-Bakır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2020, ss. 504-505.
- ÖZ, Mustafa, “Muhammed El-Cevad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 512-513.
- ÖZ, Mustafa, “Musa el-Kazım”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 219-221.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ebü’l-Fida”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 320-321.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İsfahan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, ss. 497-502.
- SAİM, Ahmet, “Ali e-Rıza”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 436-438.
- SEMERKENTİ Devletşah, *Tezkire-yi Şuara*, Dezful 1609.
- ŞİRVANLI Afzeleddin, *Hakan-ı Şirvani Külliyyati*, yy. ty.
- ŞİRAZLI Adil, *Nesrul-Leali*, Katip Yusuf Şeyh Muhammed, yy. 1504.
- TEBATEBAN Hüseyin, *Mecmer Hüseyin Tebateban Divanı*, El Yazması, Tahran ty.

- TUSİ Zeyneddin, *Kimya-i Saadet*, yy. ty.
- YANG, Kayler ve GİRİŞMEN, Roman, *İran-i Bastan*, Farsçadan Çev. Yakup Ajend, Muli Yayınları, Tahran 2005.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Arş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 406-409.
- ZUHURI VE SENAN, *Mecmua Şiir Zuhuri ve Senan*, Katip Kaim Divane, yy. ty.
- ZUNUZİ, Abdu’l Resul bin Muhammed Hasan, “Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, varak: 317b, 318a, 458b, 459a, 459b, 460a, 460b, 461a, 461b, 477a, Hoy 1802 (Hicri 1052).
- ZUNUZİ, Abdu’l Resul bin Muhammed Hasan, “Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, NEKFY00001, varak: 578a, Hoy 1802 (Hicri 1052).
- ZUNUZİ, Abdu’l Resul bin Muhammed Hasan, “Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, varak: 516b, Hoy 1802 (Hicri 1052).
- ZUNUZİ, Muhammed Hasan Alhüseyini, “Riyazü'l-Cenne ریاض الجنة”, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Elyazmaları*, No: NEKFY00001, Altıncı Ravza, varak: 493b-497a, Hoy 1802 (Hicri 1052).

EKLER

EK-1

Ek1. Eserin başlangıç sayfası. Ob (varak 0)

EK-2

Ek-2. Eserin son sayfası. 578a

EK-3

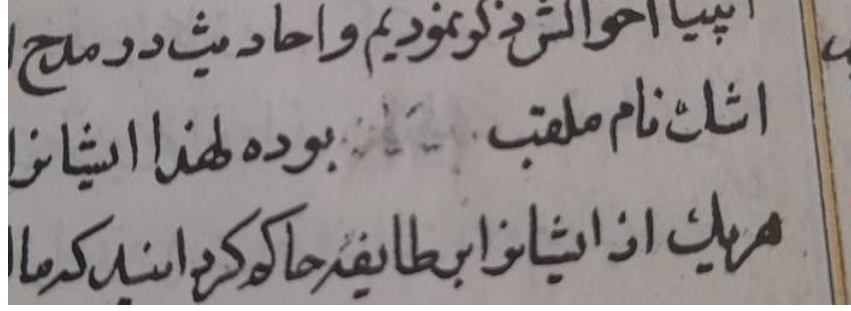
Ek-3. 283/4a sayfasında koparılmış bir kâğıt parçasının yeri.

EK-4.

Ek-4. Balmumu mühür üzerinde gotik harflerle “A.C” ifadesi basılmıştır. Arka cildin iç tarafında bal mumla yapıştırılan bir mektup koparılmış ve mektup köşeleri tespit ve kalan bal mum mühür.

EK-5

Ek-5. Eserin 6. ravzasında 495b'nin 25. satırında silinen bir kelime vardır.

EK-6

Ek-6. Son sayfa ketebe kısmı kelime silinip üzerine 1018 yazılmıştır.

KAFKASYA'DAN LAZİSTAN SANCAĞI'NA GÖÇLER (1864-1867)

MEHMET ÇETİNKAYA*

Öz: Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir göç hareketiyle karşı karşıya kalmıştır. Tatar göçleriyle başlayan göç hareketi Kafkasya'ya sıçramış ve Rusya'nın 21 Mayıs 1864'te Kafkas halkları için sürgün kararı almasından sonra doruk noktasına ulaşmıştır. Kafkas göçmenleri Osmanlı toprakları içerisinde birçok eyalet ve sancakta iskân edilmiştir. Bu çalışmada 1864-1867 yılları arasında Kafkasya'dan Lazistan Sancağı'na yapılan göçler ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı muhacirlerin Lazistan Sancağı'nda iskân sürecinin nasıl gerçekleştiği, devletin muhacirlere ne gibi yardımlarda bulunduğu, muhacirlerin yerel halkla iletişiminin nasıl olduğu ve devletin bu süreç içerisinde ne gibi problemlerle karşılaştığı sorularına cevap aramaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı arşivinde yer alan belgeler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Abaza, Çerkes, Lazistan, Batum.

MIGRATIONS FROM CAUCASIA TO LAZISTAN SANJAK (1864-1867)

Abstract: The Ottoman Empire faced a great migration movement in the second half of the 19th century. The migration, which started with Tatar migrations, spread to the Caucasus and reached its peak after Russia took the decision of exile for the Caucasian peoples on May 21, 1864. Caucasian immigrants were settled in many provinces and sanjaks within the Ottoman lands. In this study, the migrations from the Caucasus to the Lazistan Sanjak between 1864-1867 are scrutinized. The aim of the study is to seek answers to the questions of how the resettlement process of the immigrants took place in the Lazistan Sanjak, what kind of aid the state provided to the immigrants, how was the relations between immigrants and the local people and what problems the state faced during this process. The main sources of the study are the documents in the Ottoman archives.

Keywords: Migration, Abkhasian, Circassian, Lazistan, Batum.

---

* Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmetcetinkaya@artvin.edu.tr

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için büyük göçlerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde Kırım ve Kafkasya'dan toplu göçlere şahit olan devlet, muhacirleri imparatorluk içerisinde başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere birçok bölgeye yerleştirmiştir. Düzenli bir ivmeye sahip olmayan göç hareketleri zaman içerisinde farklı yoğunluklarda gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı müteakibinde başlayan göçler Rusya'nın Kafkasya'da takip ettiği sert politikadan dolayı 1860-1862 ve 1863-1865 tarihlerinde belirgin bir ivme kazanmıştır. Bununla birlikte 1864 öncesindeki göçleri “yönlendirilen göçler” olarak tanımlamak mümkündür. Bu göç tipinde göç eden kitle üzerinde baskı olduğu halde göçmenlerin bir tercih hakkı vardır. Ancak 1864 Mayıs'ında Rusya'nın Kafkas halkları için sürgün kararı alması yapılan göçlerin mahiyetini ve göç türünü değiştirmektedir. Bu tarihten sonra meydana gelen göçler zorunlu göç kapsamında değerlendirilmelidir.

Kafkasya'dan Osmanlı'ya yapılan göç hareketlerine dair literatürde birçok müstakil çalışma bulunmaktadır.¹ Söz konusu çalışmaların önemli bir kısmı göç olayını genel hatlarıyla incelemektedir. Bu çalışmada ise Osmanlı arşivi ışığında 1864-1867 yılları arasında Kafkasya'dan Lazistan Sancağı'na göç eden halkların iskânlarının nasıl gerçekleştiği, devletin muhacir iskâmı sırasında ne gibi problemlerle karşılaştığı, muhacirlerin yerel halkla ilişkilerinin ne şekilde geliştiği, devletin muhacirlere ne gibi yardımda bulunduğu sorularına cevap aranacak ve muhacirlerin eğitimi hususunun nasıl gerçekleştirildiği ele alınacaktır.

Konuya geçmeden önce çalışmanın sınırlılıklarını belirlemek için incelediğimiz dönemde Lazistan Sancağı'nın hangi idarî birimlerden oluştuğunu belirtmek gerekmektedir. 12 Aralık 1861 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı, Batum, Çürüksu, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Başköy, Arhavi, Gönye,

¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler ve İskanlar*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993; Abdullah Saydam, “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, *Çerkes Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2011, s. 9-46.

Hemşin, Atina, Livane ve Hopa kazalarından oluşmaktadır.² Ancak muhacirler Lazistan Sancağı içerisinde Batum, Gönye ve Çürüksu kazalarında iskân olunmuştur. Bununla birlikte çalışmada incelenen dönemin 1864 senesinden başlamasının nedeni Rusya'nın sürgün kararı sonucunda bölgedeki muhacir iskânın bu tarihte başlamasıdır. Bitiş tarihinin 1867 olarak belirlenmesinin sebebi ise bu tarihten sonra muhacirlerin yerli halk statüsüne geçmesi ve göç olayının münferit bir olaya dönmesidir.

1. Lazistan Sancağı'na Göç ve Göçün Sebepleri

Kırım Savaşı'nı müteakiben ivme kazanan göçler öncelikle Kırım Tatarlarının Osmanlı'ya göçü şeklinde başlamıştır. Düşük yoğunlukta başlayan göçler 1859 tarihinde artmış ve kitlesel diyebileceğimiz bir harekete dönüşmüştür. Savaş sonrasında Rusya'nın yönünü Kafkaslara doğru çevirmesi ve burada yayılmacı politika benimseyerek bölge halklarını sindirmeye çalışması 1859 tarihinden itibaren Kafkas halklarının göçünün en temel sebepleri arasındadır. Aynı tarihte Kafkasyalı lider Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından esir alınması da Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı direnişin kırılmasında önemli bir etken olmuştur.³ Bununla birlikte Batı Kafkasya'da Çerkes direnişi 1864 yılına kadar devam etmiştir.⁴ Burada sorulması gereken soru 1864 yılına kadar bir direniş halinde devam eden Rusya'ya karşı duruşun daha sonra Kafkas halklarının toptan göçüne dönüşmesini ne sağlamıştır? Göç sadece Rusya'nın baskısı ve sürgün kararı nedeniyle mi gerçekleşmiştir yoksa göçün ardında başka saikler de mevcut mudur?

Bu sorulara cevap verebilmek için olayın biraz daha öncesini incelemek gerekmektedir. 1859'dan itibaren Kafkasya'dan ve Kırım'dan çok sayıda muhacir Osmanlı'ya sığınmıştır. Kendisine sığınanlara Osmanlı Devleti barınma, giyinme ve iaşe gibi temel hususlarda yardımcı olmuştur. Dolayısıyla yeni gelecek göçmenlere de daha öncekilere olduğu gibi bu hususlarda yardımcı olunacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bir Müslüman devletiydi. Kafkasya'da yaşayan halklar da bu inançta olduklarından Osmanlı topraklarında yaşamaları daha kolaydı. Üstelik Kafkasya'da gelecekleri konusunda insanların

² BOA, A.d. 2919.

³ Mahmut Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Efe Akademi, İstanbul 2020, s. 32.

⁴ Yaşar Bağ, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 214; SümeYra Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2017, s. 38.

kafasında birçok soru işareti bulunmaktaydı. Ayrıca 1863 yılında Rusya yönünü doğuya Ubih, Abhaz, Çeçen ve Dağıstanlılara çevirmişti. İlerleme yönünün Orta Asya'ya döndürülmesiyle, Rusya yeni elde ettiği bölgelerdeki asi güçleri hızlıca etkisiz hale getirerek güney cephesini güvenlik altına almaya çalışmaktaydı. Bunun için Rusya'nın önündeki çözüm Müslümanların toptan sürgünüydü.⁵ Bu karar doğrultusunda bölge halklarına ya Osmanlı'ya göçmeleri ya da Kuban'a sürgüne gitmeleri şeklinde iki seçenek sunuldu.⁶ Kuban'a gittikten sonra kaderlerinin ne olacağından emin olamayan Kafkasyalılar için Osmanlı'ya göç etmekten başka çare bulunmamaktaydı. Durumun mahiyeti Çerkes grupları tarafından imzalanan 9 Nisan 1864 tarihli bir dilekçede gözler önüne serilmekteydi. Çerkesler, Rusya'nın kanuna aykırı olarak Çerkezistan'ı zapt etmeyi ve topraklarına katmayı amaçladığını ve ellerine düşen çocukları, yardıma muhtaç kadınları ve ihtiyaçları koyun gibi kesmekte olduğunu ifade ederek İngiliz hükümetinden yardım talebinde bulunmaktaydı.⁷ İstanbul'da muhtemelen İngiliz Elçisi Sir Henry L. Bulwer, İngiliz Hariciye Nazırı Earl Russell'a gönderdiği 12 Nisan 1864 tarihli yazısında Çerkezistan'daki Rus askeri birliklerinin ilerlemesinin ve askerlerin halka karşı kötü davranışının ülkeden toptan bir göçe neden olduğunu belirtmekteydi.⁸

Rusya ile Osmanlı arasındaki antlaşmaya göre 50.000 göçmen kademeli bir şekilde Osmanlı topraklarına gelecekti.⁹ Her ne kadar antlaşmada 50.000 kişinin Osmanlı'ya göçü öngörüldüyse de sonraki senelerde göçmenlerin sayısı tahmin edilenin on kat daha fazlasına ulaştı. 1864 Mayıs'ında Osmanlı top-

⁵ David Cameron Cuthell, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Columbia 2005, s. 192; Kafkas Göçlerinin neden ve sonuçlarını tartışan Sadriye Güneş sürgün kararını etkileyen saikleri Rus Kaynaklarını temel alarak açıklamaktadır. Sürgün kararına giden süreç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sadriye Güneş, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihioğlu, Balkar&Ircica, İstanbul 2014, s. 271-314.

⁶ Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864; Peter Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul., 1956), s. 390; Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864).

⁷ BOA, HR.İD. 1-45, 5, No: 3.

⁸ BOA, HR.İD. 1-45, 5, No: 2, lef 12, Konsül Steven'dan Earl Russell'a telgraf 17 Şubat 1864; Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 64, S. 1, s. 65.

⁹ Saydam, "Kafkas Göçleri", s. 17.

raklarındaki Kafkasyalı göçmen sayısı 300.000'e vardı.¹⁰ 1863 kışında Osmanlı hükümeti Rusya'dan göçün gelecek sene bahar mevsimine kadar durdurulmasını talep ettiyse de bu talep kabul görmedi.¹¹ 1863 senesinin sonlarından itibaren ivme kazanan Kafkas halklarının göçleri Rusya'nın 21 Mayıs 1864'te sürgün kararı almasıyla birlikte çok daha büyük bir hal aldı.

Sürgün kararından sonra Kafkas halkları Osmanlı Devleti'nin tahsis ettiği vapur ve büyük gemilerle veya muhacirler kendi temin edebildikleri sandal ve kayıklarla Trabzon, Samsun, Sinop, Ordu, Batum ve İstanbul gibi liman kentlerine taşınıyordu. İlkbahar aylarında başlayan göç 1864 senesi boyunca devam ettiyse de ardı kesilmediğinden bir kısım muhacirin gelecek sene ilk bahar aylarında göç etmesi için Rusya ile iletişime geçildi. Her ne kadar Rusya ile Osmanlı arasında muhacirlerin mart ayında göçe devam etmeleri kararlaştırıldıysa da Rusya bu antlaşmaya uymayarak Kafkas halklarını göç etmeye zorluyordu. 13 Şubat 1865 tarihinde Poti şebender vekili tarafından durum Osmanlı makamlarına bildirilmişti. Şebender vekiline göre Gresevi (کره سوی) ahalisinden bir kısım şahıs sehbenderliğe gelerek kendileri için boş bir yer gösterilmesini talep etmişti. Ancak mevsimin kış olması hasebiyle muhacirler soğuk hava şartlarından dolayı yeterince muhafazalı bir şekilde göç edemeyeceğinden Ramazan Bayramı'nın ertesine kadar Rusya Devleti'nden izin alınmıştı. Her ne kadar şebenderlik tarafından izin alındıysa da muhacirler sandallar kiralayarak Batum'a göç etmişti.¹²

Çerkes muhacirlerin Lazistan Sancağı'na göçleri Giresun Kaymakamı Esad'ın 2.000 hâne muhacirin orada iskânını taahhüt etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Kaymakam 10 Haziran 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazıda Batum civarında ve Çürüksu Nehri'ne iki saat mesafede bulunan Kara-

¹⁰ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017, s. 71; Habiçoğlu, a.g.e., s. 76; Kemal Karpat 1864 ilkbaharında bu sayının 400.000'e fırladığını belirtmektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 110; İstanbul'dan Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin Batum Heyeti Murahhası Halil Bey'e 6 Mayıs 1918 tarihinde gönderilen şifreli yazıda 1877'den önce Kafkasya'dan 400.000 kişinin Osmanlı topraklarına geldiği bildirilmektedir. Aynı yazıda Reclus Elisée'nin *Universal Geography* isimli eserinde 1864 ve onu takip eden senelerde Kafkasya'dan gelenlerin sayısının 400.000 raddelerinde olduğu da belirtilmektedir. BOA. HR.SYS. 2398-5, 9; Fuat DüNDAR, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 45.

¹¹ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafkas Araştırmaları Derneği Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 189.

¹² BOA, HR.İD. 1-70, 6.

şalvar isimli yerin devlete ait boş topraklardan, havadar ve sulu bir yer olduğunu, dağ ile merasımın güzel ve geniş olduğunu beyan etmiş ve bin hânenin buraya iskânının kolayca gerçekleştirilebileceğini bildirmiştir. Keza Batum civarında yer alan Kahaber isimli yer de buraya benzediğinden üç yüz hâne de oraya yerleştirilebilecekti. Bununla birlikte Batum ile Çürüksu arasında Suhzir isimli kalenin batı tarafında İskele tabir olunan mahal etrafındaki yerin dahi gayet güzel ve önü sulu yerler olması sayesinde 200 hânenin de buraya iskânları mümkündü. Ayrıca Çürüksu kasabasının etrafındaki boş araziye de 400 hâne yerleştirilebilirdi. Kaymakam son olarak Çürüksu'da kendisine ait olan araziye masraflarını cebinden karşılamak üzere yüz ailenin evlerini inşa edebileceğini ve bunların bu bölgeye yerleştirilebileceğini izah etti.¹³

Lazistan Sancağı'nda iskân edilen bu muhacirlerin çıkış noktaları Karadeniz'in sahil kesiminde bulunan Oçamçire, Sohum ve Gudauta şehirleridir.¹⁴ Lazistan Meclisi'nden Sadaret'e gönderilen 2 Temmuz 1864 tarihli bir belgeye göre Batum'a Abazalar ve Çerkezistan arasında Erdiler isimli yerden 15.000 kişi göç etmiştir. Göçmenlerin Batum'a geliş tarihi yazının yazılmasından iki hafta önce olarak belirtilmektedir. Buna göre Abaza ve Çerkes muhacirlerin Lazistan Sancağı'na geliş tarihleri 17 Haziran 1864'tür. Bu tarihte zikredilen bölgeden Batum'a gelen muhacirler yanlarında yedi sekiz bine yakın koyun, keçi ve kara sığır gibi çiftlik hayvanlarını da getirmişlerdir.¹⁵ 2 Temmuz 1864 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı'nda göçmenlerin iskân edildikleri yerler ve hâne sayısı şöyleydi:¹⁶

Yer	Hâne
Batum'a bir saat mesafede bulunan Sayboz	100
Batum'a bir saat mesafesi bulunan boş bir yerde	200
Batum'da Haçoken isimli mahalde	100
Batum'a bir buçuk saat mesafesi bulunan Çoruh Ağzında deniz kenarında	150

¹³ BOA, MVL. 678-99.

¹⁴ BOA, MVL. 711-1.

¹⁵ BOA, İ.MVL. 520-23392; Takvim-i Vakayi, No: 760, 5 Rebülevvel 1281 (8 Ağustos 1864); Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 147.

¹⁶ BOA, A.MKT. MHM. 307-85.

Yine orada Sevennar derununda	70
Kahaber'de kain Örek nam mahalde	200
Batum'a üç buçuk saat mesafesi bulunan Gönye kazasında kain Karaşalvar isimli yerde	250
Batum'a iki buçuk saat mesafesi bulunan şark tarafında Çilte nam yerde	150
Gönye kazasında Makriyal Köyünde	100
Yine Batum'a bir buçuk saat mesafesi bulunan Hamide Hatun'dan münhal arazide	150
Batum'a dört buçuk saat mesafesi bulunan Suhzır isimli yerde	100
Toplam	1.570¹⁷

Bu muhacirlerin dışında daha önce Çıldır'da iskân edilmiş olan bir kısım göçmen de Batum'a gelmiştir. Erzurum Valisi İsmail 21 Mayıs 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta Çıldır'da iskân edilmiş olan muhacirlerin hükümet görevlilerinin ve yerel halkın tüm yardım ve teşviklerine rağmen orada durmayıp Batum'a gitmeye kalkıştıklarını bildirmektedir. Muhacirler Lazistan'ın Gönye Boğazı'nda beğenmiş oldukları Karaşalvar isimli yere gitmek üzere yola koyulmuştur. Yerel hükümet her ne kadar muhacirlerin yer değiştirmesini önlemeye çalışsa da göçmenlerin arasında birkaç yüz silahlı adam bulunması ve uygunsuz bir halin yaşanmasından imtina edilmesi dolayısıyla muhacirlerin göçlerine müdahale etmemiştir. Ancak Karaşalvar isimli bölge halihazırda mevcut halk için bile yeterli bir araziye sahip olmadığından yeni gelecek göçmenlerin buraya gitmesi devleti zor durumda bırakacaktır.¹⁸ Trabzon Valisi Mehmed Emin'in Sadaret'e bildirdiğine göre Çıldır'dan Ba-

¹⁷ Hâne sayısı beş ile çarpıldığında tahmini olarak 7.850 kişinin bu tarihe kadar Batum ve civarında iskân edildiği söylenebilir.

¹⁸ BOA, MVL. 706-120.

tum'a gelen muhacirlerin sayısı üç bine yakındır.¹⁹ Bu muhacirlerin iskânı için daha önce Balkanlarda iskân memuru olarak görev yapmış Nusret Paşa ile iletişime geçilmiş ve muhacirler Hopa, Atina ve Gönye kazalarına gönderilerek burada iskânları kararlaştırılmıştır.²⁰ Alınan karara göre Abaza muhacirlerden kırk hânesi Nefs-i Batum kazasına, doksan hânesi Gönye kazasına, yirmişer hânesi Hopa ve Arhavi (Arhova) kazalarına ve kırk hânesi dahi iskân olunmak üzere Atina kazasına gönderilmiştir.²¹

6 Ekim 1865 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı'na ilk gelen Abaza muhacirlerinden 814 hâne 4.004 göçmen 21 köyde iskân edilmiştir. Sonradan Oçamçire, Sohum ve Gudauta'dan gelen 84 hâne 463 muhacir ise 3 köye yerleştirilmiştir. Çıldır'dan gelmiş olan 251 hâne 1.766 Abaza muhacir ise 9 köyde iskân edilmiştir. Buna göre bu tarihte Batum'da 1.149 hânedan oluşan toplam 6.233 muhacir 33 köyde iskân olunmuştur.²² 1864 senesi içerisinde Lazistan Sancağı'na gelen muhacirler 1866 eylülünün sonuna doğru artık ahal-i atika (yerel halk) hükmüne girmişlerdir. Bu nedenle muhacirlere verilen tayinatlar da kesilmiştir. Bununla birlikte göçmenler arasındaki hastalık oranının azaldığı da bilinmektedir.²³

1866 senesinden itibaren Lazistan Sancağı'na gelen göçmen sayısı azalmakla birlikte göç devam etmekteydi. Oçamçire ve Sohum'dan göçmenler bulabildikleri kayık, sandal ve vapurlar ile Batum'a gelmekteydi. 15.000'den fazla Abaza muhacirin Osmanlı'ya göç için hazırlanmasının akabinde üç sandal muhacir Sohum'dan doğrudan Batum'a gelmiştir. Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin 27 Nisan 1867'de Sadaret'e gönderdiği yazıda Sohum ve Oçamçire'den muhacirler geldiğini belirtmekte ve bu muhacirlerin kendilerinden önce gelerek yerleşen diğer muhacirler arasında akraba ve taallukatı bulunmaları sebebiyle Batum'da iskân edilmek arzusunda bulduklarını bildirmektedir. Yeni gelen muhacirlerin Batum'da iskânı eski muhacirler tarafından da arzu edilmekteyse de yerel halk buna karşı çıkmaktaydı. Bundan dolayı kayıktan dışarı çıkan muhacirler zorla tekrar kayık ve sandallara bindirilerek Trabzon'a gönderilmekteydi. Fakat muhacirlerden bir kısmı sandal reis ve tayfasıyla birlikte memur tayin olunan üç zaptiyeyi bağlayarak zorla karaya

¹⁹ BOA, MVL. 707-28.

²⁰ BOA, MVL. 712-53; BOA, A.MKT.MHM. 342-13; Ömer Kucak, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018, s. 187.

²¹ BOA, A.MKT.MHM. 342-13.

²² BOA, MVL. 715-88, 1.

²³ BOA, A.MKT.MHM. 368-90.

yanaşmışlardı. Karaya yanaşan muhacirler Karaşalvar isimli yerde iskân edilmiş olan tanıdıklarının yanlarına gitmişlerdi.²⁴ Bu olayın yaşanmasından sonra Lazistan Mutasarrıflığına 25 Mayıs 1867 tarihinde gönderilen yazıda gelecek muhacirlerin Batum'a çıkmasının engellenmesi ve bunların doğrudan Trabzon'a gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵

Muhacirlerin Batum'da karaya çıkmasının yasaklanmasından sonra Rusya tüccar vapurlarından bir küçük vapur Batum'a iki yüz kadar muhacir getirmiştir. Bu muhacirlerin zaten Osmanlı vatandaşı olduklarından dolayı ellerinde pasaportları yoktur. Muhacirlerin vapur dışına çıkarılması için hükümetten izin alınması gerekmektedir. 1 Haziran 1867 tarihinde Rusya Konsolosunun Sadaret'e gönderdiği yazıda belirttiğine göre muhacirlerin dışarı çıkarılmasına izin verilmediği halde protesto edilecek olmakla birlikte muhacirler arasında hayli çocuk ve hasta bulunmaktadır. Bu nedenle muhacirlerin kendilerini toparlayabilmeleri için bile olsa karaya ayak basmalarına izin verilmesi talep edilmektedir. Bunun dışında muhacirlere Trabzon'a gitmelerinin kendileri için daha hayırlı olacağı ifade edildiyse de muhacirler "bizler zaten Devlet-i Âliyye tebaasından olup buraya kadar geldik. Bu halde ne Trabzon'a ve ne de girüye avdet edebiliriz" cevabını vermişlerdir.²⁶

Muhacirlerin Trabzon'a gönderilmesini müteakiben muhacir yüklü birkaç sandal ve Fransa vapuru daha Batum'a gelmiştir. Bunların da Trabzon'a gönderilmesi düşünüldüyse de hava muhalefeti ve birtakım muhacir çocuğun durumunun kötü olmasından dolayı muhacirlerin kefaletle dışarı çıkmalarına izin verilmiştir. Rus vapuruyla Abaza bölgesinden Batum'a gelen muhacirler aslında Lazistan ahalisinden olup ticaret için bu bölgeye gitmişlerdir. Ancak daha sonra geriye dönerek Batum'a yerleşme taleplerini yerel hükümete ilemişlerdir. Bu muhacirler Batum'da oğul, kız, ağabey ve kız kardeş gibi akrabalarının bulunması sebebiyle Trabzon'a gitmeye razı gelmemişlerdir. Mutasarrıfa "Devlet-i Âliyye'den hiçbir şey istemeyiz. Kendü kisb ü ticaret(imiz)le idare ederiz" şeklinde bir ifade kullanarak Batum'da iskân talebinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte içlerinden bir kısmı ise Trabzon'a gitmeyi kabul etmiştir. Lazistan'daki durumu Sadaret'e bildiren mutasarrıf nasıl hareket etmesi konusunda bir emirname beklediğini bildirmiştir. Mutasarrıfın dile getirdiği husus Meclis-i Vala ile Muhacirin İdaresi arasında mütalaa edilmiştir. Bu mütalaa sonucunda Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 26 Ağustos 1867 tarih-

²⁴ BOA, MVL. 737-22, 3.

²⁵ BOA, MVL. 735-8.

²⁶ BOA, MVL. 737-22, 1.

li cevapta akrabaları gerçekten orada olup da yardımsız bir şekilde akrabalarının yanında iskân edilmek isteyenlere müsaade edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte daha sonra gelecek muhacirler arasında dahi Batum'da anne ve baba gibi pek yakın akrabaları bulunanların da diğerlerinden ayrılarak Batum'da iskânlarına izin verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Akrabası bulunmayanlar ise kayıklar ile Trabzon'a gönderilmiştir.²⁷ Bununla birlikte 1867 tarihine kadar muhacirlerin iskân işi tamamlanmıştır.²⁸ Ancak 1868 senesi içerisinde 400 kişi Abaza muhaciri daha Batum'a gelmiştir.²⁹

Muhacirlerin iskâm tamamlandıktan sonra 1869 tarihinde ilk Trabzon Vilayet salnamesi yayınlanmıştır. Bu salnamede Çerkes muhacirler hakkında bir bilgi verilmezken bir sonraki sene yayınlanan vilayet salnamesinin nüfus cetveli kısmında Çerkesler için ayrı bir sütun açılmıştır. 1870 tarihli vilayet salnamesine göre Nefs-i Batum'da 192 hâne 429 nüfus, Batum kazasında 416 hâne 1.008 nüfus, Arhavi nahiyesinde 3 hâne 6 nüfus, Gönnye nahiyesinde 235 hâne 472 nüfus, Atina kazasında ise 47 hâne 87 nüfus Çerkes'in yaşadığı kaydedilmiştir. Buna göre Lazistan Sancağı içerisinde 893 hâne 2.002 Çerkes bulunmaktadır.³⁰ Nefs-i Batum kazası içerisinde 603 nüfustan 429'u Çerkes'tir. Dolayısıyla Batum merkezindeki Çerkesler halk arasında çoğunluğu oluşturmaktadır. Batum kazası içerisinde ise halkın %26,5'ini muhacirler oluşturmaktadır. Gönnye nahiyesinde de halkın %10'luk kısmı Çerkeslerden müteşekkildir. Bununla birlikte Çerkeslerin tüm sancak içerisindeki oranı %3'tür.³¹ 1877 tarihli Trabzon Vilayet salnamesine göre Batum şehir merkezindeki Çerkeslerin yaşadığı mahalleler şunlardır; Nuriye, İcadiye, Enamiye, Şükriye, Atiye, Feriye, Küşadiye ve Lütfiye.³² Yine aynı salnameye göre Batum'da 330 hâne 678 muhacir bulunmaktadır.³³

²⁷ BOA, MVL. 737-22, 5.

²⁸ Selma Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 36.

²⁹ BOA. MVL. 740-50; Saltoğlu, a.g.t., s. 36.

³⁰ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, s. 90-91; 1871 tarihli vilayet salnamesinde ise Lazistan Sancağı içerisinde 880 hâne 2002 nüfus Çerkes bulunduğu belirtilmektedir. Bir önceki senenin kayıtlarıyla kıyaslandığında hâne sayısı 13 azalırken nüfus miktarı sabit kalmıştır. Bununla birlikte vilayet salnameleri muhacirlerin gerçek sayısını tespit etmek konusunda yetersiz kalmaktadır. Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 3, s. 98-99.

³¹ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, s. 90-91.

³² Resul Turan, *Çarlık Rusya Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 268.

³³ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 9, s. 186.

Salnamenin yanısıra muhacirlerin iskân edildiği bölgeleri tespit etme konusunda Batum Şeriye sicili de önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Sicile yansıyan kayıtlara göre Çürüksu'nun Aziziye Köyü; Batum'un Adliye, İnamiye, Kahaber, Küşadiye, Feriyye, Lütfiye, Soğuksu, Soğuksubaşı köyleri ile Aziziye, Nuriye ve Şükriye mahalleleri; Gönye Nâhiyesi'nin Nusretiye köyü Abaza ve Çerkes muhacirlerin iskân edildiği yerler arasındadır.³⁴

2. Karşılaşılan Problemler

2.1. Muhacirler Arasında Hastalık

Devletin Lazistan Sancağı'nda karşılaştığı problemlerden bir tanesi sağlık sorunlarıydı. Sancakta yerleştirilen 15.000 Abaza muhacir arasında en yaygın hastalık çiçek hastalığı idi. Bu hastalıktan dolayı Batum'da 9 Ağustos 1864 tarihine kadar kadın ve erkek toplam 413 kişi hayatını kaybetmişti.³⁵ Bununla birlikte 1864 Ağustosunun başında muhacirler arasında humma, sıtma, ishal ve buna benzer bir takım hastalığın daha çıkmış olduğu Lazistan Meclisinden Sadaret'e gönderilen 20 Ağustos 1864 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Muhacirlerin yarısı hasta olmuştur. Çiçek hastalığını ve bu hastalık nedeniyle muhacirler arasındaki vefatı önlemek amacıyla Lazistan Meclisi muhacirlerin aşılmasını kararlaştırmıştır. Fakat muhacirlerin tedavisi için Batum'da hekim bulunmamaktaydı. Bu nedenle çiçek hastalığına yakalanmayanları aşılama üzere 500 kuruş maaş ile Eczacı Yanko'nun görevlendirilmesi düşünülmüştür. Muhacirlerin aşılama için Batum'da bulunan ve çiçek hastalığını aşılama işindeki mahareti meşhur olan Eczacı Yanko'nun 500 kuruş maaşla 27 Haziran 1865 tarihinden itibaren muhacirleri aşılama görevlendirilmesi için hükümete bir yazı gönderilmiştir. Hükümetin Mekteb-i Tıbbiye ile yaptığı yazışmalardan sonra Yanko'nun tıp ilmi hakkındaki bilgisi Mekteb-i Tıbbiye tarafından bilinmediğinden aylık yedi yüz elli kuruşla Mekteb-i Tıbbiye cerrahlarından birisinin bölgeye gönderilmesinin daha uygun olduğu anlaşılmıştır. Görevlendirilen cerrah, muhacirlerin bulunduğu köyleri tek tek gezerek muhacirlerin hepsini aşılacaktır. Mekteb-i Tıbbiye tarafından bir cerrahın görevlendirilmesinin nedenlerinden birisi Eczacı Yanko'nun Batum'da ikamet etmesi sebebiyle muhacirlerin bulunduğu yerlere gidemeyecek olmasıdır. Bununla birlikte tayin edilen cerrahın bölgeye varmasına kadar Eczacı Yanko'nun görevine devam etmesi kararlaştırılmıştır.³⁶ Mekteb-i Tıbbiyeden tayin

³⁴ Gümüş, a.g.m., s. 14.

³⁵ BOA, ML.MSF.d. 17459.

³⁶ BOA, MVL. 680-64; BOA, İ.MVL. 520-23392.

edilen Mehmed Sabit Efendi temmuz ayında Lazistan'a gelmiş ve Çürüksu kazasından başlayarak her kazada bulunan çocukları ve muhaciri aşılama çalışmalarına başlamıştır. Mehmed Sabit 25 Temmuz 1865 tarihine kadar 1.210 kişiyi aşlamıştır. 30 Temmuz tarihli bir belgeye göre ise Atina kazasından Müslüman ve gayrimüslim halktan kadın ve erkek toplam 2.410 kişinin aşılması gerçekleştirilmiştir.³⁷ Mehmed Sabit daha sonra Arhova (Arhavi) ve Hemşin kazalarını gezerek 1.110 kişiyi daha aşlamıştır.

Mehmet Sabit Efendi'nin çalışmaları yeterli gelemediğinden Lazistan Sancağı'nda bulunan hasta muhacirlerin tedavisi için Lazistan Meclisi iki nefer tabip ve lüzumu kadar ilacın hızlıca gönderilmesi için 13 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e ve Tıbbiye Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Sadaretle Tıbbiye Nezareti arasında yapılan haberleşmede İstanbul'da doktor azlığı nedeniyle oradan doktor gönderilmesine imkân olmadığı ve önceden Samsun'a gönderilmiş olan beş nefer tabibin oradaki işlerinin hafiflemiş olduğundan orada bulunan Kolağası Edhem Efendi ile Yunan tebaasından Liopendes Pavli'nin Lazistan Sancağı'na gönderilebileceği ifade edildi. Bu iki doktor 3.500 kuruş maaş almaktaydı ve gezdikleri köy ve kasabalarda bargir ücretleri gittikleri yerlerce karşılanmaktaydı. Doktorların Lazistan'a kadar gitmeleri için lazım gelen harcırahları Samsun'dan ödenecek, Lazistan'a vardıklarından sonra maaşları Batum mal sandığına, yanlarında götürcekleri dört sandık ilacın masrafı ise hazinece karşılanacaktı.³⁸ Ağustos ayında talep edilen doktorlar padişahın da onayıyla 9 Ekim 1864 tarihinde gönderildi.³⁹

Doktorların dışında Batum'da bulunan Dimitri isimli bir eczacı, tıp ilmine aşina olduğundan muhacirlerin hastalarıyla ilgilenmekte ve köy ve kasabaları gezerek hasta olanlara gereği şekilde yardım etmekteydi. Muhacirlerin dışında yerli halkın hastalarıyla da ilgilenen Eczacı Dimitri sergilediği bu davranışıyla yerel yönetimin takdirini kazanmıştı. Lazistan Mutasarrıflığı aylık 600 kuruş maaşa çalışan Eczacı Dimitri'nin maaşını az bularak Sadaret'ten maaşın yükseltilmesi talebinde bulunmuştu. Sadaret ile Tıbbiye Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda Dimitri'nin eczacı olduğu ve tıp işinde kullanılmasının doğru olmadığı, bu nedenle maaşının artırılması usule aykırı olacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.⁴⁰ Batum'da iki sene hizmet eden Dimitri 1867 senesi haziranında Batum'daki görevini yerine getirdiğinden dolayı

³⁷ BOA, MVL. 711-43.

³⁸ BOA, MVL. 684-6.

³⁹ BOA, İ.MVL. 520-23392, 7.

⁴⁰ BOA, MVL. 718-57.

Trabzon'a gitmiştir. Dimitri muhacirlerle yakından çalışması ve onların adetlerine alışması nedeniyle tecrübeli bir eczacı haline gelmiştir. Bu sebeple Trabzon'a gittiğinde Trabzon Valisi tarafından istihdam edilerek göreve başlatılmıştır.⁴¹

2.2. İskân Problemleri

Devletin muhacirlerle ilgili karşılaştığı sorunlardan bir tanesi de iskân problemi idi. Göçmenler Lazistan Sancağı'na geldiklerinde evlerinin inşa edilmesi için bir süre beklemek zorundaydı. Muhacirler için *paska*⁴² olarak adlandırılan evler yapılmaktaydı. Fakat çok sayıda göçmenin bir anda Osmanlı topraklarına gelmesi nedeniyle aynı aileden kişiler farklı yerlerde iskân ediliyordu. Bu durumdaki muhacirler akrabalarının kendi yanlarında iskân edilmesi için hükümete dilekçeler gönderiyordu. Örneğin, Temmuz 1866'da hükümete başvuran Çerkes Süleyman kendisinin İzmit'te iskân edilmesine rağmen kardeşinin, hanımı ve iki çocuğuyla birlikte Batum'da iskân edildiğini ve mümkünse onların da İzmit'te iskânlarını talep etmekteydi. Bunun dışında arazi ve ev talep etmiyordu. Süleyman'ın bu talebi Lazistan Mutasarrıflığına yazılarak kardeşinin ağabeyinin yanına gitmeye rızası varsa buna izin verilmesi gerektiğini bildiren bir yazı gönderildi.⁴³ Buradan da anlaşılacağı üzere devlet farklı yerde iskân edilmiş muhacirlerin birleştirilmesine dikkat etmekteydi. Muhacirlerin, ailelerinin birleştirilmesi talepleri Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra, muhacirlerin bulunduğu yerlerin yerel yönetimlerden durumun araştırılması istenilmekteydi. Araştırma sonucunda gerçekten aynı aileye mensup kişilerin farklı yerlerde kaldığı anlaşılması halinde bu kişilerin aynı yerde iskân edilmesi buyurulmaktaydı.

İskân problemlerinden bir tanesi de göçmenlerin kaynaklara olan ihtiyaçları nedeniyle çevreye verdikleri zarardı. Muhacirlerin evlerinin yapılması, kışlık odun ihtiyaçlarının karşılanması ve ormanlık alanların tarıma kazandırılması gibi sebeplerle birçok ağaç kesimi gerçekleşmekteydi.⁴⁴ Özellikle

⁴¹ BOA, MVL. 737-55.

⁴² Bu kelime kulübe sözcüğünün Gürcücesi "patskha"ya karşılık olarak kullanılmaktadır.

⁴³ BOA, MVL. 503-38; Aynı yere iskân edilen muhacirlerin birleştirmelerine dair Osmanlı arşivinde birçok belge bulunmaktadır. Örneğin, Vize'de iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Elbruz Bey Batum'da iskân edilen kardeşi Mehmed'in kendisi yanında iskân edilmesini talep etmiştir. Elbruz Bey'in yüz nüfusluk ailesiyle birlikte Vize Sancağı'nda iskân edilmesi için yeterli yer bulunmadığından bunların Tekfurdağı (Tekirdağ) içerisinde çevre kazalara dağıtılarak iskân olunması karar verilmiştir. BOA, MVL. 1016-52.

⁴⁴ Ormanların muhacirler tarafından kesilerek tarıma açılması birçok yerde gerçekleşmekteydi. Ancak bu olay kimi zaman halkla muhacirleri karşı karşıya getiriyordu. Çerkes muhacirlerinden

Suhzır Kalesi civarında büyük ve ufak ağaçlar ile meşelik ormanlar muhacirlerin bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere kesilmekteydi. Muhacirler için ev yapılması hususunda görevlendirilen ve aynı zamanda muhacir nüfus nazırı olan Hasan Behçet kalenin etrafındaki ağaçların kesilmesinin bir neticesi olarak iki sene içerisinde kalenin tamamıyla açıkta kalacağını belirterek güvenlik açığı oluşacağı sebebiyle ağaç kesilmesinin yasaklanması gerektiğini yerel hükümete bildirdi. Hasan Behçet'in bu uyarısı Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra 9 Şubat 1865 tarihinde hem halkın hem de göçmenlerin kalenin etrafından ağaç kesmesi yasaklandı.⁴⁵ Ancak bu odun kesimi yasağını dikkate almayan muhacirler bölgeden odun kesmeye devam etti. Bu nedenle 28 Mart 1869 tarihinde Çürüksu ve Batum'da mukim tabur binbaşı Naci Efendi'ye emir verilerek ormanların korunması istendi.⁴⁶

2.3. Kölelik

Devletin karşılaştığı en büyük problemlerden bir tanesi muhacirler arasındaki kölelikti. Devletle muhacirler arasında yaşanan sıkıntının kaynağı Osmanlı Devleti'nin son dönemde kölelik hususunda değişen tavrıydı. Osmanlı'da 1857 tarihinde zenci köleliği yasaklanmıştı. 1854-57 yılları arasında ise İngiltere ve Fransa Osmanlı'ya Çerkezistan ve Gürcistan kıyılarında köle ithalini önlemesini talep etmişti. 1854'te Meclis-i Vükela kölelik hususunda bir görüşme yapmış ve Batum'daki Osmanlı ordusu kumandanı Mustafa Paşa'ya iki ferman gönderilmesini teklif etmiştir. Bu fermanlara göre Gürcülerin köle edilmesi ve satılması yasaklanacak, yasağı ihlal eden alıcı ve satıcı taraflar cezalandırılacaktı. İkinci fermana ise Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmalarının doğru olmadığı hakkında uyarılmaları ve Çerkes kölelerin çıkış yeri olan limanlarda iktiza eden tedbirlerin alınması buyurulmaktaydı.⁴⁷ 1860 yılından sonra da devlet muhacirlerin getirdiği köleler hususunda da birtakım önlemler alarak köle satışı önlemeye çalışmaktaydı. Bu doğrultuda yirmi, yirmi beş yaşını doldurmuş ve çocuk sahibi olan kölelerin satışı yasaklanmıştı. Bununla birlikte sadece köleliklerini itiraf eden ve yirmi beş veya otuz

---

İshak, Sadaret'e gönderdiği arzuhâlde beş yüz hâne olarak Canik Sancağı'nda iskân edildiklerini ve kendilerinin biraz arazi satın alarak ve ormanları açarak tarla haline getirdiklerini ancak bu yerlerin köy halkından birinin yeri denilerek kendisiyle halk arasında ihtilaf ortaya çıktığını belirtmekteydi. BOA. BEOAYN.d. 1864, No. 106.

⁴⁵ BOA, İ.MVL. 526-23616.

⁴⁶ BOA, ŞD. 1825-30.

⁴⁷ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 132-134.

yaşına kadar olan cariyelerin ve kölelerin satışının göz ardı edilebileceği yerel yetkililere bildirilmişti.⁴⁸

Muhacirlerin bulunduğu hemen hemen her yerde kendini gösteren kölelik Lazistan Sancağı'ndaki muhacirler arasında da mevcuttu. Özellikle tüccarlar yoksul durumdaki aileleri çeşitli şekillerde kandırarak evlatlarını satın alıyordu. Göçmenler arasındaki bu durumu 1 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği maruzda Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin "çaylakların piliçleri kapmasına" benzetiyordu. Mutasarrıf tüccarların anne ve babası vefat etmiş çocuklar ile dul kadınları esir olarak satın aldığını ve diledikleri yere götürerek satmakta olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Lazistan Sancağı'na yerleştirilen 15.000'den fazla muhacir içerisinde gerçekten köle olanların satılmasına şeran ve kanunen bir şey denilemese de hür olanlara diğer Osmanlı vatandaşları gibi muamele edilmesi gerektiğinden bunların alınıp satılması kabul edilemeyeceğini ifade etmekteydi. Bu nedenle muhacir reislerini yanına çağırarak bu durumu kendilerine ifade etti. Köle ve cariyeler haricinde hür kız ve çocuk satın alınması durumunda dava vuku bulsun veya bulmasın satın alınan çocuğun satın alandan alınıp anne ve babasına verileceği, bunları alanların ise verdikleri paraları kendilerine ceza olarak geriye verilmeyeceği halka bildirilmişti. Buna rağmen 1 Ağustos 1864 tarihinde Makriyal köyünde iskân edilmiş muhacirlerin yanına giden Aşıkhasanoğlu Ali Bey isimli bir adam hür olduğunu bildiği halde muhacirlerden 400 manata bir kız almıştı. Bu durum üzerine satın alınan kız ve kabilesi çağırılarak durum araştırılmış ve kızın hür olduğu herkes tarafından ifade edildiğinden kız babasına verilmiştir. Tüccar ise köle satış ilanından haberdar olmadığını bildirdiğinden 350 manat tüccara geri verilmişse de 50 manat kızın babasına verilmiştir.⁴⁹

Lazistan Sancağında iskân edilmiş olan Abaza ve Çerkes muhacirler arasındaki kölelik hususuna dair 1867-1875 yıllarını kapsayan Batum şeriye sicilinde birçok kayıt yer almaktadır. Sicil kayıtlarında köle satışları, köle azadı ve miras hukukunda köleliğin durumuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁰ Buradaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere göçmen toplulukları arasında kölelik önemli bir yere sahiptir.

Kırım Tatarları ile Nogayların yanı sıra 1864'ten sonra Çerkes muhacirlerin getirdiği kölelerle imparatorlukta köle sayısı artmış ve bu sayı 1867'de

⁴⁸ BOA, A.MKT.NZD. 396-97; BOA, A.MKT.UM. 561-49.

⁴⁹ BOA, A.MKT.UM. 794-77.

⁵⁰ Gümüüş, a.g.m., s. 20-22.

150.000'e ulaşmıştır.⁵¹ Bu dönemde imparatorluk içerisinde köle sayısını azaltmak amacıyla devlet klasik dönemde kullandığı mukatebe sistemini uygulamaya sokmuştur. Buna göre köle sahipleri arazi karşılığında kölelerini azat etmek hususunda teşvik edilmiştir ancak mukatebenin köle sahiplerinin rızasına dayandırılacağı ve efendilerin buna zorlanmayacağına meclis tarafından dikkat çekilmiştir. Bu konu 1 Mayıs 1867'de padişahın onayına sunulmuştur.⁵² Bu önlemlere rağmen kölelik devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵³

3. Göçmen - Yerli Arasındaki İlişki

Lazistan Sancağı'nda iskân olunan Çerkes ve Abaza muhacirler bölge halkına göre daha farklı bir yaşantıya sahipti. Yaşantıları farklı olan bu grupların yerel halkla birbirlerine alışmaları için bir miktar zaman gerekmektedir. Bu müddet içerisinde muhacirlerle yerel halkın alışma ve kaynaşmasının düzgün bir şekilde sağlanabilmesi ve asayişin temini için bölgedeki zaptiye sayısının artırılması faydalı olacaktır. Lazistan Meclisi, Sadaret'e bir mazbata göndererek Batum'da iskân edilmiş olan muhacirlerin yerli halkla kaynaşmaları gerçekleşinceye kadar muhacirlerin işlerine nezaret etmek, durumun gereğine göre işlerini anlayıp yerel hükümete haber vermek üzere memurlara ihtiyaç olduğunu bildirdi. Buna göre Makriyal ve Karaşalvar isimli arazilere 3 Haziran 1864 tarihinden itibaren Kadem Bey aylık 200 kuruş maaşla memur tayin edildi. Bununla birlikte Batum ile Kahaber, Savafer (صوافر) ve sair yerlere 16 Temmuz 1864 tarihinde bir zaptiye çavuşu ile dokuz nefer zaptiye görevlendirildi.⁵⁴ Zaptiye sayısı muhacirlerle halk arasındaki gerginlik ve soğukluktan dolayı 1866 Aralık ayında tekrar artırıldı. Karaşalvar'da 9 zaptiye 2 memur, Kahaber'de 9 zaptiye 2 memur ve Soğuksu'da 9 zaptiye 2 memur olmak üzere toplam 33 asayiş görevlisi geçici süreliğine bölgede güvenliği sağlamak üzere görevlendirildi.⁵⁵ Zaptiye sayısının artırılmasının yanı sıra münasip yerlerde derbentler inşa edildi.⁵⁶

Muhacirlerle yerel halk arasındaki ilişkiler ilk başlarda iyi bir haldeyken zaman içerisinde muhacirlerin uygunsuz davranışlarından dolayı kötüleşti. Batum, Çürüksu ve Gönye kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirlerin kendilerine karşı davranışlarından rahatsız olan halk cemiyetler oluşturarak Çer-

⁵¹ İ.MMS. 34-1407.

⁵² İ.MMS. 34-1407.

⁵³ Erdem, a.g.e., s. 151.

⁵⁴ BOA, MVL. 681-70.

⁵⁵ BOA, İ.MVL. 558-25052.

⁵⁶ BOA, MVL. 719-106.

keslerin bu kazalardan kaldırılarak başka yerlerde iskânlarını talep etti. 60 kişinin mührü bulunan 17 Mart 1866 tarihli bir arzuhâlde yerel halk muhacirlerden duydukları rahatsızlığı dile getirmekteydi. Arzuhâlde öne çıkan konular şöyleydi:

- Muhacirler için gerekli paskaların yerli halk tarafından yapılmasına ve muhacirlere misafirperverliğin gerektirdiği her türlü kolaylık sağlanmasına rağmen muhacirlerin eskiden beri adet edindikleri hırsızlıktan beri durmadıkları
- Muhacirlerin hırsızlığı meslek edinmiş olmaları ve yerel halkın kırdan otlatılan, damda veya ahırda bulunan hayvanları ile kilerde bulunan zahirelerini çaldıkları
- Muhacirlerin kendilerine iskân ve tarım için verilen arazileri işlemeyip araziye ekip-biçmeyerek yerel halka eziyet ettikleri
- Muhacirlerin cezalandırılmalarına rağmen hiçbir şekilde terbiye olmadıkları
- Muhacirlerin uygunsuz hareketlerinden dolayı kendilerinin birçok zarara uğradıkları, dolayısıyla ya kendilerinin ya da muhacirlerin başka bir tarafta iskân edilmeleri.⁵⁷

Yerel halkın muhacirlerden en çok şikâyet ettikleri husus mallarının ve hayvanlarının çalınmasıydı. Bu durum öyle bir hâl almıştı ki yerli halktan on beş hânenin vatanlarını terk etme kararı aldığı söylenmekteydi. Kendilerini muhacirlere karşı koruma ihtiyacı hisseden birtakım yerel halk ise muhacirlere karşı örgütlü direniş için cemiyet oluşturarak muhacirlerin hırsızlık olayına karşı tepkilerini göstermekteydi. Halk cemiyet oluşturmanın yanı sıra içlerinden Abdullah isimli bir kişiyi temsilci seçerek durumlarını Meclis-i Vala'ya iletmek üzere İstanbul'a gönderdi. Yerel halkın vekili olan Abdullah isimli şahıs muhacirler tarafından imzalanan bir şikâyet mahzarını Meclis-i Vala'ya sundu. Vekil Abdullah Meclis-i Vala'ya çağrılarak durum kendisinin ağzından dinlendi. Abdullah Meclis-i Vala'da muhacirlerin iskân edildiği yerin arazisinin yerel halk için dahi yeterli gelmediğini ve bu nedenle muhacirlerin burada tamamen yerleştirilemediğini beyan etti. Daha sonra Meclis-i Vala tarafından Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda muhacirlerin başka yere nakliyle sayılarının azaltılmasının lazım geldiği halde bunların tamamen iskân olunmasından dolayı başka bir mahalle iskânları birtakım masrafı ve kendilerinin dahi perişan olmasına sebep olacağı gerekçesiyle uygun olmadığı bildirilmekteydi. Bu nedenle mutasarrıfa iki taraf arasında suhuletin sağlanması ve eşkiya-

⁵⁷ BOA, MVL. 718-57.

lık yapanların cezalandırılması tembih edilmekteydi. Yazıda ayrıca yerel halkı muhacirlerin oradan kaldırılması hususunda tahrik edenlerin de cezalandırılarak hapse atılmasıyla durumun tekrar merkeze bildirilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Bununla birlikte mutasarrıftan arazi konusunda sıkıntı çekilmesi durumunda bir kısım muhacirin başka yerde iskân edilmesi lazım gelmesi ihtimaline karşı muhacirlere verilen yerlerin ne tür arazi olduğu ve ne surette verildiği hususunun ve henüz yerleşmemiş muhacir var ise bunların miktar ve sayısını beyan etmesi istenilmekteydi.⁵⁸

Muhacir Vekili Abdullah bir buçuk ay İstanbul'da kaldıktan ve Meclis'te durumu arz ettikten sonra Trabzon'a gelerek problemi burada çözmeye çalışmıştır. Trabzon'da da bir buçuk ay kalan Abdullah'ın çabaları sonucunda muhacirlerin bölgeden kaldırılması kararlaştırıldığına ve Batum mutasarrıfı göçmenlerin kaldırılmasına mâni olduğuna dair söylentiler çıkmıştır.⁵⁹ 2 Mart 1867 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Emin, Sadaret'e yazdığı maruzda bu durumu belirttikten sonra yerlilerin muhacirler karşısındaki tutumunun halktan birtakım kişilerinin kışkırtmasından kaynaklandığını bu nedenle de on farklı yerden on beş kişinin başka yere sürülmesi gerektiğini beyan etmektedir. Mutasarrıf bu kişilerin isimlerini ve yerlerini maruzunun ekinde Sadaret'e bildirmiştir. Mutasarrıfın bildirdiğine göre pusulada isimleri yazılı olan kişiler geçen sene de bir cemiyet kurmuşlardır. Ancak kendilerine yapılan nasihatler ve tavsiyeler üzerine dağılmışlardır. Mutasarrıf yerel halkın yanı sıra muhacirlerin ileri gelenleri arasında da fesat çıkaranların ve muhacirleri halka karşı tahrik edenlerin bulunduğunu ve bu kişilerin de başka yere nakledilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁰ Bununla birlikte mutasarrıf 14 Şubat 1867'de Sadaret'e gönderdiği bir diğer arzında halkın "arazilerimiz bize kafi değil iken muhacirlere verildi, bir taraftan da nüfusumuz telef olunmaktadır" şeklindeki sözlerinin yalan olduğunu ancak hırsızlık konusunda halkın haklı olduğunu ifade etmektedir. Hırsızlık olayının muhacirlerin yanı sıra yerli halk ile ekrad taifelerinde dahi ortaya çıktığını ve bu tarz hırsızlık davalarının mahkeme sicillerinde ve Meclis-i Atik ceridesinde kayıtlı olduğunu bildirmektedir.⁶¹

Devlet muhacirlerin hırsızlık eylemlerinin önüne geçmek için muhacir reislerinden suç işleyenlerin Bab-ı Hükümet'e teslim edileceğine dair senetler almıştır. Ancak bu durum da suç işlenmesinin önüne geçememiştir. Muhacir-

⁵⁸ BOA, MVL. 719-119.

⁵⁹ BOA, MVL. 732-64.

⁶⁰ BOA, MVL. 732-64.

⁶¹ BOA, MVL. 738-79.

lerin yerel halkın babadan oğula tasarruf ettikleri tarla ve bahçeleri dahi zapt edip mallarını gasp ederek halka zarar vermeleri sonucu muhacirlerle halk arasında karşılıklı çatışmalar ve öldürmeler meydana gelmiştir. Daha büyük bir fesadın ortaya çıkmasından korkan halk, Sadaret'e gönderdiği arzuhâlde durumlarını şu sözlerle dile getirmekteydi;

"...Allah rızası için padişahı başı için bütün bütün ayak altında kaldıklarından naşi bu ümmet-i Muhammed'i ne güne olursa, ol Çerakiz taifesinden tahlis buyurmayı ve bu kullarını asla tahammülleri kalmayub bundan böyle intizacıları 'âdem-i inkânda olmağla ancak aılları içinimizden kalkmalı yahud kullarınıza bir yer gösterüb bizler kalkmalıyuz. Andan başka bir mümkün olmadığundan...". Bu sözlerinin yanı sıra halk kendi yerlerinin taşlık ve korkunç yer olması dolayısıyla diğer yerlere kıyas edilemeyeceği ve Ardahan ile Göle havalisinin tarıma daha elverişli olduğunu, bölgenin suyuyla havasının dahi iyi olduğunu ve kendilerinin oraya gitmelerinde herhangi masraf olmayacağını dile getirmekte ve oraya gönderilmelerini talep etmekteydi.⁶²

14 Şubat 1867 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı Sadaret'e gönderdiği arzında her ne kadar halkın muhacirler hakkında iddia ettiği olayların bir kısmının doğru olmadığını ifade ettiyse de Batum, Gönve ve Çürüksu kazaları halkı 19 Mart 1867 tarihinde Meclise bir şikâyet arzı göndermişlerdir. Arzda buldukları yerde muhacir iskanı için boş yer bulunmadığı halde muhacirlerin kendilerine ait arazilerde iskân edildiğini ve devlet görevlilerinin kendilerine muhacirlerin geçici bir süreliğine orada iskân edileceklerini, daha sonra ise başka bir yere naklolunacaklarını söylediklerini belirtmişlerdir. Bununla birlikte arzda Batum Mutasarrıfı Nureddin Paşa, Kethüdası Ahmed ve arazi memuru ile bazı diğer memurların muhacirlerden rüşvet olarak köle ve cariye aldıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca bu kişilerin kendilerine ait tarla, bahçe, koru ve kovanlık arazileri gasp ederek muhacirlere dağıttıklarını ve tapu senetleri vererek kendilerine zulmettiklerini bu nedenle de kendilerini idareden aciz kaldıklarını, dolayısıyla ileride helak olabileceklerini beyan etmişlerdir. Dahası, muhacirlerin hırsızlıkları nedeniyle pek çok zararları olduğunu, bunun için bir defter tuttıklarını ve beş altı yüz hânedan oluşan yirmi otuz adet köy halkının 447.400 küsur kuruşluk hasarı olduğunu bildirmişlerdir. Halk Sadaret'e gönderdikleri arza ek olarak kendilerinden çalınan malların listesini yapmış ve bu listede malların fiyatları ve adedini belirtmişlerdir. Son olarak

⁶² BOA, MVL. 504-127.

halk muhacirlerin hırsızlık yoluyla kendilerine iki senede verdikleri zararın bir sene daha devam etmesi halinde kendilerinin iflas edeceğini dile getirmiştir.⁶³

Halk muhacirlerin yanı sıra liva mutasarrıfı hakkında da şikayetlerini dile getirmiştir. Buna göre mutasarrıfa birçok defa muhacirlerin hırsızlık olayı şikâyet edilmiştir. Ancak mutasarrıf halka “malınızı bekleyün sirkat etdirmeyün” cevabını vermiştir. Ayrıca bu hırsızlıktan dolayı her kimden şikâyet vuku bulursa o kişiden bir sarı mecdiye nakdî ceza alınacağını çarşıda ilan ettirmiştir. Bununla birlikte mutasarrıf durumlarını beyan etmek üzere kapısına gelen halkı “nere cehenneme giderseniz gidün” diyerek kapı dışarı etmiştir. Mutasarrıfın bu davranışları yerel halkın devletten ümitlerini kesmelerine ve nereye gideceğini bilmeyen halktan sekiz yüz kişinin vatanlarını terk etmeyi düşünmesine yol açmıştır. Mutasarrıf ayrıca halkın İstanbul'a adam göndermesini haber alarak bu durumu önlemeye çalışmak için iskele başına zaptiye memurları koyarak halkın adam göndermesine engel olmuştur. Mutasarrıfın tüm çabalarına rağmen halk gizlice bir mektup göndererek durumu merkeze bildirmiştir.⁶⁴ Halkın gönderdiği maruzda dikkat çeken hususlardan bir tanesi de belgede iki yüz kişinin mührünün bulunmasıdır. Mühür sayısının çokluğu muhacirlerden duyulan rahatsızlığın ne denli büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Halk tarafından birçok kez devlete arzuhâller sunularak muhacirlerin başka yere gönderilmesi talebinde bulunulması ve muhacirler tarafından çok fazla suç işlendiği iddiası nedeniyle Trabzon Meclis-i Kebir azasından Tayyar Bey durumu araştırmak üzere Batum'a gönderilmiştir. Tayyar Bey'in bu görev ve seçilmesinin nedeni bölgedeki halkın mizacıma olan vukufiyetiydi. Tayyar Bey burada yerel halkla görüşerek başka yere gitme arzusunda olan halka gerekli nasihatleri verdi ve onları teskin ederek yerlerine dönmelerini sağladı. Tayyar Bey Trabzon'a döndüğünü araştırmaları sonucu elde ettiği bilgileri içeren bir defter ile mahzar kaleme aldı. Tayyar Bey'in görüşüne ve yapılan araştırmaların neticesine göre halkın şikâyetinin temel nedeni hudut bölgesindeki bir yerde ziyadece muhacir iskân edilmesi ve Çerkeslerin işlediği hırsızlık ve diğer suçların şikâyetine karşılık şiddetle karşılık verilmesiydi.⁶⁵

Batum Mutasarrıfı Mehmed Nureddin kendisi ve muhacirler aleyhinde yapılan şikâyetlere cevap olarak 23 Mart 1867'de hem Trabzon Valisine hem

⁶³ BOA, MVL. 733-74.

⁶⁴ BOA, MVL. 733-74, 3.

⁶⁵ BOA, MVL. 733-74, 8.

de Sadaret'e iki adet yazı gönderdi. Mutasarrıf, Sadaret'e gönderdiği yazıda Tayyar Bey'in muhacirlerden aldığı kayıp ve zayıat defterinin çoğunun aslının olmadığını ve bazılarının ise tahsil edilerek sahiplerine verildiğini bildirmektedir. Bununla birlikte Mutasarrıf bazı kişilerin halkı "muhacirini kaldıracamız" şeklinde vaat ile galeyana getirerek onları kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını iddia etmektedir. Mehmed Nureddin ayrıca muhacirlerin tarımla ilgilenmekte olduğunu, bir kısmının ise odunculuk, kerestecilik ve sair zanaatlarla uğraşmakta ve bu nesnelere alıp satmakta olduklarını bildirmektedir. Mutasarrıfın arzına göre muhacirler yerli ahali statüsüne girerek 1867 yılında adet-i ağnam vergisi dahi vermeye başlamıştı. Mehmed Nureddin ayrıca muhacirlerin kaldırılacağı ve başka yere gönderileceği şeklindeki söylentilerin muhacirler arasında bir soğukluğa neden olduğunu ve muhacir ümerasının kendisine gelerek yerli halkın kendileri hakkında başka bir yere nakilleri konusunda ısrarlı tavırlarından dolayı iş ve güçlerine bakamadıklarını dile getirdiğini belirtmektedir.⁶⁶

Mutasarrıf Valiye gönderdiği arızasında ise kendisi hakkındaki şikayetlere yedi maddede cevap vermekteydi. Mutasarrıfın ilk olarak belirttiği husus muhacirlerin kendi zamanında gelmedikleriydi. Muhacirler Emin Paşa'nın valiliği ve Süleyman Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında on beş bin kişi Batum'a gelmiş, şimdiki yerlerinde eski hükümet ve meclis aracılığıyla iskân ettirilmişti. Mutasarrıf kendisinin Batum'a görevlendirilmesinden sonra Trabzon'a giderek valinin huzuruna çıktığını ve vali tarafından kendisine muhacirlerin bir an önce iskân ettirilmesinin emredildiğini bildirmektedir. Valinin emri üzere harekete geçtiğini muhacirler için yerel halkın yardımlarıyla paska tabir olunur evlerin yapıldığını ve muhacirlerinin nüfusunun tahrir edildiğinde 4.200'e yakın muhacire verilmesi lazım gelen levazımın talimatı gereğince verilmesini memurlara tembih ettiyse de kendisine burada böyle bir talimat yoktur cevabı verildiğini dile getirmektedir.

Mutasarrıfın ele aldığı ikinci konu ise muhacirlere tahsis olunan arazidir. Buna göre Gönye, Batum ve Çürüksu'da iskân ettirilen muhacirlere tahsis kılınan yerlerin çoğunluğu mahlul, orman yerleri ve bazen dahi eski senet ile yani sancak beylerinin senet ile mutasarrıf olduğu yerlerdir. Bununla birlikte sancak beylerinin senede on beş kilelik tohum istiap eder diyerek tasarruf ettikleri yerlerin yüz ve yüz yirmi kile tohum istiap eder yerler olduğu anlaşıldığından bu yerlerden birer miktar muhacirlere tahsis edilmiştir. Ayrıca yerel

⁶⁶ BOA, MVL. 733-68, 1.

hânedan dahi ücretsiz olarak yerler terk etmiştir. Bu durum üzerine aza ve vücuttan memurlar tayin olunarak ve arazi memuru ile tapu katipleri gönderilerek nizamına uygun bir şekilde defter ve mazbatası yaptırılmıştır. Sonrasında Defterhânedan tapu evrakı alınarak muhacirlere verilmiştir. Mutasarrıf arazi konusunda kimsenin kimseye bir diyeceği olamayacağını, bu üç kazanın bol miktarda arazisi olduğunu, daha iki misli ahaliye yeterli miktarda arazi bulunduğunu ve bir mühendisin araştırmasıyla birlikte hakikatın ortaya çıkarılabileceğini ifade etmektedir.

Üçüncü husus ise yerli halk ile muhacirler arasında meydana gelen vuruşmalar ve halkın evlerini başka yere taşımaları meselesidir. Mutasarrıf muhacirler tarafından kimsenin katledilmediği halde halk tarafından birkaç muhacirin telef edildiğini ifade etmekte ve bu katillerin halkın oluşturduğu cemiyet içerisinde fesat tohumu ekmekte olduklarını dile getirmektedir. Halkın evlerini başka yere taşıdığını ise aslının olmadığını ancak Maçahel ve Acara-i Süfla halklarının çoğunun Batum arazisinde yerleri bulunması nedeniyle kısm Batum'a ve yazın yerlerine gittiklerini beyan etmektedir. Buna göre Maçahel ve Acara-i Süfla halkları ile Hemşin Ekradlarının yaz ve kış mevsimlerindeki hareketlilikleri halk tarafından bazı kişilerinin yer değiştirmesi olarak algılanmıştır. Mutasarrıf bu konunun hiçbir şekilde aslının olmadığını ve bu iddiaların işi büyütme isteyenlerin muradından kaynaklandığını belirtmektedir.

Arızada ele alınan dördüncü mesele ise hırsızlıktır. Mutasarrıf hırsızlık konusunda halkın ısrar ve iddialarında haklı olduğunu ancak bunun muhacirlerin iskân edildiği tüm eyalet ve livalarda olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte hırsızlık olayının sadece muhacirler tarafından değil halk tarafından da işlendiğini ve halk tarafından, çalınan mallar için tutulan defterde belirtilen zayıatın dahi bütünüyle muhacirler çalmıştır demenin doğru olmayacağını, hırsızların Ekrad ve yerli halktan da olabileceğini belirtmektedir. Mutasarrıf ayrıca Abaza ümerasından senetler alındığını fakat yine de hükümete şikâyet geldiğinde bu şikâyetlerin meclise havale edilerek araştırıldığını ve gereğinin yapıldığını söylemektedir.

Beşinci sırada ise muhacirlerin başka yere iskân edilmesinin imkânsızlığından bahsetmektedir. Mutasarrıfa göre böyle nazik bir mevkide kendinden önceki yöneticiler tarafından muhacir iskânının tensip edilmesi uygun değildi. Ancak muhacirleri burada yerleştirmek için çok fazla masraf yapılması ve buradaki uygunsuz durumun diğer eyaletlere de sirayet etmesi ihtimali dolayısıyla yapılması gereken muhacirlerin toptan nakli yerine uygunsuz harekette bulunan yedi sekiz muhacir reisinin ve hırsızlık suçuna karıştığı mahkeme

karşısında ortaya çıkan kişilerin başka yerlere nakledilmesidir. Böylelikle muhacirler terbiye edilecek ve edepleriyle ikamet edecektir. Muhacirlerin yanı sıra cemiyet reislerinin ve müfsitlerin de gerekli cezayı sağlanarak iki grup arasındaki soğukluk bir şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılacaktır.

Mutasarrıf son iki maddede ise halk tarafından iddia edildiği gibi yerel hükümetin muhacirlerin başka yerde iskânına engel olunmadığını dile getirmektedir. Buna göre Trabzon'dan gönderilen emirde Batum'da misafir suretinde muhacir bulunduğu takdirde Trabzon'a gönderilmesi emredilmiştir. Ancak emredildiği gibi Batum'da misafir şeklinde muhacir bulunmadığı ve herkesin iskân edilerek yerleşmiş olması gerekçesiyle kimse başka yere nakledilmemiştir. Ayrıca muhacirlerin Lazistan kazalarına bölüştürülmesi de muhacirlerin bütün ihtiyaçlarının temin edildiği sebebiyle uygun görülmemiştir. Fakat yine de muhacirlerin nakli hususunda emir geldiği takdirde yerel hükümetin buna karşı çıkamayacağı ifade edilmektedir. Mehmed Nureddin son olarak kendisinin azlinin halk tarafından talep edildiğini dile getirmiş ve bu hususun da valiliğin fikrine bağlı olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

Mehmed Emin bu arzın dışında 7 Ekim 1866 tarihinde Mutasarrıf Sadaret'e bir mahzar daha göndermiştir. Bu mahzarda da yukarıda belirtilen hususlara tekrar değinmiş ve muhacirlerin vahşi olduğunu ve Batum'da görülen hırsızlık olayının daha önce muhacir iskânında çalıştığı Bursa ve Ankara'da da görüldüğünü belirtmiştir.⁶⁸ Bununla birlikte yerel halkın muhacirler hakkındaki şikayetlerinin çoğunda haksız olduğunu ve bunların eyalet merkezi tarafından desteklendiğini bildirmektedir. Mutasarrıf ayrıca muhacirlerle halk arasında vuruşmaların gerçekleştiğini doğrulamakta ve bir muhacir kölesi ile yerel halktan bir kişi arasında geçen olayı anlatmaktadır. Olayda muhacir kölesi halktan bir şahsa vurduktan sonra şahıs eline balta alarak köleyi öldürünceye kadar dövmüştür. Ancak köleyi öldüren şahıs bir türlü bulunamamış-

⁶⁷ BOA, MVL. 733-68, 8.

⁶⁸ BOA, MVL. 725-108; Muhacirler arasındaki hırsızlık olayı imparatorluk içerisinde birçok bölgede meydana gelmekteydi. Enver Ziya Karal sadece Canik Sancağı'nda muhacirlerin çaldıkları at, öküz ve davarların sayısını 25.000 olarak vermektedir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VII, Ankara 1977, s. 278; Amasya mutasarrıfı 12 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda Amasya'da yerleştirilmiş ve Sivas ve Harput taraflarına gönderilmek üzere bulunmuş olan Çerkes muhacirlerin hırsızlık, darp ve silah çekmek gibi işleri terbiyeleri gereği yiğitlik zannettiklerini ifade etmiştir. BOA, MVL. 687-16: "...muhâcirler sirkat ve darb ve teşhîr-i silâh gibi cinayâtı terbiye-i ashyyeleri icâbmıca âdet-i şecâ'at zannetdiklerinden ahâl-i kadîmenin hayvânât ve eşyâsını sirkat ve darb ve bâ'zı vakitler dahi teşhîr-i silâha mücâseret eylemekte olduklarından...".

tır. Mutasarrıf bu olayı örnek vererek halkın değil de muhacirlerin daha fazla mağdur durumda olduğunu beyan etmektedir.⁶⁹

4. Muhacirlere Yardım

Devlet, muhacirlerle halk arasındaki ilişkiyi ensar-muhacir ilişkisine benzetmekteydi.⁷⁰ Buna göre yerli halk ensar göçmenler ise muhacirdi. Göçmenlerin Müslüman olması ve Osmanlı Devleti'ne yani halifelik makamına sığınması kendilerine yardım edilmesini gerektirmekteydi. Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda göçmenlerin Osmanlı Devleti'ne iltica ettikleri ve kendilerine yardım edilmesinin İslamiyet'in ve insanlığın gereklerinden olduğu bildirilmekteydi.⁷¹ 1864 tarihinde Osmanlı Devleti muhacir iskânında memurlara rehber olması için bir talimatname kaleme almıştı. Bu talimatnamede göçmenlerin en acil ihtiyaçları barınma, iye ve geçimlerini temin etmeleri için tarım aletleri olarak belirlenmişti.⁷² Lazistan Sancağı içerisinde iskân edilen muhacirlere de bu doğrultuda yardımlar gerçekleştirilmekteydi.

Her ne kadar ilk başta gelen muhacirler yanlarında hayvanlarını getirebildiyse de içlerinde yardıma muhtaç olanlar bulunmaktaydı. Bu muhacirler için Batum memurları ve halkı ile Lazistan Sancağı'na bağlı diğer kaza halkları tarafından muhacirler için 26 Haziran 1864 tarihine kadar 400 *keyl*⁷³ yardım zahiresi tedarik edildi. Halktan toplanan zahire oluşturulan bir komisyon ve muhacirlerin reisleri aracılığıyla ihtiyaç sahibi göçmenlere dağıtıldı. Bunun dışında halka ektirilmiş olan 100 *keyl* kokorozdan (mısır buğdayı) 2.000-3.000 kileye yakın hasılat elde edildi. Elde edilen hasılat yine muhacirlere dağıtıldı. Ayrıca göçmenlerin zahire ihtiyacı Batum'a bağlı kazalara yazılarak buralardan da yardım talep edildi.⁷⁴

Muhacirlerin en öncelikli ihtiyaçlarından birisi barınmaydı. Muhacirlerin barınma ihtiyacını karşılayabilmek için halk tarafından göçmenlere paska adı verilen hâneler yapılmıştır. 29 Mart 1865 tarihine kadar muhacirler için yapılan paska sayısı bini bulmuştur.⁷⁵ Muhacirler için yapılan bu yardımlara

⁶⁹ BOA, MVL. 725-108.

⁷⁰ BOA, MVL. 738-79.

⁷¹ BOA, MVL. 719-119, 9.

⁷² Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskân", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, 2012, s. 365-367; BOA. İMVL. 505-22848.

⁷³ Bir *keyl* 22, 25 kilograma karşılık gelmektedir. Buna göre muhacirler için 8.900 kg zahire tedarik edilmiştir.

⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM. 307-85.

⁷⁵ BOA, A.MKT.UM. 794-77.

karşılık göçmenler tarafından Lazistan Mutasarrıflığına dokuz adet teşekkür name gönderilmiştir.⁷⁶

Barınma meselesinin yanı sıra göçmenlerin giyinme ihtiyacı da önemli bir husustur. Göçmenlerin giydirilmesi için Trabzon Valiliği'nden 1.250 takım elbise istenilmişti. 29 Nisan 1865 tarihinde Meclis-i Vala'dan Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen yazıda kış mevsiminin geçmesi hasebiyle istenilen elbise sayısı 250 adet azaltılarak 1.000 takım elbisenin imal edilerek gönderilmesinin yeterli olacağı bildirilmekteydi.⁷⁷

Muhacirlere 1864 tarihinde yayımlanan talimatnâme çerçevesinde barınma ve giyim ihtiyaçlarının yanı sıra arazi verilmiştir. Göçmenlere verilecek olan arazinin miktarı toprağın verimliliğine göre değişmekle birlikte arazi miktarı bir çift öküzün işleyebileceği miktar olan 60 ila 100 dönüm arasındadır. 1858 Arazi Kanunnamesi gereğince muhacirlere arazi dağıtımından sonra tapu senetleri verilmiştir.⁷⁸ Bununla birlikte muhacirlere yine talimatnâme gereğince öküz ve tohumluk temin edilmiştir. Her nüfus muhacir için 5 kile tohumluk lazut (mısır), her on beş nüfus için ise bir çift öküz temin edilmiştir.⁷⁹ Bir çift öküzün fiyatı 500 kuruştur. Tohumluk lazutun kilesi ise iki kuruştur. Ayrıca muhacirlere zirai aletler de verilmiştir. Aletlerin ücreti ise her çift için seksen kuruştur. Bu doğrultuda 1 Ağustos 1864 tarihinde Lazistan Meclisi Batum'da ve diğer kazalarda bulunan 4.488 muhacir için ihtiyaç duyulan toplam 201.320 kuruşun hazineden havale edilmesi için Sadaret'e bir mazbata göndermiştir.⁸⁰ Bu talep Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra gerekli paranın öncelikle zengin olan ahalinin teşvikiyle, bu mümkün olmazsa mahalli mal sandığından karşılanması gerektiği Lazistan Mutasarrıflığına bildirilmiştir.⁸¹ Muhacirlere yapılan yardımların miktarı 16 Ağustos 1866 tarihine kadar 480.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu yardımların masrafının bir kısmı hazineden karşılanırken bir kısmı ise mal sandığından karşılanmıştır.⁸²

Muhacirlerin ihtiyaç duyduğu tarım aletleri ve araziler kendilerine verildikten sonra hemen arazilerinin ekiminin gerçekleşmesine çalışılmıştır.

⁷⁶ BOA, MVL. 704-21.

⁷⁷ BOA, MVL. 704-21.

⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM. 342-13; BOA, A.MKT.MHM. 338-86; BOA, MVL. 707-101; BOA, MVL. 710-48; BOA, MVL. 1046-25; BOA, MVL. 708-116; BOA, MVL. 711-113.

⁷⁹ BOA, MVL. 715-88, 9.

⁸⁰ BOA, A.MKT.UM. 794-77, 4.

⁸¹ BOA, MVL. 715-88, 11.

⁸² BOA, İ.MVL. 558-25059.

İlaveten devlet göçmenlere mahsul almalarına kadar tayinat yardımında bulunmuştur. Ancak bu yardım bir sonraki hasat mevsimine kadardır. 1864 senesinde iskân edilen muhacirler bir sonraki sene Lazistan Meclisine giderek havanın fazla yağışlı olması sebebiyle ettikleri ürünün üşüyerek zayı olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle kendilerine yapılan yardımın gelecek seneye kadar devam ettirilmesini talep etmişlerdir. Aksi halde yerel halkın hayvan ve mahsullerini gasp edeceklerini veya çalacaklarını, çarşıdaki tüccar ve esnafın ise mallarını yağma gibi hareketlerde bulunacaklarını ima etmişlerdir. Bu durum üzerine Lazistan Meclisi 7 Ekim 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda muhacirlerin durumunu belirttikten sonra kötü bir olayın ortaya çıkmasını önlemek için onlara tayinat verilmesine devam edilmesini istemiştir. 14 Ekim 1865 tarihinde Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen cevapta mahsul alamayan muhacirlerden kendini idareye gücü olanların istinasiyla gücü olmayanlara gelecek sene ziraat mevsimine kadar yarım yevmiye verilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.⁸³ Bu yardımın dışında sonradan gelen 4.200 muhacire 1867 Eylül ayının sonuna kadar tayinat verilmiş olup bu tarihten sonra tayinatları kesilmiştir.⁸⁴

5. Muhacirlerin Eğitimi

Batum'da iskân edilmiş olan Abaza muhacirlerin içinde buldukları "*hâli cehl ü nâ-dân*"⁸⁵ den dolayı hükümet muhacirler için beş adet okul açmayı düşünmüştür. Abaza muhacirleri Çerkes muhacirlere kıyasla din konusunda daha az bilgi sahibidir. Devlet Abaza muhacirlerin İslam'ın şart ve inançlarına hiçbir şekilde vâkıf olmadıklarından olası bir fesat durumunda başka bir mezhebe kayabilecekleri ihtimaline karşı Abaza muhacirlerin dinî konularda bilgilendirilmesini önemli görmüştür.⁸⁶ Bu doğrultuda Maarif Nezaretî ile iletişime geçirilerek muhacir çocukların eğitimi için gerekli hocaların görevlendirilmesi istenilmiştir.⁸⁷ Muhacir çocuklarının eğitim görmesi için muhacirlerin dillerine aşina olan beş hoca görevlendirilmiştir. Bu kişiler meclisçe test edilerek öğretmenlik görevi için elverişli olup olmadıkları kontrol edilmiş ve uygun oldukları anlaşılmıştır. Görevli hocalar cuma günleri, Ramazan ve mübarek günlerde muhacirlere nasihat ve vaaz vermekle, diğer günlerde ise küçük ve büyüklere dinin gereklerini öğretmekle yükümlüdür. Meclis-i

⁸³ BOA, MVL. 71479.

⁸⁴ BOA, MVL. 733-68.

⁸⁵ Cehalet ve bilgisizlik.

⁸⁶ BOA, İ.MVL. 526-23617, 1.

⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM. 318-80.

Valaca İstanbul'dan gönderilecek hocalara aylık dört yüzer kuruş maaş ve harcırah olmak üzere bir maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Öğrencilerin kitap ihtiyaçları da keza devlet tarafından karşılanmıştır. Bu doğrultuda muhacirlere Maarif Kütüphanesinde bulunan matbu 1.000 adet elifba cüzü, yüzer cilt ilmihal, amme ve tebareke cüzleri ile elli cilt Arapça sarf kitabı gönderilmesi tasavvur olunmuştur.⁸⁸

Muhacirlerin eğitimi için hoca ihtiyacı karşılandıktan sonra eğitimin verileceği yer problemi ortaya çıkmıştır. Lazistan Meclisi tarafından kaleme alınan 23 Nisan 1864 tarihli bir belgeye göre beş bölgeye birer okul, okulların bitişine Cuma ve Bayramı namazlarının kılınabilmesi için cami ve muallimlere mahsus birer oda inşası gerekmektedir. Bu binaların inşasının ahalinin kereste, nakit ve sair şekilde yardımları dışında 50.000 kuruşluk bir masrafla vücuda gelebileceği Sadaret'e bildirilmiştir.⁸⁹ Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin tarafından Sadaret'e gönderilen 3 Haziran 1865 tarihli maruzda hocaların Batum'a vardıkları ve muhacir çocukların eğitimine başladıkları beyan edilmektedir.⁹⁰

Muhacir sayısı zaman içerisinde artmış ve yeni gelenler muhacirler için köyler kurulmuştur. Yeni köylerin kurulması ve muhacir sayısının artması üzerine beş adet öğretmen muhacirlerin eğitim ihtiyacını karşılamak konusunda eksik kalmıştır. Bu nedenle mutasarrıf Mehmed Nureddin 6 Haziran 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği maruzunda İstanbul'dan gönderilen beş adet muallimin muhacirlerin çokluğu sebebiyle ihtiyacı karşılamadığını bildirmekte ve bunların yerine yerelden on üç muallimin aylık 150 kuruş maaşla istihdam edilmesinin daha faydalı olacağını ifade etmektedir.⁹¹ Mutasarrıfın bu beyanı Meclis-i Vala ve Maarif-i Umumiye arasında görüşülmüştür. Sonuç olarak yerel halktan dil bilen on bir muallimin hem yerel halkın hem de muhacirlerin eğitimleriyle ilgilenmek üzere istihdam edilmesi kabul edilmiştir. Bununla birlikte bölgeye 3.000 elifba, 750'şer adet amme ve tebareke cüzleri, 500 ilmihal, 300 tecvit ve 100 adet emsile kitaplarının gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹²

⁸⁸ BOA, MVL. 695-2; BOA, i.MVL. 526-23617, 10.

⁸⁹ BOA, MVL. 705-96.

⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM. 335-44.

⁹¹ BOA, MVL. 711-44.

⁹² BOA, MVL. 717-39; BOA, i.MVL. 554-24886.

Sonuç

Lazistan Sancağı'na muhacirlerin iskânı sosyal, ekonomik ve çevresel açıdan birçok problemin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Diğer bölgelerde olduğu gibi devletin burada da karşılaştığı problemlerden başlıcası muhacirler arasında ortaya çıkan hastalıktır. Sancakta iskân olunan göçmenler çiçek başta olmak üzere humma, sıtma ve ishal hastalıklarına yakalanmışlardır ve bu hastalıklar sebebiyle birçok muhacir hayatını kaybetmiştir. İmparatorluk içerisinde büyük bir sorun olan sağlık çalışması eksikliği Lazistan Sancağı'nda da kendini göstermiştir. Bununla birlikte devlet hastalıklara karşı kalıcı ve sürdürülebilir bir önlem olarak muhacirlerin ve halkın aşılmasını gerçekleştirmiştir.

Çalışmada muhacir bulunan diğer eyalet ve sancaklarda olduğu gibi Lazistan Sancağı'nda iskân olunan muhacirler arasında köleliğin mevcudiyeti saptanmıştır. Bununla birlikte göçmen sayısının az olması nedeniyle sancaktaki köle sayısı da buna orantılı olarak azdır. Devletin karşılaştığı problemlerden bir diğeri ise iskân problemidir. İskân sırasında karşılaşılan problemler aynı muhacir ailelerinin fertlerinin farklı yerlerde iskân olunması ve muhacirler ile yerel halk arasında meydana gelen çatışmalardır. Bu iki grup arasında meydana gelen çatışmaların temel nedeni muhacirlerin hırsızlık faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin hareketlerinden rahatsız olan halk bilinçli olarak örgütlenerek haklarını savunmaya çalışmıştır. Bununla birlikte muhacirlerin uygunsuz hareketleri nedeniyle muhacirlerle halk arasında çatışmalar meydana gelmiş ve çatışmalar sonucunda bazı şahıslar hayatını kaybetmiştir. Devlet halk ve muhacirler arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla her iki gruptan problem çıkaran şahısların başka yere sürülmesini sağlamışsa da bu müdahale problemin önüne geçememiştir. Farklı yaşantı ve hayat anlayışına sahip bu iki grup arasındaki gerginlik uzun yıllar boyunca sürmüştür.

Devlet muhacirlerin iskânı sırasında sosyal bir devlet anlayışı benimseyerek muhacirler için gerekli olan evlerin yapımını sağlamıştır. Bununla birlikte muhacirlere tarım arazileri, öküz, tohum ve ziraat aletleri temin edilmiştir. Ayrıca muhacirlere üretici hale gelinceye kadar yevmiye verilmiştir. Devlet göçmenleri iskân ettikten sonra da durumlarını takip etmiştir. İlaveten devlet muhacir çocuklarının ve halkın eğitimine gerekli önemi göstererek muhacirlerin bulunduğu bölgelere okul açmış ve İstanbul'dan ve Lazistan Sancağı içerisinde hocalar istihdam ederek muhacirlerin eğitim almasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Defterleri (A.)d...) 2919.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrakı (A.)AMKT.MHM.); 307-85; 318-80; 335-44; 338-66; 342-13; 368-90; 396-97.

Sadâret Nezaret ve Devair Evrakı (A.)A.MKT.NZD); 396-97.

Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A.)MKT.UM.); 561-49; 794-77.

Bab-ı Ali Evrak Odası Defterleri (BEOAYN.d...); 1864.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD); 1-45; 1-70.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS); 2398-5.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL); 505-22848; 520-23392; 526-23616; 526-23617; 554-24886; 558-25052; 558-25059.

Maliye Nezareti Masarifat Defteri (ML.MSF.d.); 17459.

Meclis-i Vala (MVL); 503-38; 504-127; 678-99; 680-64; 681-70; 684-6; 695-2; 687-16; 704-21; 705-96; 706-120; 707-101; 707-28; 708-116; 710-48; 711-1; 711-113; 711-43; 711-44; 712-53; 714-79; 715-88; 717-39; 718-57; 719-106; 719-119; 725-108; 732-64; 733-68; 733-74; 735-8; 737-22; 737-55; 738-79; 740-50; 1046-25.

Şura-yı Devlet (ŞD); 1825-30.

Gazete

Takvim-i Vakayi, No: 760, 5 Rebiülevvel 1281 (8 Ağustos 1864).

Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864).

Vilayet Salnamesi

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, 1870.

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 3, 1871.

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 9, 1877.

Araştırma ve İnceleme Eserler

BAĞ, Yaşar, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 207-217.

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991.

BROCK, Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul., 1956), ss. 401-427.

CUTHELL, David Cameron, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860-1866*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Columbia 2005.

ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.

ÇİÇEK, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 64-1, ss. 57-88.

DÜNDAR, Fuat, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

ERDEM, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

GÜMÜŞ Nebi, "Batım, Rize ve Artvin Tarihi İçin Yeni Bir Kaynak: Batım Şer'iyye Sicili", *Akademik-Uş*, C. 4, S. 1 (Temmuz 2020), ss. 1-44.

GÜNEŞ, Sadriye, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar&Ircica, İstanbul 2014, ss. 271-314.

HABIÇOĞLU, Bedri, *Kafkasyadan Anadoluya Göçler ve İskanlar*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VII, Ankara 1977.

KARATAŞ, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, 2012, ss. 355-384.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

KUCAK, Ömer, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018.

PUL, Ayşe, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 181-208.

SALTOĞLU, Selma, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2016.

SAYDAM, Abdullah, “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, *Çerkes Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2011, ss. 9-46.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

TURAN, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Efe Akademi, İstanbul 2020.

TURAN, Resul, *Çarlık Rusya Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

YILMAZ, Sümeyra, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2017.

CARIYELİKTEN HÜKÜMDARLIĞA: HAYZÜRÂN

LEYLA ÖZER*

Öz: Yakın dönemde ele alınmış tarih araştırmaları incelendiğinde liderlik vasfının ön planda olduğu birçok kadına rastlamak mümkündür. Özellikle de erkek egemen bir devlet yapısında kadının bu vasfını hükümdarlıkla taçlandırması büyük bir başarıdır. Bu anlamda tarihte dikkat çeken önemli bir isim vardır ki o da Abbasi hükümdarı olmayı başarmış Hayzürân adında bir cariyedir. Kadının devlet başkanı olamayacağı söyleminin genel kabul gördüğü Arap toplumunda Hayzürân, güzelliğiyle, zekâsıyla ve yönetimdeki ehliyetiyle bir ilk olmanın ötesinde, iktidarı süresince göstermiş olduğu cesaret ve liderlik vasfıyla her daim adından söz ettirmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde makale Hayzürân'ın siyasete etkisi, halife olan eşi Mehdî ve iki oğlu Mûsâ El-Hâdî ile Harûnür-reşîd dönemlerindeki siyasi faaliyetlerini dönemi ele alan kaynaklar ışığında okuyucuya aktarmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasi, Hayzürân, Halife, Hükümdar.

FROM JURISDICTION TO DOMINATION: HAYZÜRÂN

Abstract: When the recent historical studies are examined, it is possible to come across many women whose leadership qualities are at the forefront. Especially in a male-dominated state structure, it is a great success for women to crown this qualification with the rulership. In this sense, there is an important name in history, which is a female slave named Hayzürân who managed to become the Abbasid Ruler. In the Arab society, where the discourse that a woman cannot be the head of state is generally accepted, Hayzürân has always made a name for herself with the courage and leadership she has shown during her rule, beyond being the first with her beauty, intelligence and competence in administration. When evaluated in this context, the article will try to convey to the reader the influence of Hayzürân on politics, about which there are not many studies, and her political activities in the periods of her husband Mehdî, who is the caliph, and her two sons, Mûsâ El-Hâdî and Harûnürreşîd, in the light of the sources dealing with the period.

Keywords: Abbasid, Hayzürân, Caliph, Emperor.

---

* Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Alanı Yüksek Lisans Öğrencisi, Leyla.ozer25@erzurum.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca toplumun yapısı ve değer yargıları çerçevesinde konumlandırılan kadın, toplumun kendisine sunmuş olduğu haklar doğrultusunda var olup kendini gösterebilmiştir¹. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da her topluluğun kadına atfetmiş olduğu değer aynı önem ve kıymette olmamış, bu durum toplumdaki topluma değişkenlik göstermiştir². Erkek egemen toplumlarda kadın ikinci planda kalmış hak ve özgürlükleri neredeyse yok sayılmıştır³. Cahiliye devri Arapların kadınlara yönelik zihniyetlerine bakıldığında ticarî bir metâ olarak değerlendirildiği, gerek toplumsal gerek siyasal gerekse iktisadi bakımdan toplum bünyesinden soyutlandığı görülmektedir⁴. İslamiyet'in kabulüyle değer gören kadın profili, somutlaşmaya ve değer görmeye başlamıştır⁵. Siyasî ve sosyal kimlik noktasında gördüğü değerler çerçevesinde faal olarak harekete geçen kadınlar zamanla ülke meselelerinde söz hakkına sahip olmanın yanı sıra hükümdarlığa doğru giden bir yolun da kahramanları olmuşlardır. Emeviler zamanında halife eşlerinin Arap ırkından seçilip devlet idaresinden uzak tutulduğu⁶ görülürken bu durum Abbasiler zamanında değişmiştir. Cariyelerle yapılan evliliklerin oldukça popüler hale geldiği Abbasiler zamanında evlilik konusundaki değişimin ilk uygulayıcısı Halife Mehdî olmuştur⁷. Bu başlangıç cariyelerin siyasi arenada kendilerine kimlik bulmalarının yolunu açmış,

¹ Ömer Faruk Harman, "Kadın", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 82.

² Hasan Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, c. VI/ sy. 21, 2019, s. 395.

³ Sedef Kapanoğlu, *Çin'de Kadın İmgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 5.

⁴ Fatih Güzel, "İlk İki Asrında Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. XIII/ sy. 69, 2020, s. 1387; Ahmet Güzel, "Kadınların Siyasete Etkisi Bağlamında Hayzürân Örneği", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 12, 2017, s. 82.

⁵ Güzel, "İlk İki Asrında...", s. 1387.

⁶ Hacı Ataş, "Hayzürân'ın Halife Hâdi ile İktidar Mücadelesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. VI /sy. 2, 2020, s. 488-489.

⁷ Güzel, "İlk İki Asrında...", s. 1388.

hükümdarlığa kadar giden yolda örnek teşkil etmiştir. Bu örneklerden en baskını hiç şüphesiz gerek Abbasi halifesi eşi Mehdi Billâh'a gerekse oğullarına meydan okuyan Hayzürân'dır. Makale cariyelikten hükümdarlığa giden yolda onun verdiği mücadeleyi konu edinmektedir.

1. Hayzürân'ın Adı ve Soyuna Hakkında

Hint Kamışı, bambu gibi yumuşak bitkilerin yanı sıra *güverte iskele* gibi deniz taşıtlarının arka kısımları anlamına gelen Hayzürân kelimesi, sanatsal anlamda özellikle Arap asıllı şairler tarafından *Arap güzelinin boyu, sevgilinin güzelliği* gibi ifadelerle anlamlandırılmıştır⁸. Kelime her ne kadar Hayzürân olarak söylene de bazı kaynaklarda *Hezerân* olarak da geçmektedir⁹. Hayzürân'ın adı ve soyuna üzerine birçok görüş olmakla beraber Taberistan'da¹⁰ katıldığı bir savaşın akabinde esir alınarak Bağdat'a sürgün edilen Atâ¹¹ isimli babasının Yemen asıllı olduğuna dair bilgiler Hayzürân'ın Yemen asıllı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra onun Fars kökenli bir köle olduğunu savunanlar da vardır¹².

Atâ'nın Abbasi Halifesi zamanında Cüreş¹³ kentinde ikamet etmesine bakılacak olursa Hayzürân'ın burada doğmuş olabileceği düşünülebilir. Bu bilgiyi destekleyen kaynaklar çoğunlukta olmakla beraber Hayzürân'ın *Yuş* adlı bir şehirde hür bir kişi olarak doğduğunu savunan müellifler de

⁸ Ataş, a.g.m., s. 490; Kasım Kırbıyık, "Hayzürân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 106.

⁹ Mehmet Zihni, *Meşâhürü'n-Nisâ*, Çev. Bedreddin Çetiner, Şamil Yayınevi, İstanbul 1982, c. II, s. 207; Güzel, a.g.m., s. 83.

¹⁰ Taberistan: İran'ın kuzeyinde günümüzde Mâzenderan adını taşıyan eyalet. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 322-323.

¹¹ Ata, Abbasi halifesi Mansur'un kölesi olmakla beraber sonrasında serbest kalarak Yemen hakam olmuştur.

¹² Güzel, a.g.m., s. 83.

¹³ Ataş, a.g.m., s. 490; Kırbıyık, a.g.m., s. 106; Güzel, "İlk İki Asırda...", s. 1388.

¹⁴ Nabia Abbott bölgenin ismini *Yuş* olarak kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nabia Abbott, *Hayzuran ile Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, Çev. Suat Kaya, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1999, s. 48.

bulunmaktadır¹⁴. Bu bilgiler kaynaklara dayalı varsayımlar¹⁵ olmakla beraber Hayzürân'ın siyasi arenada yer aldığı dönemde içerisinde Yemen'de uşak olarak çalışan kardeşi Gıtrîf'i¹⁶ Yemen valisi olarak ataması onun köken olarak nereye bağlı olduğu hususunda güçlü ihtimaller uyandırmaktadır. Sonuç itibarıyla Hayzürân'ın Yemen asıllı olma ihtimali kuvvetle muhtemel görünmektedir. Zira Yemenli kadınların erkek egemenliğine karşı başkaldırı cesareti göstermeleri Hayzürân'ın da gelecekte hükümdar kimliğine bürünmesinde genetiksel bir etkisi olduğunun en açık göstergesi kabul edilebilir¹⁷. Hayzürân'ın adındaki fonetik söylem onun Hazar Türklerinden¹⁸ olabileceği tahminini ortaya koymuşsa da bu konu kaynaklar tarafından desteklenebilecek durumda değildir. Gösterişli ve etkileyici cariyelerin genellikle Berberilerde olması onun Berberî olma¹⁹ ihtimalini de düşündürmektedir. Bilinen o ki bu asılsız ihtimalleri bir kenara bıraktığımızda Hayzürân'ın Yemen asıllı olması gerekmektedir.

2. Kölelikten Abbasi Sarayına Geçişte Hayzürân

Kölelikten Harem'e oradan da saraya geçişe kadar geçen zaman Hayzürân cephesinde oldukça sancılı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Sakif²⁰ adı verilen kabileye mensup muhacirlerden birine kölelik yapmakta olan Hayzürân, çok geçmeden Cüreş kentinde kurulan bir köle pazarında satışa sunulmuş ve burada bir tacir tarafından sahiplenilmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş tekrar Mekke'de satışa

¹⁴ Fatima Mermisi, *Hanım Sultanlar (İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*, Çev. M. Ali Kayabal-Filiz Nayır, Cep Kitapları, İstanbul 1991, s. 65.

¹⁵ Hayzürân Arap asıllı bir adam ile onun Arap soyuna mensubiyeti bulunmayan karısından doğmadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mermisi, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁶ Bazı kaynaklarda *Hitrîl İbn Ata* olarak geçmektedir. Bkz: Abbott, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁷ Ataş, *a.g.m.*, s. 490; Mermisi, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁸ Ataş, *a.g.m.*, s. 490.

¹⁹ Zekerîya Kitapçı, *Abbâsî Hilâfeti'nde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1997, s. 360; Abbott, *a.g.e.*, s. 46.

²⁰ Sakif: Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sakif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 10-11.

sunulması²¹ Hayzürân'ın kaderinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur, Hayzürân'ı görmüş, bir hayli beğendiği *dal gibi ince ve narin*²² olarak tarif ettiği²³ bu cariye'nin oğlu Mehdî'ye layık bir zevce olabileceği kanaatine vararak başlık vermek suretiyle sahiplenmiştir²⁴.

Köle pazarında Hayzürân'ı gözüne kestiren Halife Mansur onunla iletişime geçerek ailesine ilişkin bilgi almak istediğinde Hayzürân: Mekke'de doğduğunu Curaş'a götürüldüğünü, Allah'tan başka kimsesi olmadığını ailesinin tek evladı olduğunu söylemiştir. Aldığı bu cevaplardan memnun olan Halife Mansur, yanındaki görevliye Hayzürân'ı alarak evlat sahibi olması için oğlu Mehdî'nin yanına götürmesini emretmiştir²⁵. Sonuç olarak Mehdî Billâh babasının seçimi doğrultusunda fıkıh eğitimi de almış olan Hayzürân'ı letafet ve dirayeti dolayısıyla 159 (775-776) tarihinde sahiplenmiş ve nikâhı altına almıştır²⁶. Böylelikle Hayzürân güçlü bir kimlikle Abbasi sarayına yerleşmeyi başarmıştır.

Hayzürân, Mehdî Billah ile olan evliliğinden Mûsâ el-Hâdî ve Harûnür-reşid adlarında iki erkek evlat sahibi olmuş²⁷ ve

²¹ Cuma Karan, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 54, 2020, s. 389.

²² Hayzürân'ın güzelliği *bir saz gibi narin ve latif* olarak tarif edilmiştir. Bkz: Abbott, *a.g.e.*, s. 42.

²³ Mustafa Hizmetli, "Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Harunür-reşid'in annesi Hayzürân ve eşi Zübeyde Örneği", *3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi (Kasım 2018, Mardin)*, s. 1245.

²⁴ Abbott, *a.g.e.*, s. 42; Karan, *a.g.m.*, s. 389; Konuyla ilgili farklı birçok bilgi olmakla beraber bunlar arasında en dikkat çekeni Hayzürân'ın Mehdî Billâh'tan hamile kalarak onun çocuk sahibi olması maksadıyla sahiplenildiği mevzudur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Hizmetli, *a.g.m.*, s. 1245.

²⁵ Abbott, *a.g.e.*, s. 45. Konu hakkındaki görüşlerden bir diğeri Halife Mansur'un Hayzürân'ı sahiplenirken yanında oğlu Mehdî Billâh'ın da bulunduğu ve seçimin bizzat Mehdî Billâh tarafından yapıldığı hususudur. Bkz; Abbott, *a.g.e.*, s. 43.

²⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr-üt Taberî, *Târîhu'l-Ümemi ve'l-Mülük*, c. VIII, Beyrut 1987, s.121; İzzüddin Ebü'l-Hasan İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. Yunus Apaydın, c. XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 193; Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülük*, Neşr. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, s. 229; Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. N. Demirtaş, İstanbul 2007, s. 18; Güzel, "İlk İki Asırda...", s. 1388; Atâş, *a.g.m.*, s. 490.

²⁷ Abbott, *a.g.e.*, s. 43; Ancak kardeşlerden her ikisinin de tam olarak ne zaman doğmuş olabileceklerinin tespiti güçtür. Fakat her ikisinin de Rey'de doğdukları tahmin edilmektedir. Hayzürân'ın çocuklarıyla ilgili kaynaklarda üç erkek iki kız olmak üzere beş çocuğunun olduğundan bahsedilir. Abbâse isimli kız çocuğunun annesinin kim olduğu hususunda ihtilaf söz konu-

iki oğul dünyaya getirmekle Ümmüveled²⁸ ismine mazhar olmuştur. Hayzürân saraydaki yerini sağlamlaştırdıktan sonra Yemen’de ikamet etmekte olan aile fertlerini yanına getirterek Abbasi sarayında nüfuzunu arttırmayı planlasa da bu adımın sonuçları beklentisinden farklı olmuştur. Zira saraya gelen aile fertlerinden her biri kendi ihtirasları doğrultusunda nüfuzlarını arttırmaya çalışmışlardır. Öyle ki Hayzürân’ın ablası Salsal kayınbiraderi Cafer’in başını döndürerek ondan çocuk yaparken²⁹ kardeşi

---

su olup rahim adlı cariyesinden doğduğu tahmin edilmektedir. Mehdi Billâh’ın Muhayyat adlı cariyesinden de bir oğlu olduğu ve kısa sürede öldüğü bilinmektedir. Birtakım kaynaklar Hayzürân ile Mehdi Billâh’ın, adı *Küçük Hanım* manasına gelen Banugah/Banucah isimli bir kızlarının varlığına da işaret etmektedir. Kaynakların aktarımına göre Banugah, Mehdi Billâh tarafından sevilen bir evlat olmanın yanında erkek kılığında babasının seyahatlerine de iştirak etmiştir. Nitekim bu seyahatlere katılmış bir zâten şu anlatımları da bunu doğrulamaktadır: *El-Mehdi, Basra’yı askerleriyle ziyaret ettiğinde, önünde inzibat amirinin, ikisi arasında da delikanlı kılığında al-Banuka’nın ilerlediğini gördüm. Sırtında siyah pelerin, belinde kılıç vardı. Ve giysilerinin altından kabarık göğüslerini de görebiliyordum.* Mehdi Billâh çok sevdiği kızı Banucah için saray yaptırarak onun rahat bir yaşam sürmesini de garanti etmiştir. Hakkında fazla malumat olmayan oğullarından biri de İsâ b. Mehdi’dir. Onunla ilgili söylenecek tek husus Hayzürân’ın oğlu olmadığı Rayta adlı bir cariye bu oğulun dünyaya geldiğidir. İsabâd sarayının İsâ b. Mehdi için yapıldığı hocası olarak da Mübârek Et-Türki’nin atandığı bilinmektedir. Kaynakların bir kısmında Fazl b. Yahya ismine de rastlanmaktadır. Bermekî sülalesine mensup olduğu tahmin edilen Fazl b. Yahya doğduktan sonra Hayzürân onu sütüyle beslemiş Fazl’ın annesi de Harûnür-reşid’e sütanneliği yapmıştır. Bu nedenle kaynaklar Fazl b. Yahya ile Harûnür-reşid’in sütkardeşi olduğunu belirtmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz; Abbott, *a.g.e.*, s. 41; Mermisi, *a.g.e.*, s. 71.

²⁷ Abbott, *a.g.e.*, s. 51.

²⁷ Abdullah b. Mübârek: Tebeu’t-tâbiimin ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 122-124.

²⁷ Güzel, *a.g.m.*, s. 83.

²⁷ Fazl b. Yahyâ el-Bermekî: Hârûnürreşid devrinin önemli devlet adamlarından biridir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Fazl b. Yahyâ el-Bermekî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 276.

²⁷ Bermekîler: Abbâsiler devrinde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda bulunan bir ailedir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 517-520.

²⁷ Kırbıyık, “Hayzürân”, s. 106.

²⁸ Ümmüveled, *Elendisinden çocuk dünyaya getiren cariye* manasını ifade etmektedir. Köle kavramı temeline inşa edilmiş bu kavram köle ticaretine maruz kalan kadınların varlığı sonucunda teşekkül etmiş ve anlam kazanmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Ataş, *a.g.m.*, s. 499; Karan, *a.g.m.*, s. 383; İsmail Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Belleten*, c. XIVII / sy.187, 1983, s. 805; Karan, *a.g.m.*, s. 38; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 306.

²⁹ Clot, *a.g.e.*, s. 19; Abbott, *a.g.e.*, s. 49.

Esmâ da Hayzürân'ın sarayda olmadığı bir sırada Mehdi Billâh'ın nikâhı altına girmiştir. Fakat Hayzürân'ın saraya dönmesiyle yaşanan kaos, Mehdi Billâh'ın Esmâ'ya yüklü miktarda para vermek suretiyle nikahından düşürmesiyle sonuçlanmıştır³⁰.

3. Abbasi İdari Sisteminde Hayzürân

Halife Mansur'un vefatının ardından oğlu Mehdi Billâh Abbasi halifesi olmuş ve idareyi ele almıştır. Onun idare sürecinde sarayı etkileyen isimlerden biri de hiç şüphesiz kendisini en çok etkileyen hanımı Hayzürân'dır. Hayzürân'ın diğer eşlerden farklı bir noktada yer almasının altında Mehdi Billâh'ın ona duyduğu derin sevgi yatmaktadır. Öyle ki Hayzürân'a yazdığı ve affettiği şiirler oldukça fazladır. Kaynaklar Mehdi Billâh'ın kâtibî Ebû Kureyş İsa b. Mase adından bahsederken onun Hayzürân'ın kâtipliğini de yaptığını ifade etmektedirler. Bu konuda diğer hanımların adlarının geçmemesi Hayzürân dışında hiçbir halife eşinin idare sisteminde söz hakkına sahip olmadığını en açık delildir³¹. Hayzürân eşinin sevgisinden güç alarak Abbasi sarayında nüfuzunu bir hayli artırmış ülke idaresinde hatırı sayılır oranda söz hakkına sahip olmuştur.³² Aldığı kararlar neticesinde resmi yazılara onay verme yetkisine sahip oluşu ve onun onayını almaksızın girişimlerin geçersiz sayılması bunu ispatlar niteliktedir. Onun devlet idaresinde tayin ve azil mevzularında da etkin rol oynadığı görülmekte olup Fars'ın idaresinden sorumlu Yahya isimli bir kişinin yolsuzluk yapmak suretiyle Mehdi Billâh tarafından mahkûm edilmesi ve sonrasında Hayzürân tarafından azledilip görevine iadesi, bahsi geçen duruma örnek oluşturmaktadır. Mehdi Billâh'ın nikâhına aldığı diğer cariyelerden oğulları olduğunu bilmesine rağmen yalnızca Mûsâ El-Hâdî ve Harûnür-reşîd'in halife seçilmesini sağlaması da nüfuzunun³³ anlaşılması açısından önem taşımaktadır³⁴.

³⁰ Karan, a.g.e., s. 389; Hizmetli, a.g.m., s. 1245; Abbott, a.g.e., s. 57.

³¹ Güzel, a.g.m., s. 84.

³² Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî li'l-Âdâbi's-Sultâniyye Ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y., s. 191.

³³ Hayzürân hususi işleri için yıllık 260.000 dinar harcamakta olup ölümünün ardından servetinin 160.000.000 dirhemden biraz daha fazla olduğu görülmektedir. Harûnür-reşîd annesinin

Sarayda görevli üst düzey devlet adamları Halife Mehdi Billâh'ın yanı sıra eşi Hayzürân'a da gereken saygıyı göstermişlerdir³⁵. Bunun altında kendi yetkisini tanımayan devlet adamlarının öldürülmesi, kararlarına riayet gösterenlerin de ödüllendirilmiş olmaları yatmaktadır³⁶. Halifeyle görüşmek isteyenler Hayzürânla görüştikten sonra Halife ile görüşme şansına sahip olabilmişlerdir. Kaynaklar Hayzürân'ın halife üzerindeki etki ve otoritesinin ciddi boyutlarda olduğunu gösteren bir olayda; Vâkidî, Halife Mehdi Billâh'ın huzurundayken kendisine bazı hadisler aktarmış, bu kısa sohbetin ardından Halife Mehdi Billâh, hamını Hayzürân'ı görmek istemiş ancak odasına girmeyle çıkması bir olmuştur. Odadan bir hayli öfkeli ayrılan halife, duyduğu hiddeti Vâkidî'ye anlatmak suretiyle dindirmeye çalışmıştır. Vâkidî neler olduğunu sorduğunda Mehdi Billâh,

“Hayzürân'ın yanına gittim, bana diklendi. Ayağ'a kalkıp beni tartakladı ve ‘Senden hiç hayır görmedim’ dedi. Ey Vâkidî! Allah'a yemin ederim ki ben onu bir köle tüccarından satın aldım. Benim yanına gelince makam ve mertebe sahibi oldu, itibar kazandı. Benden sonra da her iki oğlumu (Hâdi ve Harun) veliaht ilan etti” demek suretiyle duyduğu sitemi dile getirmiştir. Buna mukabil Vâkidî, halifeye: *“Ey mü'minlerin emîri! Resûlullah (s.a.v.), bu gibi kadınlar hakkında şöyle buyurmuştur: Onlar, kerem sahibi kimseleri mağlup ederler. Ama alçak karakterli erkekler de onları mağlup ederler. Resûlullah (s.a.v.), başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: Sizin en hayırlınız, ailesine hayırlı olanınızdır. Ben de sizin, ailesine en hayırlı olanınızım. Doğrusu kadın eğri kaburgadan yaratılmıştır. Onu düzeltmeye kalkarsan kırarsın”* diyerek kendisini rahatlatmaya çalışmıştır.

Anlatılanlardan bir hayli etkilenen Mehdi Billâh, Vâkidî'yi aktardıklarından ötürü ödüllendirmek istemiş, kendisine 2 bin dinar bağışlanmasını buyurmuştur³⁷. Bu olay her ne kadar alevî bir anlaşmazlık olarak görülse de Hayzürân'ın bu tavrı tehlikenin sinyalini açıkça göstermektedir³⁸. Vâkidî, anlatımını şu şekilde sürdürmektedir: *“Oradan ayrılıp evime gittiğimde kapıya*

ölümünden sonra onun servetinin hepsini hayır işleri yerine kendi harcamaları için kullanmıştır. Bkz; Abbott, *a.g.e.*, s. 139.

³⁴ Karan, *a.g.e.*, s. 389, 390.

³⁵ Güzel, *a.g.m.*, s. 84, 85.

³⁶ Güzel, “İlk İki Asırda...”, s. 1389.

³⁷ Ataş, *a.g.m.*, s. 494.

³⁸ Karan, *a.g.m.*, s. 390.

varır varmaz Hayzürân'ın elçisi bana yetiştî ve bana bir miktar para ve birkaç takım elbise verdi. Hayzürân bana, bu para ve elbiseleri bir şükran ifadesi olarak göndermişti." Böylelikle, nakledilen hadislerin etkisi altında kalan Mehdî Billâh eşine sevecen yaklaşmaya başlamış, bu durumdan bir hayli hoşnut olan Hayzürân ise verdiği nasihat içerikli hadislerden ötürü Vâkidî'yi ödüllendirmek istemiştir³⁹.

Müzakere etmeyi *rahmet kapısı, bereketin anahtarı* şeklinde açıklayan ve bu konunun önemine vurgu yapan Halife Mehdî Billâh, devlet meselelerine dair mevzuları saray erkâmı ve üst düzey devlet adamlarına danışarak veya ilim ve fazilet ehli kimselerle konuşarak çözümlenmiş olsa da çoğunlukla veziri Rebî ve Hayzürânla müzakere etmeyi tercih etmiştir. Hayzürân'ın yönlendirmesi sonucunda da Musâ EL-Hâdî ile Harûnür-reşîd veliaht olarak ilan edilmişlerdir. Hayzürân her ne kadar oğullarının önünü açmaya çalışmışsa da bu süreçte Mehdî Billâh ile fikir ayrılığına düştüğü bilinmektedir. Bazı kaynaklar İsa b. Mûsâ'nın bizzat Ebu Cafer El-Mansur tarafından veliaht seçildiğini dolayısıyla da halifelğe aday olarak gösterildiğini belirtmektedir. 166/783 yılında Harûnür-reşîd'in emrinde düzenlenen Bizans seferi ve bu seferden elde edilen başarı Mehdî Billâh'ı mutlu etmiş olmalı ki, Mûsâ EL-Hâdî'den sonra Harûnür-reşîd'in halifelğinde karar kılınmıştır. İsa b. Mûsâ'ya birkaç dönüm arazi ile 10 milyon dirhem para vermek suretiyle onun halifelik makamı önündeki varlığını ortadan kaldırmıştır⁴⁰.

4. Evlatları Döneminde İdareci Kimliğ İle Hayzürân

Mehdî Billâh, Hayzürân'dan doğma oğullarını kendisinden sonra veliaht ilan etmişse de Hayzürân'ı rahatsız eden bir durum daha vardır. O da oğlu Mûsâ EL-Hâdî'nin idari işlerde kendisine söz hakkı tanımaması ihtimalidir. Bu nedenle Hayzürân uzlaşabileceği oğlu Harûnür-reşîd'in halife olmasını daha çok desteklemiştir⁴¹. Bu doğrultuda da Mehdî Billâh Hayzürân'ın

³⁹ Ataş, a.g.m., s. 494.

⁴⁰ Güzel, a.g.m., s. 85; Ataş, a.g.m., s. 493.

⁴¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn el-Mesûdî, *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Neşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut 1987, s. 332-333.

etkisinde kalarak diğer oğlunu daha çok desteklemiştir. Fakat bu destek sonraki süreçte Mûsâ El-Hâdî'nin annesine öfke duymasına neden olacaktır. Veliyaht ilanından kısa bir süre sonra Mehdi Billâh'ın ölümü birçok ihtilafa yol açmıştır⁴². Anlatılanlar çerçevesinde Mehdi Billâh, Mûsâ El-Hâdî'ye kardeşinin halife olacağını haber verip onu Bağdat'a davet etmiş, durumu kabullenemeyen Hâdî tavrı dolayısıyla babasının tepkisini çekmiştir. Cezalandırılmasına karar verildiği sırada Cürcân'a⁴³ giderken 169/785 tarihinde Mâsebezân'da beklenmedik biçimde hayatını kaybetmiştir.

Bu noktada Mehdi Billâh'ın avda iken meydana gelen bir olay neticesinde ölmüş olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Buna göre ava bir hayli merakı olan Mehdi Billâh, Cürcân istikametinde yol alırken, avlanabilmek adına güzergâhtaki mekânları gözüne kestirmiş, bu vesileyle ağır hareket etmiştir. Bu sırada yanında bulunan köpeğinin hareketlendiğini ve yanından uzaklaşarak ormana doğru kaçtığını gören Mehdi Billâh, atıyla birlikte köpeğini takibe koyulmuş ancak atının saldırısına uğrayarak ölmüştür⁴⁴. Mehdi Billâh'ın zehirlenerek can verdiği yönünde bilgilere de isabet edilmektedir. Bunun yanı sıra geçirdiği bir hastalık nedeniyle vefat ettiği, bu sırada Mûsâ El-Hâdî'nin de Musul seferinde olduğu, Hayzürân'ın, ölüm hadisesinin ardından vezirlerle bir araya gelip alınacak tedbirleri münaakaşa ederek, ayaklanma girişiminde bulunma ihtimallerine karşı askerlere iki senelik ücretlerini peşin ödediği de belirtilen görüşler arasındadır⁴⁵.

Mehdi Billâh'ın ölümü sonrası her ne kadar Harûnür-reşîd'in halife ilan edilmesi gerektiyse de üst rütbeli kişiler tarafından Mûsâ El-Hâdî'nin halife olmasına karar kılınmıştır. Halifeliliği kendisine bildirilen Mûsâ El-Hâdî, ikamet ettiği Cürcân'dan ayrılarak Bağdat'a oradan da annesinin gözetiminden uzak İsbad'a yerleşip tahtına oturmuştur. Hayzürân devlet idaresindeki otoritesini bu dönemde de devam ettirmiştir. Bu-

⁴² Güzel, a.g.m., s. 85-86.

⁴³ Cürcân: Hazar denizinin güneydoğusunda tarihi bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 131-132.

⁴⁴ Abbott, a.g.e., s. 87, 89.

⁴⁵ Ataş, a.g.m., s. 495; Karan, a.g.m., s. 391.

nun altında devlet ricalinin Hayzürân'a olan yakınlığı sebebiyle Hâdî'nin annesinin idaresine bir süre kayıtsız kalmakla yetinmesi yatmaktadır⁴⁶. Elbette bu durum uzun sürmemiş annesinin her geçen gün artan istek ve emirlerinden son derece rahatsız olan Hâdî, annesine sitemde bulunmuşsa da Hayzürân bu tavrı dikkate almamış ve uygulamalarına devam etmiştir⁴⁷. Durumdan rahatsızlık duyan Hâdî, devlet ileri gelenleriyle bir toplantı tertip ederek onları annesine biat etmemeleri noktasında sert bir dille uyarmıştır⁴⁸. Hâdî toplantı sonrasında adamlarından birini annesinin hizmetlisi olarak görevlendirmiş böylece onun her hareketini yakından takip etmeyi planlamıştır⁴⁹.

Her ne yaparsa yapsın annesiyle baş edemeyen Halife, çareyi annesinin hayatına son vermekte bulmuş ve bu düşüncesini tatbika koyulmuştur. Hâdî, planı gereğince hizmetlilerinden birini, Hayzürân'ın yemeğine zehir koymakla görevlendirmiştir. Ancak yemeği önüne sunulduğu vakit bu durumdan kuşkulanan Hayzürân, yemeğin bir köpeğe verilmesini emretmiş, yemeği yiyen köpek peşi sıra can vermiştir. Zehirlenme olayını bilhassa danışmanı Halise'nin haber vererek Hayzürân'ı kurtardığı yö-

⁴⁶ Ataş, a.g.m., s. 495; Güzel, a.g.m., s. 87.

⁴⁷ Ataş, a.g.m., s. 496. Hatta bir defasında Hayzürân, kendisinden Gıtrif'in valiliğini onaylamasını istediğinde buna mukavemet etmemiş ancak annesinin bu konudaki direnmelerine tahammül edemeyerek, valiliğinin onaylanmasına karşılık Gıtrif'in kızıyla yapmış olduğu evliliği sonlandıracağını şart koşmuştur. Esasen annesi Hayzürân bu duruma aldırış etmediği gibi saygı göstermiş, buna mukabil Mûsâ El-Hâdî Gıtrif'in valiliğini tasdik etmiştir. Bkz; Güzel, "İlk İki Asırda...", s. 1389. Hayzürân'ın bir gün Abdullah b. Mâlik adına aracı olmasını istediğinde Mûsâ El-Hâdî buna itiraz etmiş ancak bunu kabullenmek istemeyen Hayzürân oğluna "*Bu hacet Abdullah b. Mâlik içindir. Çünkü ben ona kefil oldum. Verdiğim sözün yerine getirilmemesinden utanırım*" demek suretiyle karşı koymuştur. Mûsâ El-Hâdî ise ölkesini şu sözlerle dile getirmiştir: "*Sen neden onlara söz veriyorsun ve hacetlerine kefil oluyorsun? Melik mertebesindeki insanlar senin kapıda ne arıyorlar? Senin yapman gereken şey evde eğe ve pamuk ile uğraşmak, Kur'an ve ibadetle meşgul olmaktır. Melikleri selamlamak, insanların hacetlerini gidermek ve kapıda nakipler tutmak senin işin değildir. Artık senin kapına kimse gelmediğini görmeyeyim*". Maruz kaldığı laflar karşısında Hayzürân ağlamaklı bir şekilde Mûsâ El-Hâdî'nin huzurundan ayrılmıştır. Bazı kaynaklar Hayzürân'ın bu olay üzerine oğlu Mûsâ El-Hâdî'nin huzuruna çıkmamaya ant içtiğini, onunla hiçbir surette müzakere etmediğini ve saraydan ayrıldığı ifade etmektedir Ataş, a.g.m., s. 496; Güzel, a.g.m., s. 87.

⁴⁸ İbnü't-Tiktaka, a.g.e., s. 189; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, C. II, İstanbul 1987, s. 340; Ataş, a.g.m., s. 496.

⁴⁹ Güzel, "İlk İki Asırda...", s. 1389.

nünde kaynaklarda bilgiler yer almaktadır⁵⁰. Durum karşısında hayrete düşen Hayzürân, bu işte oğlunun parmağı olduğunu anlamıştır⁵¹. Kaynaklar bu konuda “*pirinci yeseydi ondan kurtulup rahat edecektim, annesi hayatta olan bir halife ne zaman felah bulunmuş ki*” şeklindeki temennisine özellikle temas etmişlerdir⁵². Her şeyin açıklığa kavuşmuş olması Hâdî’yi daha da arsızlaştırmış kardeşi Harûnür-reşîd’in bertaraf edilmesiyle annesinin desteksiz kalabileceğini düşünmüştür. İkili arasındaki şu diyalog durumu gözler önüne sermektedir: Hâdî: “*Ey Harun! Gerçekten veliaht olmak istiyor musun?*” diye sorduğunda, Harûnür-reşîd: “*Evet, vallahi istiyorum. Eğer veliaht olur sonra da halifelîğe geçersen senin münasebetini kopardığım kimselerin gönüllerini kazanacağım. Kendilerine haksızlık ettiğin kimselere adaletle davranacağım, kızlarını da oğullarımla evlendireceğim*” demiştir. Aldığı cevaplar üzerine Hâdî, kendisinden sonra halife olarak oğlu Cafer’in idareye gelmesini istemiştir⁵³. Bu konuda devlet ile gelenlerinin de onayını alan Hâdî amacına ulaşmadan vefat etmiştir⁵⁴.

⁵⁰ İbnü’l Esir, a.g.e., s. 194; Abbott, a.g.e., s. 117.

⁵¹ Ataş, a.g.m., s. 496.

⁵² Hizmetli, a.g.m., s. 1246.

⁵³ El-Mesûdî, a.g.e., s. 342-343; Bu hususta Mûsâ El-Hâdî’nin dikkat çekmemek adına kardeşi Harûnür-reşîd’i Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile birlikte esir ettiği bilgisine de kaynaklarda temas edilmektedir. Bkz; Güzel, a.g.m., s. 88.

⁵⁴ Ataş, a.g.m., s. 497; Taberî ise oğlu Mûsâ El-Hâdî’nin planını öğrenen Hayzürân’ın, bu planın uygulanmasını önlemek adına bir hizmetlisini Mûsâ El-Hâdî’nin odasına gönderdiğini ve onu boğarak öldürmesini istediğini belirtmektedir. Buna mukabil Zehebî Hayzürân’ın tıpkı daha önce kendisine yapıldığı gibi, oğlunu zehirlemek suretiyle ortadan kaldırdığını ifade etmektedir⁵⁴. Nitekim Evzâi bu görüşe temas etmekte ve bunun sebebinin Mûsâ El-Hâdî’nin Harûnür-reşîd’e zarar verebileceği yahut öldürebileceği ihtimalinden kaynaklandığını ifade etmektedir ki ölüm hadisesini haber aldıktan hemen sonra *Biz bu gece bir halifenin öleceğini, birinin halife olacağını, bir diğerinin de doğacağını konuşmuştuk. Hâdî öldü, Hârûn halife oldu, Me’nun da dünyaya geldi* şeklinde bir konuşma yapmış olması bu görüşü destekler niteliktedir⁵⁴.

Bu noktada bazı muhtelif eserler Hayzürân’ın otoritesinin oğlu Mûsâ El-Hâdî eliyle engellenmeye çalışılmasını, onun bir kadın olarak hem haysiyetini hem de saygınlığını himaye etme mesuliyetinden kaynaklandığına dayandırabilmektedir. Zira Mûsâ El-Hâdî hasta yatağında bulunduğu vakit yanına gelen Hayzürân’a: “*benim sana bazı şeyleri yasaklamam şeriatın gereği değildir. Meliklik siyasetinin gereğidir. Ben sana asi değilim. Amacım seni korumak ve iyilik etmek.*” şeklinde bir telinde bulunmuş olması da bu görüşü destekler niteliktedir⁵⁴. Güzel, “İlk İki Asırda...”, s. 1390; Ataş, a.g.m., s. 497, 498.

⁵⁴ Cemâlüddin Ebül-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü’z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve’l-Kahira*, Kahire 1963, s. 58-59; İbnü’l Esir, a.g.e., s. 194; Hizmetli, a.g.m., s. 1247;

Mûsâ El-Hâdî'nin ölümüyle beraber 170/786 senesinde Abbasi halifesi Harûnür-reşîd olmuş⁵⁵, küçük yaşlardan itibaren babası Mehdî Billâh ile savaş meydanlarında bulunmuş ve babasını örnek alarak yetişmiştir⁵⁶. Harûnür-reşîd ilk olarak hocası Yahya b. Halid'i ülke meselelerine dair alacak her türlü kararda annesinin onayı olmadan hareket etmeme hususunu şart koşarak kendisine özel danışman olarak görevlendirmiştir⁵⁷.

Hayzürân her türlü siyasi ve iktisadi meselelere Harûnür-reşîd zamanında da el atmış bu kez oğlunun ona verdiği destekten oldukça memnun kalmıştır⁵⁸. Hayzürân, Hâdî zamanında kendisine cephe alan komutan ve ileri gelenleri hapsedirerek intikamını almıştır. Halifeliği süresince devleti bir hayli görkemli kılan Harûnür-reşîd ilim ve fazilet ehli kimseleri himaye etmiş, bilhassa Binbir Gece Masallarına konu olmuş birçok hadise kendisinin halifeliği dönemine isabet etmiştir. Aktarılan olayların neredeyse tamamında adının zikredilmiş olması onun dönemine ışık tutması bakımından oldukça önemlidir. Validesi Hayzürân'ı devlet idaresinde yetkili kılan ve ona sultanlık bahşeden Harûnür-reşîd, ülke meselelerinde annesine müdahil olmakla beraber kendisine daimi haklar tevcih etmekten de geri durmamıştır. Öyle ki Fazl b. Rebî isimli zâtı devlet bünyesinde vazifelenirmeye niyetlenmişse de Hayzürân'ın otoritesi karşısında buna muvaffak olamamış bilhassa annesi öldüğü vakit Divanü'l-Hatem başkanlığını Fazl'a tevcih etmiştir.

Bu hususta nüfuzunu muhafaza etmek adına boş durmayan Hayzürân ise Zübeyde isimli bir cariyeyi Harûnür-reşîd'in nikâhına aldırarak bu vesileyle onu zevcesi ile oyalama yoluna giderek otoritesini sağlamlaştırmayı tahayyül etmiş ve nitekim bunda başarılı da olmuştur. Zira letafetiyle kendisini bir hayli cezbeden Zübeyde, Harûnür-reşîd nazarında ayrıcalıklı bir ko-

---

Mehdî'nin herhangi bir hastalık ve kaza olmadığı ve aniden öldüğünü ifade eden çalışmalar söz konusu olup ortaya atılan varsayımlar akla pek de uygun gelmemektedir. Olması muhtemel onun zehirlenerek öldüğüdür ki hali hazırda ilan ettiği bir veliahtın varlığı söz konusuyken.

⁵⁵ İbnü'l Esir, s. 193; Clot, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁶ Mermisi, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 234; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, c. III, 1979, s. 273-274; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 200; Nahide Bozkurt, "Harunürreşid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 259; Atas, *a.g.m.*, s. 498.

⁵⁸ Karan, *a.g.m.*, s. 392; Atas, *a.g.m.*, s. 498.

numa yerleştirilmiş bundan dolayıdır ki Harûnür-reşîd zamanının büyük bir bölümünü *Kasrî'l Huld* adı verilen dairesinde, zevcesi Zübeyde'nin yanında bulunmak suretiyle geçirir olmuştur⁵⁹.

Hayzürân 173/789'da elli yaşlarındaiken vefat etmiştir. Cenaze namazını kıldırın halife Harûnür-reşîd, cenaze alayının başında defnedileceği Rusafe'deki sonradan Hayzürân'ın adıyla anılacak olan Kureyş mezarlığına kadar yürümüştür⁶⁰. Halife anesinin vefatı sonrası ilk iş vezirlik mührünü Bermekîlerden Yahya'dan alıp Fazl b. Rebi'ye vermiştir. Anlaşılan yeni halife Hayzürân'ın sağlığında bunu düşünmüş ancak onun karşı çıkması yüzünden yapamamıştı. Harûn'un diğer bir icraatı ise Hâdî'nin veziri İbrahim el-Harrani'nin tutuklanıp mallarının müsadere edilmesidir⁶¹.

Sonuç

Tarih boyunca hayatın kendisine sunmuş olduğu bütün güçlüklerle baş edebilmiş, konumu toplumların kendisine yaklaşımla biçimlenmiş olan kadınların, devlet yönetimine etki ederek, tahta çıkıp sultanlık yaptıkları bilinmektedir. Öyle ki bu durum erkek egemenliğin hâkim olduğu Arap toplumlarına da sirayet etmiştir. İslam devletlerinde kadınların ülke meselelerinde söz sahibi olamayacağı şeklindeki genel kabulün aksine halife hatunlarının bilhassa da validelerinin ülke meselelerine dâhil oldukları, üstelik nüfuzlarının halifeleri dahi gölgede bırakacak kadar etkin olduğu açıktır. Devletin teamülüne açıktan yapmış oldukları müdahaleler tarihi belgelere de sirayet etmiş olan bu kadınlar gerek siyasal gerekse sosyal yönden erkeklerle ayırım içerisinde bulunmadıkları gibi icap edildiği takdirde ülke idaresini devralmaktan dahi geri durmamışlardır.

Bu hususta tarihte dikkat çeken önemli bir isim vardır ki oda Abbasi devletinin ilk kadın sultanı olan Hayzürân'dır. Maruz bırakıldığı köle statüsünden, Ümmüveled unvanına mazhar olmuş bir sultan kimliğine bürünen, gerek marifeti gerekse letafeti

⁵⁹ Ataş, a.g.m., s. 498; Güzel, "İlk İki Asırda...", s. 1390; Karan, a.g.m., s. 393.

⁶⁰ Clot, a.g.e., s. 36; Kırbıyık, "Hayzürân", s. 106-107.

⁶¹ Clot, a.g.e., s. 36-37.

ile efendisi Mehdi Billâh'ı etkisi altına alarak otoritesini sağlamlaştırma yoluna giden Hayzürân, Mûsâ El-Hâdi ve Harûnür-reşîd adında iki erkek halifenin annesi mertebesine ulaşmak suretiyle bu etkisini daimileştirmiştir. Mehdi Billâh üzerindeki tesiratını, halifelikleri süresince oğulları üzerinde de sürdüren Hayzürân, yönetime dâhil olmuş, ülke meselelerine dair mühim konularda söz sahibi olmaktan da geri durmamıştır.

Güzelliği ve zekâsıyla öne çıkan, devlet idaresini bilen ve dirayetli bir kadın olarak tarif edilen Hayzürân, İslam geleneğinde iktidara dâhil olma ve toplumları yönetme hususunda ilk olması bakımından tarihte yerini almış, böylelikle kadınların devlet başkanı olamayacağı söylemi ve dönemin katı hükümlerine aldırış etmeyerek tarihin akışına müdahale etmeyi başarmıştır. Efendisi Mehdi Billâh ile oğlu Harûnür-reşîd'in halifelikleri süresince sahip olduğu ayrıcalıkları yerinde ve zamanında kullanmasını bilen ve bir kadının da ülke meselelerinde söz sahibi olabileceğinin en güzel örneğini Hayzürân teşkil etmektedir. İyi bir yönetim sergileyerek, stratejik zekâsıyla toplumunun bütün ferdi- ni huzur içinde yönetebilmiş, iyi idaresiyle, hayırsever oluşuyla, devletini barış içinde tutma arzusuyla hareket etmiş bir sultan olmuştur.

KAYNAKÇA

ABBOTT, Nabîa, *Hayzuran ile Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, Çev. Suat Kaya, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1999.

ACAR, Hasan, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, c. VI /sy. 21 2019, ss. 1-17.

BOZKURT, Nahide "Harunürreşid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 258-261.

CLOT, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. N. Demirtaş, İstanbul 2007.

EBU'L FEREC, Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Neşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992.

GÜZEL, Ahmet, "Kadınların Siyasete Etkisi Bağlamında Hayzürân Örneği", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 12, 2017, ss. 81-91.

GÜZEL, Fatih, "İlk İki Asrında Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. XIII /sy. 69, 2020, ss. 1-9.

HARMAN, Ömer Faruk, "Kadın", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 82-86.

HASAN İBRAHİM HASAN, *İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, c. II, İstanbul 1987.

HİZMETLİ, Mustafa, "Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Harunür-reşid'in annesi Hayzurân ve eşi Zübeyde Örneği", *3rd International Eurasian Conference on Sport Education and Society* (15-18 November 2018, Mardin-TURKEY), ss. 1-8.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnis, *Târîhu İbn Haldûn*, c. III, 1979.

İBN TAĞRİBERDÎ, Cemâlüddîn Ebül-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûki Mısr ve'l-Kahira*, Kahire 1963.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebü'l-Hasan, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. V, Hikmet Neşriyat 2008.

İBNÜ’T TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi’l-Âdâbi’s-Sultâniyye Ve’d-Düveli’l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y.

KAPANOĞLU, Sedef, *Çin’de Kadın İmgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

KARAN, Cuma, “Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 54, 2020, ss.1-24.

KIRBIYIK, Kasım, “Hayzürân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, ss. 106-107.

ATAŞ Hacı, “Hayzürân’ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. VI/sy. 2, 2020, ss. 486-502.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hanımları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1997.

KURTULUŞ, Rıza, “Cürcân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 131-132.

KÜÇÜK, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 122-124.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Sakif”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 10-11.

MERNİSSİ Fatima, *Hanım Sultanlar (İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*, Çev. M. Ali Kayabal, Filiz Nayır, Cep Kitapları, İstanbul 1991.

MESUDÎ, Ebü’l-Hasen Ali b. Huseyn, *Mürüccü’z-Zehab ve Meâdinü’l-Cevher*, Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1987.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Taberistan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 322-323.

PARLATIR, İsmail, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Bellekten*, S. 187, 1983, ss. 1-26.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr-üt, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. VIII, Beyrut 1987.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bermekiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss. 517-520.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Fazl b. Yahyâ el-Bermekî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, ss. 276.

ZİHNÎ, Mehmet *Meşâhirü'n-Nisâ*, Çev. Bedreddin Çetiner, Şamil Yayınevi, İstanbul 1982.

UFA VİLAYETİ BELEBEYEV UYEZDİ'NDEKİ BAŞKURTLARIN VE KREŞİN TATARLARININ HALK TEDAVİ YÖNTEMLERİ*

N.F. KATANOV**
Çev. SÜMEYRA ÜNAL***

Öz: Halk hekimliği; tıbbın gelişmediği çağlarda, insanların kendi özel çabalarıyla hastalıkları tedavi etme yöntemidir. Yılların deneyimi ve bilgi birikimi ile meydana gelen halk hekimliğini, içinde bulunduğu toplumun kültürel, dini ve sosyo-ekonomik durumu oldukça etkilemektedir. Modern tıbbın dahi yararlandığı şifalı bitkiler ve karışımlardan oluşan ilaçları içeren halk hekimliği tedavileri olsa da bilimsel temele dayanmayan, batıl inançların ekonomik zorluklar ve eğitimsizlikle birleşmesi neticesinde ortaya çıkan; kötü ruhu kovma, kandırma, okuma-üfleme, hastalık ile konuşma ve müsebbibi olan kötü ruhu ikna ederek uzaklaştırmaya çalışma gibi yöntemler de uzun süre insanlık tarihini meşgul etmiştir. Batıl inanç ritüellerindeki nesnelere karmaşık, nispeten az çalışılmış bir sözlü halk sanatı türüdür. Örneğin hem Başkurt hem de Tatar inanışında en tehlikeli hastalıklardan biri olan göz değmesi (nazar), çocuk ölümlerine karşı kötü ruhu kandırmaya çalışma, vücudun herhangi bir yerindeki ağrıya karşı hastalığa (hastalık nezdinde kötü ruha) beddua etme ve geri gelmemesi için yalvarma gibi uygulamalar dilden dile, halk geleneği şeklinde din adamlarının da tasdiki ve tedavi teşebbüsleri ile süregelmiştir.

---

* (Bu referat) 26 Ocak 1899 yılında Genel Kurul'a sunulmuştur. Eserin tam künyesi için bkz. N.F. Katanov, "Narodniye Sposobi Leçeniya u Başkir i Kreşyonnıh Tatar Belebeyevskago Uyezda Ufimskou Gubernii", *Izvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskou Üniversitete*, T. XVI. Vıp. 1, Tipo-litografiya İmperatorskago Kazanskogo Üniversiteta, Kazan 1900, s. 1.

** Prof. Dr. N.F. Katanov (1862-1922) soyu Hakasların Sagay oymağına dayanan; yüksek öğrenimini St. Petersburg'da tamamlanmış; Grekçe, Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça bilen, Türkoloji alanının en önemli simalarından biridir. 1888-1892 yıllarında Saint Petersburg Coğrafya Cemiyeti'nin görevlisi olarak Sibirya ve Doğu Türkistan'da araştırmalarda bulunduğu sırada ve sonrasında tuttuğu notlar ve edinimleri, yıllar boyunca alanında liderliğini koruyan, Sibirya Türklerine ışık tutan eşsiz kaynaklara temel oluşturmuştur. Bkz. M.S. Kaçalın ve İsmail Türkoğlu, "Katanov, Nikolay Fyodoroviç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2022, ss. 28-29.

*** Sümeyra Ünal. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi. smyra.unal.iu@gmail.com ORCID No: [0000-0003-3316-1655](https://orcid.org/0000-0003-3316-1655)

Bu çalışmada N.F. Katanov, ikinci tip halk hekimliğini yani sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılan, Türk toplumunun dinî inançlar ve halk hekimliği kavşağında uyguladığı tedavi yöntemlerini açıklamaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkurtlar, Kreşin Tatarları, Geleneksel Tedavi Yöntemleri, Din-Tıp ilişkisi, Katanov, Halk Hekimliği.

FOLK TREATMENT METHODS OF BASHKURDS AND NURSERY TATARS IN BELEBEYEV UYEZD OF UFA PROVINCE

N.F. Katanov

Abstract: Folk medicine; It is a method of curing diseases by people's own special efforts in the ages when medicine was not developed. The cultural, religious, socio-economic and social situation of the society in which it is located affects the folk medicine, which is formed with years of experience and knowledge. Although there are folk medicine treatments that include medicinal herbs and mixtures that even modern medicine benefits from, it is not based on a scientific basis, and emerged as a result of the combination of superstitions with economic difficulties and lack of education; Methods such as expelling the evil spirit, deceiving, reading-blowing, talking with the disease, and trying to get rid of the evil spirit by persuading the culprit have also occupied the history of humanity for a long time. Objects in superstition rituals are a complex, relatively understudied form of oral folk art. For example, practices such as eye contact (evil eye), which is one of the most dangerous diseases in both Bashkir and Tatar beliefs, trying to deceive the evil spirit against the death of children, cursing the disease (bad spirit in the presence of illness) against pain in any part of the body, and begging not to come back. It has continued with the approval and treatment attempts of the clergy in the form of folk tradition.

In this study the folk medicine that N.F. Katanov explains is the second type, that is, the treatment methods applied by the Turkic society at the junction of religious beliefs and folk medicine which is handed down from generation to generation by oral tradition.

Keywords: Bashkirs, Kryashen Tatars, Traditional Treatment Methods, Religion-Medicine Relationship, Katanov, Folk Medicine.

Giriş

1897-1898 yıllarında fark ettim ki Ufa Vilayeti'ndeki Belebey Uyezdi'nin Başkurlarının ve Kreşin Tatarlarının iki tür tedavi yöntemi bulunmaktadır. Bunlardan ilki dinin (İslam'ın ve Hristiyanlığın) öğütlerinin, diğeri ise tecrübe ve deneyimin yönlendirdiği kısmen gerçek tıbbi kısmen uydurma uygulamalara (batıl inançlara) dayanan tedavi yöntemleridir. Bu makalede esas olarak ikinci yöntemi ele alacağım, zira ilki zaten iyi bilinmektedir.

Başkurlar gibi Kreşin Tatarlarının da uygulaması özenle takip edildiğinde tüm hastalıklardan değilse de en azından birçoğundan kurtulmaya yarayan bazı inançları ve simgeleri vardır. Hem Başkurlara göre hem de Kreşin Tatarlarına göre birçok hastalık, bazıları erkek, bazıları kadın olan habis ruhlardan kaynaklanır. Bu ruhlara karşı her iki boyun da halk ilaçları vardır. Ancak (yaşlı kadınlar dahil olmaksızın) yaşlıların ifadesine göre bu tedavi yöntemleri her zaman işe yaramamaktadır. Onlara göre ruhlara karşı hastalıkları iyileştirmenin en etkili yolu; Başkurlarda mollaların, Kreşin Tatarlarında da din adamlarının edeceği duadır. Yaşlıların düşüncesine göre Rus nüfusunun gelişi ile son 20-30 yıl, birçok ruh, halkı rahatsız etmek gibi kötü huylarını bırakarak bölgeyi terk etmiş, daha elverişli yerlere gitmiştir. Mesela Belaya Nehri'nin *vodyanoyu*¹ artık kendini neredeyse hissettirmez hale gelmiştir; ya eskisinden daha ılımlı hale gelmiştir ya da artık orada da değildir. Bazı Başkurlar ve Tep-terler² beni, *vodyanoyun* hareketsizliğinin nedeninin Belaya Nehri'ne düzenli

¹ *Vodyanoy*; Slav mitolojisinde su elementinin tehlikenin ve olumsuz şeylerin vücut bulmuş hali olan kötü bir ruhtur (Kötü su ruhu). Çoğu zaman bir hayvanın özelliklerine sahip (yani eller yerine pençeleri veya kafasında boynuzları olan) bir insan figürüne sahiptir. Genellikle uzun sakallı ve yeşil bıyıklı, yaşlı ve çirkin bir adam kılığında görünür. Kadın cinsi su ruhları da vardır ve bunlara *Vodyanitsa* denir. Bunların kötü niyetli ölümler, yani deniz kızları gibi olup kötü bir şekilde ölmüş ya da öldürülmüş kişilerin ruhlarının kötü ruh haline gelmiş hali olduğu düşünülür. *Vodyanitsa*lar, *vodyanoy*larla evlenirler. *Vodyanoy*lar siyah renkle ilişkilendirilir. *Vodyanoy*'un Kara bir keçiyi (ya da) kara bir horozu *Vodyanoya* kurban etme ve O'nun sevdiği kara hayvanları su değirmenlerinde tutma geleneği vardır. Yaygın inanışa göre *Vodyanoy*, insanları suyun derinliklerine çeker, yüzen insanları korkutur ve suda boğar. Elsanelere göre *Vodyanoy* kurbanını bir dereден ya da kuyudan su içerken yakalar, esir aldığı bir kral ya da tüccarsa ondan rehin olarak bir erkek evlat talep eder. Bkz. E.M. Meletinskiy (Ed.), "Vodyanoy", *Mifologičeskiy Slovar*, İzd-vo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1990, s. 127-128. (Ç.N.)

² *Tepterler*; kendilerine "Tipter" veya "Başkurt" diyen bir Türk halkıdır. Vambery'ye göre *tepte* ismi "dolaşmak" fiilinden türetilmiştir ve "gezginler" anlamına gelir. Radloff'un *Wörterbuch*'unda böyle bir fiilden bahsedilmez ve *tepter* kelimesi sadece "Orenburg hükümetine bağlı bir kabilenin adı" olarak aktarılır. 18. yüzyıla ait Rus belgelerinde *tepter* kelimesi bir kabile ismi olmayıp, "toprağı ve ailesi olmayan köylü" anlamına gelen *bobil'* (*бобиль*; Rus Devleti'nde 15. yüzyıldan 18. yüzyılın başlarına dek, arsası olmayan [vergilerden muaf] köylülere verilen addır.)

sefer yapan Br. Yakimov Gemi Şirketi'nin olduğuna inandırdılar. Artık kocaman ormanlarda ve Ural'ın kollarında gezen habis ve yaramaz *Leşiy*lerin³ neredeyse yok olduğu varsayılabilir. Birçok ruh Ruslardan korktuğundan, Rus köylerinin olduğu yerlerde böyle ruhlar yoktur.

---

kelimesiyle ilişkilendirilir. Bkz. W. Barthold, "Teptyar", in *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, Ed. M. Th. Houtsma et al. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-1/teptyar-SIM_5733

Erişim tarihi: 04.03.2023; *Tepter* (Rusça Teptyar) kavramı, Güney Uralların veya İdil bölgesinin tarihi ve etnografyası ile uğraşanlar tarafından iyi bilinir. Tepterler ve Tepter kelimesinin anlamı üzerine iki temel açıklama R.N. Rahimov ve R.İ. Yakupov tarafından yapılmıştır. Rahimov'a göre Tepterler, *pripuşçennik* (17.-20. yüzyıllarda topraksız Başkurtlar, Tatarlar, Çuvaşlar, Mariler vesair halkın topraklarına taşınan diğer milletlerden oluşan Başkurdistan nüfusunun bir grubudur.) statüsünde bile yasak vergisinin yükünü kaldıramayan Başkurtlardır. Vergi yükünü kaldıramamaları yüzünden Başkurt topraklarını terk etmiş ve yavaş yavaş "reddedilen", "kovulan" anlamına gelen Tepterler (Teptyarlar) adını almışlardır. Yarı göçebedirler. Rahimov'a göre daha sonra İdil ve Kama bölgelerine gelen göçmenler Tepter grubuna katılmıştır. Bu sebeple Tepterler zamanla etnik olarak karışık bir grup haline gelmiştir. Yakupov ise Tepter adını "defter" kelimesine bağlar. O, 17. yüzyılda Tepterlerin varlığını ayrı bir sosyal grup olarak kaydeden hiçbir belge olmadığını öne sürmektedir. Bu fikrin temeli 17. yüzyılda Tepterlere ait maaş defterlerine rastlanmamasıdır. Bir fikre göre Başkırıya'da halihazırda oturmuş olan Türk geleneğine göre Başkurtlara yasak ödeyen *pripuşçennik*lere ya da bu verginin ödenmesine yardım edenlere Tepter adı verilmektedir. Yine Yakubov'un ifadesi ile 17.-18. yüzyılların başında Başkurt topraklarına daha yakın yerlerde, Tepterlerin bünyesinde bulunan özellikle nüfus sayımı döneminde kasıtlı olarak Başkurt gibi davranan Çeremişler, Çuvaşlar, Votyaklar, Tatarlar kendilerini her zaman Başkurt gibi göstermişlerdir. Tepter adı; *bobiler*in Başkurtlara daha yakın olan bir kısmı için kullanılan, Başkurtların içtimai terimlerinden biri olarak algılanabilir. Tepter adı "Tepter Yasakı" adıyla 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren resmi evraklarda karşımıza çıkmaya başlamıştır. Ancak bu ifadenin de Tepterlerin maaş durumunu belirtmek için kullanıldığı doğrulanamamış, ifade standart olana kıyasla daha az yasak ödeyen Başkurt *votçennik*lerin (Muskovit Rusya'da büyük toprak sahibine verilen ad) maaşlarına atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Bkz. G.H. Samigulov, "Teptyari i Teptyarskiy Yasak v XVII - Naçale XVIII Veka", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 24(379), Vıp. 66, 2015, ss. 25-30. (Ç.N.)

³ *Leşiy*; Doğu Slav mitolojisinde insana düşman bir orman ruhudur. Hatta ormanın vücut bulmuş halidir. *Leşiy*, ormanın ve hayvanların sahibidir. Hayvan derisi giymiş ve hayvanî fiziksel özelliklere sahip olan *Leşiy* olumsuz öğelerle anılır. Elbisesinin sol tarafını sağına bağlamış, sol pabucunu sağ ayağına geçirmiş tuhaf bir yaratıktır. Lanetli bir kişinin ya da kötü bir ölümle ölmüş bir adamın kötü niyetli ruhu olduğuna inanılır. Kahkahasıyla insanları korkutabilir, çocukları alıp götürülebilir, insanları yoldan çıkarabilir. *Leşiy*den korunmak için ormanda bir şey yenmemeli veya beraberinde ormana bir "ganimet" götürmelidir (bu ganimet kabuğu soyulmuş ıhlamur ağacı parçasıdır) veya ayakkabısının iç tabanını ters çevirmek gibi birtakım önlemler alınmalıdır. E.M. Meletinskiy (Ed.), "Leşiy", *Mifologičeskiy Slovar'*, İzd-va Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1990, s. 310. (Ç.N.)

Başkurların Tedavi Yöntemleri⁴

Tedavi yöntemlerini sıralamadan önce nelerden kaçınılması gerektiğine dair birkaç söz söyleyeceğim:

Akşamları yere düşmemek (düşmemeye çalışarak dikkatli yürümek) gerekir. Eğer bir kişi akşam vakti yere düşerse üzerine *Domovoy*⁵ ya da avlu ruhu⁶ oturur ve kişiyi hasta eder.

Özellikle yeni ölmüş bir kişinin defnedilmesinden sonra mezarlığa gidilmez. Çünkü o sırada orada yaktığı ateşin üzerinde gafil ve inançsız kişilerin ruhunu yakan bir cadı oturmaktadır.

Hamile kadının çocuğunun sağır ve dilsiz ya da hasta doğmaması için kadının kocası güneş battıktan sonra aynaya bakmamalıdır.

---

⁴ 1898 yılında *Deyatelya*'nın benim tarafından yayımlanan "Vraçebniye Sredstva u Başkir (Başkurların Tıbbi Tedavileri)" adlı makalenin 390.-391. sayfalarında tarif edilmiştir. Bu makale *Bratskaya Pomoşç*'ün 7 Eylül 1898 tarihli 36. sayısının 1656-1658'inci sayfalarında kimliği bilinmeyen biri tarafından yeniden yayımlanmıştır. Bkz. Katanov, *a.g.m.*, s. 2.

⁵ *Domovoy*; Slav mitolojisinde, ailenin normal yaşamını, insanların ve hayvanların sağlığını koruyan, doğurganlığı sağlayan, evin mitolojik efendisi ve koruyucusudur. Her evde bulunur. İnanışa göre *Domovoy*, büyükbaş hayvanlarla ilintilidir. Büyükbaş hayvanların doğurganlığını ve sağlığını korumasının yanı sıra hayvanları rahatsız edip eziyet de edebilir. *Domovoy*lar erkek olarak öne çıkarılsa da bu varlığın kadın muadilleri de vardır. Bazı durumlarda *Domovoy*'un karısı veya kızı, evin manevi sahibidir yani *Domovoy*'ün kendisidir. *Domovoy*'ün görüntüsü Güney Slavlarına göre *Stopan*'a (Güney Slavlarına göre her evde bulunan, yılan şekilli, iyi bir ev ruhudur. Aileyi tüm kötülüklerden korur ve evin manevi sahibidir. Yalnızca aileyi değil, ailenin tüm sülalesini korur.) ve *Domaşnyaya Zmeya*'ya (Ev Yılanı anlamına gelir. Slav mitolojisindeki başka bir koruyucu ev ruhudur ve *Domovoy*'la ilişkilendirilerek olumlu anlamlar atfedilir. Evin ölen ferdinin ruhu olduğu düşünülebilir ve asli görevi evin büyükbaş hayvanlarını korumaktır. Bkz. E.E. Levkiyevskaya, "Domaşnyaya Zmeya", *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvistiçeskiy Slovar*, T. 1, Ed. N.İ. Tols'toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, s. 339.) çeşitli şekillerde ve işlevlerde benzerlik gösterir. *Domovoy*, ölen bir aile ferdi ile ilişkilendirilir. Onun gibi aileyi korumakla mükelleftir. Güney Slavların *Domovoy*'a dair farklı inanışları vardır. O bazen bir yılan, bazen bir gelincik, bazen bir kurbağa, bazen bir örtümcek şeklinde temsil edilebilir. Yaşam alanı avlu, ahır, çöplük, samanlık, hamam veya evin özellikle kuzey tarafı olabilir. Çatı katında, soba arkasında, ocakta, oyuklarda, ön kapının eşiğinde duruyor olabilir. *Domovoy*'un meşgul edilmemesi gereken kendi yolu vardır. Eğer evde, *Domovoy*'un sevdiği bir yerde yatarsanız hastalanabilirsiniz. O, davet edilmeden eski evini terk edemez ve yeni ev sahibine ve hayvanlarına eziyet etmeye başlar, hatta hayvanların ölümüne neden olur. Bkz. E.E. Levkiyevskaya, "Domovoy", *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvistiçeskiy Slovar*, T. 1, Ed. N.İ. Tols'toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, ss. 120-124. (Ç.N.)

⁶ Makalede *dvorovoy duh* olarak geçer. (Ç.N.)

Göz Ağrısı: Eğer göz ağrıyorsa demlenmiş çay çöpünü bir beze koyup göze (hafifçe) bastırmak gerekir. Bu işe yaramazsa ayrıca yuvarlak biçimli iyi bir sabunla gözler yıkanabilir.

Baş Ağrısı: Baş uzun süre ağrıyan kişi mollaya gider. Molla bir kâğıda baş ağrısına karşı bir dua⁷ yazar, duayı okur, tükürür ve yana doğru üfler. Böylelikle ağrı kişiden gider.

Diş Ağrısı: Dişi ağrıyan kişi tütün içer ve ağrısı geçer.

Hıçkırık: Bir kişiyi hıçkırık tutarsa, bu, birinin o kişiyi andığına dalalet eder. Hıçkırığın henüz bir tedavisi yoktur.

Öksürük: Öksürmeye başlayan kişi biber yer ya da (bir şeye biberi karıştırarak) içer. Böylelikle öksürüğü kesilir.

Kan alma: Eğer bir kişinin kanı fazla ise (polisitemi) ve bu durum kişiyi rahatsız ediyorsa, bu kanın boşaltılması gerekir. Kan alma için en iyi zamanın, baharın tarlaların sürüldüğü vakitlerinin cumartesi günleri olduğu kabul edilir.

Ateşlenme: Ateşlenme, insanı ele geçiren kötü bir ruhtan başka bir şey değildir. Bu ruhu insandan çıkarmak için kişi uyurken yanına gitmek ve üzerine ivedilikle soğuk su dökmek gerekir. Böylelikle kötü ruh korkar ve kaçar. Bu farklı bir yöntemle de yapılabilir. Eğer ateşlenen kişi erkeksenin kendisi, kadın şeklinde bir oyuncak yapar. Eğer hasta kadınsa, tam tersi erkek şeklinde bir oyuncak yapar. Sonra, hasta kişi bu bebeği gömleğinin altına bağlar ve orada 1-2 gün tutar. Böylelikle ruh bu bebeği bir insan zannederek onun içine yerleşir. Sonra bu oyuncak sokağa atılır ve hasta kişi iyileşir.⁸ Ateş-

⁷ Tatarlar tarafından Kazan'da halen, farklı hastalıklara karşı (korunmak veya şifa bulmak için) on binlerce nüsha dua kitabı basılmaktadır. Bkz. Katanov, *a.g.m.*, s. 3.

⁸ Bahsedilen yöntemin bir benzeri de Uygurlarda, doğuştan zayıf, gelişemeyen çocuklar veya aynı dertten muzdarip yetişkinler için yapılır. Hasta, Şaman'ın huzuruna getirilir, eğer Şaman tarafından içine bir kötü bir ruh girdiği ya da bir dev tarafından karnına zarar verildiği söylenirse tedavi için bir kukla bebek ya da tasvir yapılır. Buna cin kuklası (gerçek adıyla Azâim kuklası) adı verilir. Belli hazırlıkların ardından bu kukla Şaman'a getirilir. Şaman tütsü yakar, dualar okur, kuklayı hastanın yanına koyarak kötü ruhu çağırır. Ruh geçirme adı verilen bu ritüelle kötü ruh kuklaya geçirilir. Sonrasında kukla, hasta yakınları tarafından aynı gece dört yol kavşağındaki bir ağacın dibine gömülür. Ancak, kuklayı gören kişi arkasına dönüp bakarsa kuklanın içindeki kötü ruh, kişiye tekrar musallat olur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Adem Öger ve Tugba Gönel, "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, C. 6, S. 4, 2011, ss. 233-248. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2821>

lenmeye karşı bir çare daha vardır. Bir yarasanın kanatları kesilir ve bir beze iliştilererek gömleğin altına yerleştirilir. Yarasanın korkuttuğu ateş kişiden defolur.

Burun Akıntısı: Eğer kişinin burun akıntısı varsa o kişiye biberli çay içerilir. Eğer bu ilaç fayda etmezse hastaya “matruşka” adında bitki çayı gibi demlenmiş bir bitki (*Origanum vulgare* L veya Türkçe adıyla keklik otu) içirilir.

Yanık: Bir kişinin eli ya da ayağı kaynar su ile haşlanırsa yanan bölgeye bolca odun yağı sürülür.

Şiş: Eğer bir parmak şişerse, şişliği alması için bu parmak iç yağına ya da gaz yağına bandırılır.

Mantar: Mantar, bazen ineğin yağı sürülerek tedavi edilir. Ancak en iyi şekilde Rus doktor tarafından tedavi edilir.

İshal: Bir kişi ishal olursa ona yabanmersini katılmış çay içirirler. İshal geçer.

Nazar: Eğer birini kıskanan kişi “*ay ne güzelsin! ne iyisin!*” derse, diğeri hastalanmaya, zayıflamaya başlar ve nihayetinde kem göz yüzünden ölebilir dahi. Ölümü önlemek için hasta kişiye ağır ağır yanan ağaç mantarı koklatılmalıdır.⁹

Delilik: Hafif derece deliliği olan kişi mollanın okuduğu Kuran ayetleri ile tedavi edilebilir. Ancak kişi ağır deliliğe sahipse yalnızca Rus doktor tedavi edebilir.

Köpek ısırması: Eğer kişinin eli ya da ayağı köpek tarafından ısırılmışsa, ısırılan bölgeye odun yağı sürülür ya da hayvan iç yağı ile kaplanır.

---

⁹ Nazar inancı Türk dünyasının diğer fertleri gibi Anadolu Türklerinde de var olup nazardan sakınmak ya da degen nazardan kurtulmak için yapılan birtakım ritüeller bulunmaktadır. Örneğin Nilgün Çıblak'ın aktardığına göre; Mersin'de nazar değdiren kişinin elbisesinden gizlice alınan bir parça, közün üzerindeki üzerlikle birlikte biraz yakılır. Kokusu da hem hastaya koklatılır ve hem de eve yayılır. Yine Nilgün Çıblak'tan aktarıldığı üzere (kişilerle yaptığı görüşmeler neticesinde bu verileri elde etmiştir) Diyarbakır'da susam yakılarak nazar değmiş hastaya koklatılır. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz: Nilgün Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanç ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 15 (Bahar), 2004, ss. 103-125.; Orhan Acıpayamalı, “Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnanmalar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 20, S. 1-2 (Ocak-Haziran), 1962, ss. 1-40.

Çıban: Eğer bir kişide çıban çıkarsa, tavşan derisini alırlar, ondan küçük bir parça keserler. Sonra bu küçük parçayı kaynar suya batırırlar. Kaynar sudan çıkarttıkları tavşan derisinin çıplak kısmı çıbana gelecek şekilde hasta bölgeye sarılır. Tavşan derisi çıbamı dışarı doğru çeker (çıbanın kusmasını sağlar) ve kişi iyileşir.

Kreşin Tatarlarının Tedavi Yöntemleri

Başkurtlar gibi Kreşin Tatarları da birçok hastalığın, kişinin herhangi bir hatasını fırsat bilerek bunu kişiye yoksulluk, şanssızlık veya hastalık gibi kötü şeyler yapmak için kullanan kötü ruhlar yüzünden meydana geldiğine inanır. Tüm bunlardan (uğursuzluklardan) kaçmak için çok dikkatli olmak ve yaşlıların (yaşlı kadın ve erkekler) tecrübelerini yabana atmamak gerekir. Kötü alametlerin yanı sıra iyi olanları da vardır. Odun ya da mal yüklü el arabası, yolcuya sağlık ve şans getirir. Yoldan geçen bir yılan (da) yolcuya sağlık ve şans getirir; yolcuya doğru sürünerek gelen bir yılan ise hastalığa ve uğursuzluğa dalalet eder. Tarla işi zamanında tarladaki olukta ya da tarla kenarında uyumaz. Aksi halde uyuyan kişi hastalanır. Eğer akşam vakti herhangi bir kişi ayağı takılır ve yere düşerse kötü bir ruh üzerine atlar ve o kişi hastalanır. Hastalığı önlemek için üç kez tükürmek gerekir. Geceleyin aynaya bakılmaz. Aksi halde kişi kör olabilir. Başka birinin yerdeki tırnaklarına basan kişi hastalanabilir. Kim insanlar için iyilik isterse kesilmiş tırnakları toprağın altına gömmelidir. Birinin çocukları sık sık ölmekteyse çocukların uzun ömürlü olmaları için yeni doğan çocuk, pencereden babasına verilmelidir ve sorulmalıdır: “Çocuğu satıyorum! Almak istemez miydiniz?” Baba, çocuğu satan büyükanneye 3-5 kapık öder ve böylelikle önceki çocukları boğup öldüren *Domovoy*, çocuklara dokunmayı bırakır. Şimşekler; Tanrı'nın, ağaçların ve köpeklerin arkasına saklanma alışkanlığı olan kötü ruhları kovaladığı oklardan başka bir şey değildir. Bu nedenle ölüm veya hastalıktan kaçmak için fırtına sırasında bir ağacın ya da köpeğin yanında durulmaz. *Domovoy* genellikle doğum yapanları, meme emen bebekleri ve yetişkinleri boğar. Bundan kurtulmanın tek yolu duadır. Dağlarda ve vadilerde hem atları hem de insanları korkutan ve onlarda çeşitli hastalıklara neden olan ruhlar yaşar. At bu habis yaratıklardan birini görerek korkup durunca hemen balta veya bıçak alınmalı, istavroz çıkarılmalı, atın ve at arabasının çevresinde üç kez çizgi çizilmelidir. Ruh, kendisine şaka yapılmadığını anlar ve hemen kaçır. İnsanın içine girebilen, kasırğa içinde oturan kötü ruh, insanın içine yerleşmezse en iyi ihtimalle onu hasta eder. Ondan korunmak için şunu söylemek gerekir: “*Merhametli Tanrı'nın Adıyla! Sana bize dokunmaman ve geldiğin yere gitmen için yalvarıyorum.*” ve

giden ruhun arkasından üç kez tükürtür. Hayvanların avlusunda, atları seven ve onların yeşillerini karıştıran bir ruh yaşar. Eğer bu ruh hayvanı sevmezse ona eziyet edebilir, hayvanın sahibinin hasta edebilir veya sıkıntı verebilir.

Güneşin batışından sonra *Vodyanoy* sık sık su kenarına gider, orada uzun kıvılcıklı saçlarını tarar. Ateşlenme, keyifsizlik ve üşütme bu ruhun işleridir. Bu sebeple akşamleyin nehirde ve bataklıktan uzak durmak gerekir. Büyük ormanlarda, insana adıyla seslenen ve sonra onu öldürene kadar gıdıklayan bir ruh dolaşır. Bu yüzden ormanda gezerken son derece dikkatli olunmalıdır, onun çağırısına cevap verilmemelidir. Kızamık ve çiçek hastalığı, hamamda yaşayan çok tehlikeli bir ruhun sebep olduğu hastalıklardır. Bu yüzden kızamık ve çiçek hastalığından muzdariplerin hamama götürülmemesi gerekir. Çünkü bu ruh kendi evinde yani hamamda bulunmaktadır ve sonunda insanı mahvedebilir. Eğer kişi burada belirtilen tüm noktalarda dikkatli olursa, o zaman zaten kendini çeşitli hastalıklardan büyük oranda korur. Şimdi, çoktan hastalanmış Kreşin Tatarlarının kendilerini nasıl iyileştirdiklerine bakalım.

Karın şişliği: Bir kişi karın şişliği yaşadığında, bir oklava alınması ve 9 kere şunun söylenmesi gerekir: “*Uzaklaşsın, Uzaklaşsın...!*”. Ve her tekrarda hafifçe (hastanın) karını tarafına tükürmek gerekir.

Hastalığın Geri Dönmesi: Hastalığın geri dönüşünü engellemek için bir geyik boynuzu parçası alınır ve haçla birlikte boyna takılması gerekir.

Göz Ağrısı: Eğer kişinin gözü sızlayacak denli ağrıyorsa gözlerine yılan derisi bağlanır. Çünkü bu hastalık “Yılanların Şahı”nın işidir. Bundan sonra yılan derisine şunlar yedi kez bazen üç kez söylenir: “*Merhamet Sahibi Olan Tanrı'nın Adıyla! Yuvarlak yılan, bakır renkli yılan, yalvarırım git! Eğer gitmezsen kafana vururum!*”. Sonra hastalık yılan derisine geçer ve gözler iyileşir. Eğer bu yol işe yaramazsa, yol kenarlarında yetişen bir bitkinin pürüzsüz bir yaprağını alırlar ve ona aynı sözleri söyleyerek göze bağlarlar.

Fıtık: Ağrıyan bölgeye doğru üç kere şu söylenir. “*Güçlü fıtık, sert fıtık, buradan git! Eğer gitmezsen seni bitiririm!*”. Eğer fıtık geçmezse bu sefer aynı sözleri votkaya ya da tuzlu suya söylerler ve onu hasta kişiye içirirler.

Kan Alma: Kan kişiyi rahatsız ettiğinde alınır. Kan alma için en uygun zaman küçülen ay¹⁰ dönemidir. Yaşı kırkı geçenlerden kan alınmamalıdır.

¹⁰ Küçülen ay fazı, son dördünden sonraki ve dolunaydan bir önceki dönemdir. (Ç.N.)

Kanama: Eğer birinin eli balta ya da bıçakla kesilirse kanı durdurmak için ağrıyan (kanayan) bölgeye şu sözler söylenmelidir. *“Kırmızı iğneyle, kırmızı iplikle kız dikişle dikerim (seni)! Bakır iğneyle, bakır iplikle, bakır dikişle dikerim (seni)! Demir iğneyle, demir iplikle, demir dikişle dikerim (seni)!”*. Bu sözlerden sonra kan ivedilikle durur.

Ateşlenme: *Vodyanoy*, insanoğluna karşı her türlü kötü şeyi icat ettiği için kişi bunlara karşı elinden gelen ne varsa bulmaya çalışır. Bu nedenle ateşlenme, farklı şekillerde iyileşir. Atın çene dişlerinden birini yerinden çıkarılıp gün ışığı gösterilmeyerek hastanın boynuna asılır. Diğer bir çare de hastanın boynuna, canlı bir saksaganın ağzından koparılan dilin asılmasıdır. Üçüncü çare; hastanın insana yarayabilecek herhangi bir şey alması ve onu başının ve gövdesinin etrafında 3 kez dolaştırması ve sonra bu nesneyi sokağa atmasıdır. Böylelikle ateşlenme, nesneyle birlikte sokağa gider ve nesneyi sokaktan alan kişiye geçer. Dördüncü çare; hasta, yalnız başına birkaç saç teli ve tırnak keser, bunları bir bastonun çatlağına saklar ve bastonu insanların görmediği bir vakitte sokağa atar. Böylelikle ateşlenme de sokakta kalır. Beşinci çare; hastanın boynuna yarasa asılmasıdır. Altıncı çare; ateşlenme ruhu (sebebi olan kötü ruh) Yılan Şahı'ndan korktuğundan, yeni öldürülmüş bir yılan hasta kişinin konyuna aniden koyarlar, hasta korkar ve şifa bulur.

İşe(yeme)me: Kişi sık sık ancak az idrar yapabilme sorunu yaşıyorsa, işe yaramaz bir süpürge bulunmalıdır ve süpürgeye 1-3 kez işenmeli ve o esnada şu sözler söylenmelidir: *“Bu, gerçek bir şifa olsun! İlet bitsin ve yüzyıl sonrası dek geri dönmessin!”*. Başka bir çare de ev sahibi yokken *pamilo* (помело; Baba Yaga'nın öne çıkan figürlerinden biri olan süpürge'nin bir benzeridir.) almak ve üzerine 1-3 kez işemektir. Üçüncü çare; insanlar yokken sabana ya da pulluğa işemektir. Dördüncü çare; insanlar yokken işe yaramaz bir tekerleğin deliğine işemektir. Beşinci çare; akar suyun içinde yüzü akıntıya karşı durup dokuz kez şu sözleri tekrarlamaktır: *“Dokuz ülkenin ötesindeki uzağa gitsin! Yeryüzünde yok olsun! Sonsuza dek geri dönmessin!”*.

Dolama (Paronişi): Dolama, Yılanların Şahı'nın sebebiyet verdiği bir şey olduğundan, ağrıyan parmağa deri bağlanır ve 3 kez yuvarlak ve bakır rengi yılanlar çağrılıp kovulur. Diğer bir çare; parmağa yol kenarında yetişen bitkinin geniş ve pürüzsüz yüzeyli bir yaprağının sarılmasıdır.

Koltukaltı şişliği: Eğer kişinin koltukaltında sert bir şişlik çıkarsa 9 kez şu sözler tekrarlanarak şişlik giderilir: “9 yol ötesine git!¹¹ Rüzgâr seni alıp uzağa götürsün! Geldiğin yere git! Bir ay, bir günde yok olsun!”

Sara (Epilepsi): Eğer kişi saradan muzdaripse, gömleğini alıp onu köy dışında bir direğe ya da avlu kapısına asmalıdır ki kişiye yapışan hastalık, gömleği oradan alan kişiye yapışsın (ve hastadan gitsin).

Elde kesik: Eğer kesilen yer kabuk bağlamışsa 3 kez şu sözler tekrarlanarak bundan kurtulunur: “Şişlik yok olsun! Bakır yerin dibine gitsin ve kabuk sertleşsin!”

Loğusa Ateşi: Loğusa ateşi, doğum yapan kadının üzerine kötü bir ruhun çökmesinden kaynaklanır. Loğusaya 5-7 kez şu sözlerin söylendiği su bardağından su içirilerek kötü ruhtan kurtulunur: “Kızıl bir ata binerek onun (ruhun) üzerine tırıs gideceğim, kanat çırpıracacağımı ve toynaklarını yere vurduracağımı! Lanet olası, git! Git, uğursuz! Sana karşı Her şeye Kadir Olan’a sığınırım!”

Kabakulak, göğüste sıkışma (anjina) ve difteri: Bu üç hastalık Kurbağalar Şahı'nın sebep olduğu pislikten kaynaklanır. Bu pislikler şu 3 sözün tekrarlanması ile giderilebilir: “Lyaguşka, Lyaguşka!¹² Nemli Lyaguşka, sert Lyaguş-

¹¹ Bu ifade Rus dilinde “çok uzaklara gitsin!” manasında kullanılır. (Ç.N.)

¹² Metinde *Lyaguşka* diye bahsedilen (Rusça лягушка) birçok Slav geleneğinde yılan gibi bir kralının olduğuna inanılan (Kurbağalar Şahı) “kurbağa” diye tercüme edilebilecek bir ev ruhudur. Ayrıca Slovaklar gibi bazı Slavlar her evin *Lyaguşka* şeklinde bir sahibi olduğuna inanılır ve öldürülmesi katiben yasaktır. Sorbların inancına göre (Batı Slavlarından, Almanya’da resmi azınlık statüsüne sahip halktır.) evin eşiğinde yaşayan *Lyaguşka* evi talihsizliklerden korur. İneklerin sağımında da *Lyaguşka*’nın yararlı bir etkisi olduğuna inanılır. Bazen bir *Domovoy Lyaguşka* şeklinde görünebilir. Büyük bir *Lyaguşka*, *Vodyanoy*’ün karısı şekline girebilir. *Lyaguşka* genel anlamda doğurganlık ve verimlilikle ilişkilendirilir. Bunun yanında *Lyaguşka*’ya doğrudan bakılmamalıdır. Çünkü o, kişiye bakıldığında kişinin dişlerini sayar ve dişler dökülmeye başlar. *Lyaguşka*’nın bir evde ortaya çıkışı genellikle istenmeyen bir misafirin gelmesine, talihsizliğe, evden birinin ölmesine neden olabilir. Eğer *Lyaguşka* sobanın altında oturursa ekmeğin tadı bozulur. Bu nedenle bir kadın *Lyaguşka*’yı eliyle almamalıdır. Aksi takdirde ekmeğin düzgün pişmez. *Lyaguşka* bir ölüyü canlandırabilir. Zehri bir yılanın daha güçlüdür. Fakat dünyanın yaratılışından itibaren insanları ısırması yasaktır. *Lyaguşka* genellikle ölen bir kişinin ruhu ya da vaktiz edilmeden gömülen bir çocuğun ruhu şekline bürünür. Onu öldürmek kesinlikle yasaktır. Öldürenin eli kurur, gözleri ağrır, şişer, içtiği sütü kusar, ekmeği maya tutmaz, öteki dünyada kurbağalar kendisini ısırır ve boğarlar. Bu dünyada ise öldürülen kurbağanın kendisi gece gelip kişiyi boğar ve kızın(m) güzelliğini alır. Ayrıca *Lyaguşka*’nın öldürülmesinin yağmura neden olabileceğine inanılmaktadır. Bazı yerlerde kuraklığın nedeninin *Lyaguşka*’nın su kaynağını kapatması olduğuna inanılır. *Lyaguşka* genellikle kişiyi efsunlayabilen kötü

ka, buradan git! Eğer gitmezsen seni Tanrı'nın adıyla bitiririm!". Başka bir çare de küçük bir kaşığa tuz konur, onun üstüne de bal konur. Ardından kaşığa şu sözler 3 kere tekrarlanır: *"Lyaguşka baştan, demir taştan yitsin! Sırtını buza donarak yapıştırın, göğsünü kuma yaslasın! Bir ay, bir günde gitsin!"*. Sonra parmakla bir parça bal alarak şişen bölgeye sürmek gerekir. Üçüncü çare; ağrıyan bölgeye tuzlu tereyağı sürerler ve 3 kez su sözleri tekrarlar: *"Lyaguşka, baştan; demir, taştan yitsin! Burnunu buza sırtını kuma bastırarak, ardına bakmadan, kışa aldirmeden terk et burayı!"*.

Nazar: Eğer biri, kişiye göz değdirirse ve kişi halsizleşmeye başlarsa, yavaş yavaş yanan bir meşe mantarı alınır ve hasta kişiye bu mantarın dumanı solutulur. Diğer bir çare; Göz değmesinden muzdarip kişi meşe ağacının doğu tarafından kopartılmış palamudun dumanına tutulur ve 9 kez şu sözler tekrar edilir: *"Sana (bu dumanı) üflüyorum, ey kara göz, ey koyun gözü, ey boz göz! Kem göz geldiği yere geri dönsün!"*. Üçüncü çare; 5-7 kere şu sözler tekrar edilerek nazar kovulur: *"Ey 70 kara delikanlı, sizin nazarınız bu insana değil, şu yıpranmış ayakkabıya değil! Bu kişi iyileşsin ve nazar geldiği yere geri dönsün!"*.

Frengi: Tükürükle nemlendirilmiş bir parmak küçük parçalara öğütülmüş 11 ilacın tozuna bandırılır ya da parmağa bu toz serpiştirilir. Bahsedilen 11 ilaç; karanfil, nişadır, şap, kükürt, vitriol, belila¹³, fındık vesairenden oluşur. Bu toz parmağa serpilmeden evvel toza şu sözler fısıldanır: *"Beyaz atın altında duran beyaz masa, bu masada duran yiyecek ve bal (var)! Oraya çağırılıyorsun (ey hastalık)! Oraya git, burada yapacağın hiçbir şey yok!"*.

Nefes Alamama: Bir çimdik tuz, bir çay bardağına konmalıdır. Üzerine su ilave edilmeli ve karışım bir bıçak yardımıyla saat yönünün tersine doğru karıştırılmalıdır ve şu sözler söylenmelidir: *"Tanrı'dan gelen bu ilacı kullanıyorum! Altın bir ocak, altın ocağın üstünde altın bir tava, altın tavanın üzerinde altın bir elma! Kim bu elmayı altın elle ve altın çatalla tutarsa, bu adam*

---

bir ruh olarak algılanır. İnanişâ göre O, ateşte yanmaz. Kendini bir *Vodyanoy* ya da *Bannik* şeklinde gösterebilir. Bkz. A.V. Gura, "Lyaguşka", *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvistiçeskiy Slovar'*, T. 1-4, Ed. N.İ. Tols'toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, ss. 162-163. (Ç.N.)

¹³ Orijinal metinde *benula* olarak geçen madde, bitkisel yağlar ve diğer bağlayıcılarla beyaz boyalar oluşturan beyaz pigmentlerdir. Günlük hayatta beyaz boyalara bu pigmentler esas alınarak elde edilen yağlı boyalar da *belila* denmektedir. Suda çözünmez. Ayrıca Tiyatro makyajında ve kozmetikte kullanılan bir tür beyaz boyadır. Bkz. D. N. Uşakov, (Ed.), "Belila", *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka, v 4 tomah*. T. 1, Gos. İnt Sov. Entsikl., Moskva 1935, s. 119. (Ç.N.)

yerine, nefes darlığından o acı çeksin!". Bu 3 kere söylenir ve su hasta kişiye içirilir. Diğerleri de bir kez altın, bir kez gümüş, bir kez de bakır versiyonu ile bu cümleyi tekrarlar.

Yılan sokması: Yılan sokması şu sözlerle iyileştirilir: *"Size sesleniyorum ey azizler! Yılanı kovmama yardım edin! Bu güdük, kara güdük kafalı, çift başlı erkek yılan! Kara-sarı kafalı, parlak bakır renkli, saçtan ince, kılıçtan keskin yılan! Buradan ısırığımı al ve yerine iyiliğini bırak!"*.

Köpek ısırığı: Eğer kişiyi bir köpek ısırılmışsa, köpekten bir tutam tüy kesilir ve ateşe verilerek ısırılan yere konur. Eğer köpek kuduzsa 41 evden birer kaşık su alınır ve ısırılan kişiye içirilir. Sonra 41 evden birer dilim ekmek alınır ve ısırılan kişiye yedirilir. Ancak bu ekmek(ler) kapıdan değil pencereden alınmalıdır.

Kara Hastalık (Epilepsi): Bu hastalık şu sözlerin 3 kere tekrarlanması ile iyileştirilir: *"Hey siz, 88 ak dağın altında yaşayan 88 ak yılan! Marazınızı uzaklaştırın! Onu alın ve yerine bu kişiye huzur verin!"*. Sonra aynı sözler *"kızıl yılanlar, kara yılanlar, sarı yılanlar ve mavi yılanlar"* diye tekrarlanır.

Tarafımdan incelenen Kreşin Tatarları, saydığım efsunları büyük oranda komşuları olan Müslümanlardan, Başkurlardan, Tepterlerden ve Mişer Tatarlarından almış olmakla birlikte şunları da eklerler: Müslümanların herhangi bir işe başlarken dediği gibi *"Rahman ve Rahim olan Taurı'nın adıyla"* diye başlarlar. Efsunun sonunda da *"bunlar benim sözlerim değil, Ayşe ve Fatma'nın öğütleridir."* derler. Kreşin Tatarları Ayşe ve Fatma'nın kim olduğunu bilmezler. Bu yüzden bu isimleri saydıktan sonra haç çıkarırlar.

Sıralanan iyileştirme yöntemleri, sıradan halkın büyük bir kısmı tarafından uygulanabilir. Bence bu yöntemler, Ufa Vilayeti'nin Belebey Uyezdî'ndeki Türk halk tıbbının durumu hakkında bir hükme varmak için pekâlâ yeterlidir. Oradaki din adamları-misyonerler Avrupa'nın bilimsel tıbbı hakkında bilgi sahibi olmadıklarından, Rus hekimleri de (doktorlar ve sağlık memurları) Başkurt ya da Tatar dilini bilmediklerinden, ayrıca her iki boy da çok geniş bir bölgeyi işgal ettiğinden, incelediğimiz Gayrirusların¹⁴ özellikle de tedavi için aldıkları ödemenin önemsiz miktarda oluşundan, hastaların tedavisinin daha uzun bir süre yaşlı kadınların ve ninelerin öğütleri ile devam ede-

¹⁴ Metinde *инородец* yani "yabancı" anlamına gelen *inorodets* kelimesi kullanılmıştır. Ancak yabancı şeklinde tercüme anlam karmaşası yaratacağından Rusya bünyesindeki Rus olmayan yerli halkları nitelmesi bakımından kelime Gayriruslar olarak tercüme edilmiştir. (Ç.N.)

ceğini düşünmekte yanılmayacağız. Ödenen para 3-5, bazen de 15-20 kapıktır. Bana birçok Gayrirus bana Çeremişlerin¹⁵ ve Çuvaşların hastaları çok iyi tedavi ettiklerini ve geleceği tahmin edebildiklerini söylediler. Ancak Gayrirusların dilini ve onların tedavi yöntemlerini bilmediğim için bu yöntemleri tarif edemedim.

Elimde bol sayıda, gerçek Türk efsunları metni bulunmaktadır. Bunlar bir sırada konur konmaz ivedilikle yayımlanacaktır.

Sonuç olarak 1895-1898 yıllarında Kazan Tatarlar hakkındaki yayınlar hakkında birkaç söz söylemeyi gerekli sayıyorum. Bu yayınlar Ufa Vilayeti Belebey Uyezdi mollalarının kendilerine gelen Başkurt, Mişer Tatarı, Tepter ve Müslüman Tatar, ayrıca Çuvaş ve pagan Çeremiş hastaları iyileştirmelerine dairdir. Mollalar bana bazen de Ortodoks (Tatar, Rus, Çuvaş ve Çeremiş) hastaların kendilerine başvurduklarını anlattılar.

1897 yılında Kerimov kardeşler adına M. Çirkova'nın varisleri tarafından basılan 136 sayfalık *Dua Enam Surelerinin Hasiyeti*¹⁶ bir kitap vardır. Burada, ne kadar büyük olursa olsun günahların bağışlanmasının yanı sıra zenginlik, boğulmaktan, yangından, kılıçtan ve bıçaktan, fakirlikten ve şanssızlıktan; baş, kalp, el ve diğer birçok hastalıktan kurtulmak için okunan dualar ve efsunlar, kısa Kuran başlıkları gibi yerleştirilmiştir. Ayrıca aynı dualar ve efsunlar insanları depremlerden, şeytan musallatından ve düşman tuzaklarından kurtarır. Pek çok duanın ve efsunun o denli mucizevi özelliği vardır ki, dünyanın tüm suları mürekkebe, tüm ağaçları tüye (kaleme) dönüştürse de melekler dahi bu mucizeleri yazıp sıralayamaz. Fiyatı ucuz (6-10 kapık) ama “eşsiz bir şifa dağıtıcı” olan aynı kitapta; baş ağrısından, büyücülerin büyülerinden ve cadılardan, haset kişilerin nazarından, ölümcül silahtan, kılıçtan ve yılan zehrinden, mide sancısından vesaire koruyan, farklı, esrarlı biçimle bir araya getirilmiş Arapça harfler ve rakamlar konmuştur. Ayrıca kitapta, *Kikimora*¹⁷, *Domovoy*'ü ve alacaklıları def eden harfler ve rakamlar vardır. Tüm

¹⁵ *Çeremişler*; Türkçeye bazen Çirmişler olarak da geçmiş olup aslında Ekim Devrimi'ne dek bu adla adlandırılmış olan Doğu Fin grubuna ait küçük bir millet olup, Marilerdir. Bkz. İ. Smirnov, “Çeremisi”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, Haz. F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. XXXVIII, Tipografiya Akts. Obşç. Brokgauz-Efron, SPB. 1903, s. 541. (Ç.N.)

¹⁶ Kitabın orijinal adı دعاء انعام سورة لرننك خاصیتی şeklinde verilmiştir. “Enam Süresinin Özelliklerini Barındıran Dua” şeklinde tercüme edilebilir. (Ç.N.)

¹⁷ *Kikimora*; Doğu Slav mitolojisinde sobaların arkasında, ormanlarda ve bataklıkta yaşayan küçük, gözle görülmez yaratıktır. “Bataklık Kikimoru, Orman Kikimoru vs. olarak türleri vardır. Bkz. S.İ. Ojegov ve N. YU. Şvedova, “Kikimora”, *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka, Azbukovnik*, Moskva 2001, s. 667.; *Kikimora*'nın iki kökeni vardır. Ya vaftiz edilmeden ölen

bu kabalistik¹⁸ terkipler bir şeyin üzerine yazılır veya oyulur ve tılsım olarak kullanılır.

Harflerin bu tür esrarlı birleşimleri ayrı sayfalara, çok sayıda nüsha olarak basılmıştır ve genellikle *Banğa Nağu Üçün Me'sur Dualar*¹⁹ diye adlandırılmıştır. 1898'de Ş. Hüseyinov'un varisleri üniversitenin tipo-litografyasından tek seferde 50.000 nüsha basmıştır. Bu dualar uykusuzluktan, çok ağlamaktan, *Kikimora*'dan, baş ağrısından, *Domovoy*lardan ve nazarlardan kurtulmaya yarar ancak en çok çocuklarda işe yarar. Kabalist birleşimler arasında 4 Ağustos'ta 22 Ekim tarihlerinde anıları Ortodoks Kilisesi tarafından şereflendirilen Efesli 7 gencin²⁰ adı Müslümanlar tarafından tahrif edilmiş haliyle yer almıştır. Bu 7 gencin ve köpekleri Kıtımır'ın adları(nın okunması), çok ağlayan çocukların susmasına yardımcı olur. Rus halkının yanlış ve çarpıtılmış dualarında sinir hastalıklarından muzdarip yetişkinlere ve uykusuzluk çeken çocuklara yardım etmesi için 7 gencin adları sayılmaktadır.²¹ Diğer Kazan Tatar kitaplarında 7 gencin adları, kişiyi düşmanlarından ve alacaklılarından kurtar-

---

bebekler, ölen bebekler, ölü doğanlar, prematüre bebekler, düşükler, kolları-bacakları olmayanlar "ucubeler" ya da ebeveynleri tarafından lanetlenen ve bu nedenle kötü ruhlar tarafından kaçırılan çocuklardır. İnsanlar *Kikimora*'yı başı yüksük büyüklüğünde, vücudu saman çöpü gibi incecik olan bir cüce veya bebek şeklinde hayal eder. *Kikimora*, insanlarla "oynamayı" sever. Bazen yolda terkedilmiş bir çocuk şeklinde ortaya çıkar ve insanlar tarafından merhamet görüp, ısıtılır. Ardından gerçek yüzünü göstererek onlarla alay eder ve kaçar. *Kikimora, domovoy*lar ile yakınlığı nedeni ile sobanın arkasında yaşar ve bazen gürtlü yapılarak ya da şarkı söyleyerek ev sahibini korkutur. Görünmez olma, hızlı koşma, uzağı görme yetenekleri vardır. Ne kıyafet ne de ayakkabı giyer. Sonsuza dek genç, küçük ve huzursuz kalır. En sevdiği oyuncak ipliktir. İp dolamayı, yakmayı severler. Sessiz bir gecede iplikleri eğirdiği veya düğümlediği duyulabilir. Bkz. F.A. Brokgauz ve İ.A. Efron (Haz.), "Kikimora", *Entsiklopediçeskiy Slovar*, T. XV, Tipo-Litografiya İ.A. Efrona, SPB. 1895, s. 51-52. (Ç.N.)

¹⁸ *Kabalistik*; Orta Çağ'da büyü, gizemli bilimlere, bunlarla ilgili bilgi ve ritüellere verilen addır. Ayrıca tek başına "gizemli" anlamına da gelir. Bkz. S.İ. Ojegov ve N.YU. Şvedova, "Kabalistika", *Tolkovny Slovar' Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, Moskva 2001, s. 629. (Ç.N.)

¹⁹ Orijinali *اونچون مامور مانور دعالار* olarak geçip Çağatay Türkçesinde ve "Bana (Bu) Dualar Neden Nakledildi?" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir. (Ç.N.)

²⁰ Ashâb-ı Kehf olarak adlandırılan, ölümden sonra dirilişin bir örneği olan, uzun süre mağarada uyuyup uyanan 7 kişinin ve köpekleri Kıtımır'ın kıssasıdır. İslam'ın dışındaki diğer bazı dinlerde ve efsanelerde de bu kıssa yer alır. Örneğin Ashâb-ı Kehf ile ilgili kıssa ana hatlarıyla "Efes'in yedi uyurları" adıyla Hıristiyanlıkta da mevcut olup İmparator II. Theodosios'un saltanatının otuz sekizinci yılında Efes şehrine yakın bir mağarada hiç bozulmuş bazı cesetlerin bulunması olayına dayanmaktadır. Bkz. İsmet Öz, "Ashâb-ı Kehf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 465-467. (Ç.N.)

²¹ *İzvestiya Obşç. Arh. İst. i Etm.*, T. 1, Vıp. 2, 1878, ss. 54-55, Referat. P.E. Zarinskiy. Bkz. Katanov, *ag.m.*, s. 13.

mak, malını ve canını ateşten, sudan, eşkıyadan kurtarmak, hububatını çekirgeden korumak için okurlar.

Son olarak bazı mollalar hastalarını bazen, 1895 yılında M. Çirkov'un varislerinin tipografyasında, Tetüş Uyezdi'nden bir köylü olan İbni Emin Yusuf şerefine basılan kitaba göre tedavi ederler. Kitabın adı *Haza Kitabel Tıbb Fi Hasiyet Bağdül Edviye*'dir.²²

Bu kitap Arapçadan tercüme edilmiştir ve yalnızca 16 sayfadır. Arapça nüshası Arap bir hukukçu, filozof ve doktor olan, 980-1036 yıllarında Buha-ra'da yaşayan Ebu Ali Hüseyin İbn Sina tarafından kaleme alınmıştır ve Batı Avrupa'da özellikle 15. ve 17. yüzyıllarda sık sık tekrar basımları yapılmıştır. Avrupa'da "Avicenna" olarak adlandırılan İbn Sina'nın bu kitabında, farklı ilaçların özellikleri, adları ve aynı zamanda kullanım şekilleri yer alır. Tercüman nüshaya kendisinden bazı ilaçlar ve neredeyse tüm ilaçların Rus isimlendirmelerini eklemiştir. Bu kitap, tüm efsunlardan ve tılsımlardan daha faydalı olacağı halde Müslümanlar arasında ne yazık ki çok az yayılmıştır.

Çeşitli ilaçların yanı sıra sarımsak, gaz yağı, biber, nişadır, kafur, turp, soğan, süt, balmumu, nane, nilüfer, zencefil, tarçın, muskat ve gelincik de vardır. Bu maddelerin iyileştirici özelliklerinden başka kozmetik alanındaki önemi de neredeyse her yerde kendini göstermektedir.²³

Cemiyetin Aslı Üyesi N.F. KATANOV

²² Orijinalinde هذا كتاب الطب في خاصيه بعض الادويه şeklinde geçer. Türkçeye "Bu Tıp Kitabı Bazı Edviyelerin Özellikleri Hakkındadır" şeklinde tercüme edilebilir. (Ç.N.)

²³ Şifalı bitkilerin ve diğer maddelerin Rusça, Latince, Arapça, Farsça ve Tatarca adları; Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti aslı üyesi A. K. Nasırov'un 1885-1888 tarihli Kazan Tatarca takvimlerinde yer almaktadır. Bkz. Katanov, *a.g.m.*, s. 14.

SONUÇ

Herhangi bir kültürün (özellikle geleneksel kültürün) en önemli amaçlarından biri, olumsuz doğa koşullarında toplumun hayatta kalmasını sağlamaktır. Kültürün bizi ilgilendiren yönü doğrudan hayatta kalma konusuyla ilgilidir. Şöyle ki bir halkın, toplumun ya da bölgenin kültürü; hastalıkların nedeni ve özü hakkında fikir veren, yanı sıra bitkilerle, dualarla ve özel ritüellerle tedavi yöntemleri bulan geleneksel halk hekimliğini doğrudan ve dolaylı biçimde etkilemektedir. Geleneksel halk hekimliğinin incelenmesi, yalnızca tedavi teknikleri ve yöntemleri hakkındaki bilgimizi zenginleştirmekle kalmaz, aynı zamanda bu etnik grubun doğaya ve onu çevreleyen insanlara karşı tutumu, dünya düzeni hakkındaki fikirleri hakkında benzersiz materyaller sağlar.

İnsanoğlumun tıp ile ilgili ilk uygulamaları doğum gibi gözle görülen, somut yaralanmalara yöneliktir. Gözle görülemeyen iç hastalıkların sebebini anlamakta zorluk çeken insanoğlu kendi gücünün ve bilgisinin yetmediği, anlamlandıramadığı noktalarda hastalıkları genellikle kötü ruhlara atfetmiş, tedavilerini gerek inançlarına uygun gerek kültür ve coğrafyanın elverdiği ölçüde kendince yöntemlerle yapmıştır. Bu yöntemlerin hareket ve söz ile yapıldığı Katanov'un yukarıda verdiği bilgilerden de görülmektedir. Hastalıktan kurtulma ritüellerinin kısmen tekrarlanan sayılarda yapılması gerekliliği kutsal sayılara ve şifalarına inancın olduğunu da göstermektedir. Konuya dair farklı ayrıntılara ve N.F. Katanov'un Ufa Vilayeti'ne yaptığı gezi sırasında gördüğü, kaydettiği, Başkurt ve Kreşin Tatarlarına dair geniş bilgilere yazarın diğer eserlerinden, özellikle de gezi notlarından erişebilmektedir.²⁴

KAYNAKÇA

ACIPAYAMLI, Orhan, "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnanmalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 20, S. 1-2 (Ocak-Haziran), 1962, ss. 1-40.

---

²⁴ N.F. Katanov, "Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1897 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyeyskiy i Menzelinskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii", *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 11, Kazan 1898, ss. 1-37; N.F. Katanov, "Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1898 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyeyskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii", *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 7-8, Kazan 1900, ss. 1-30; N.F. Katanov, "Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1898 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyeyskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii", *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 3, Kazan 1901 (Raporun Sonu).

- BARTHOLD, W., “Teptyar”, in Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936), Ed. M. Th. Houtsma et al. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-1/teptyar-SIM_5733. Erişim tarihi: 04.03.2023.
- BROKGAUZ, F.A. ve EFRON, İ.A. (Haz.), “Kikimora”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, T. XV, Tipolitoğrafiya İ. A. Efrona, SPB. 1895, s. 51-52.
- ÇIBLAK, Nilgün, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 15 (Bahar), 2004, ss. 103-125.
- GURA, A.V., “Lyaguşka”, *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvističeskiy Slovar’*, T. 1-4, Ed. N. İ. Tols’toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, s. 162-164.
- KATANOV, N.F., “Narodniye Sposobi Leçeniya U Başkir i Kreşyonniñ Tatar Belebeyevskago Uyezda Ufimskoy Gubernii”, *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, T. XVI. Vıp. 1, Tipolitoğrafiya İmperatorskago Kazanskogo Universiteta, Kazan 1900.
- KATANOV, N.F., “Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1897 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyevskiy i Menzelinskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii”, *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 11, Kazan 1898, ss. 1-37.
- KATANOV, N.F., “Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1898 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyevskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii”, *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 7-8, Kazan 1900, ss. 1-30.
- KATANOV, N.F., “Otçyot o Poyezdke, Soverşennoy s 1 İyunya 1898 g. Po 20 Avgusta Togo Je Goda v Belebeyevskiy Uyezd Ufimskoy Gubernii”, *Uç. Zap. Kazan. Un-ta*, C. 3, Kazan 1901.
- LEVKİYEVSİKAYA, E. E., “Domaşnyaya Zmeya”, *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvističeskiy Slovar’*, T. 1, Ed. N. İ. Tols’toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, s. 339.

LEVKİYEVSİKAYA, E.E., “Domovoy”, *Slavyanskiye Drevnosti, Etnolingvistiçeskiy Slovar'*, T. 1, Ed. N.İ. Tols'toy, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva 1995, s. 120-124.

MELETİNSKİY, E.M., (Ed.), “Leşiy”, *Mifologiçeskiy Slovar'*, İzd-va Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1990, s. 310.

MELETİNSKİY, E.M., (Ed.), “Vodyanoy”, *Mifologiçeskiy Slovar'*, İzd-vo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1990, s. 127-128.

OJEGOV, S.İ. ve ŞVEDOVA, N.YU., “Kabalistika”, *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, Moskva 2001, s. 629.

OJEGOV, S.İ. ve ŞVEDOVA, N.YU., “Kikimora”, *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, Moskva 2001, s. 667.

ÖGER, Adem ve GÖNEL, Tugba, “Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 4, 2011, ss. 233-248. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2821>

ÖZ, İsmet, “Ashâb-ı Kehf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 465-467.

SAMİGULOĞ, G.H., “Teptyari i Teptyarskiy Yasak v XVII – Naçale XVIII Veka”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 24(379), Vip. 66, 2015, s. 25-30.

SMİRNOV, İ., “Çeremisi”, *Entsiklopediçeskiy Slovar'*, Haz. F. A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. XXXVIII, Tipografiya Akts. Obşç. Brokgauz-Efron, SPB. 1903, s. 541.

UŞAKOV, D.N. (Ed.), “Belila”, *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka*, v 4 tomah. T. 1, Gos. İnt Sov. Entsikl., Moskva 1935, s. 119.